

15675

891.99

f-75

1-1 01 JAN 2009

08 DEC 2011

«Ժամանակակից Մատենադար» ՎԱՂԻՆԱԿ Ս. ԲԻՐԱՍ

№. 14

891.99

Բ-75

ՍԱՍՈՒՆԷՆ ԵՏՔՐ

ՍՄԲԱՏ ԲԻՐԱՍ

(Տէր Ղազարեկ)

Ա.

Ա. Բ - 75

ԴԻԱԿԱՊՈՒՏՆԵՐԸ

(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ)

Տպագրիչ Հրատարակիչ ՎԱՂԻՆԱԿ Ս. ԲԻՐԱՍ

և. Պոլիս. Սուլթան Համամ Մուլա Թաւր

1911

15675

“ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ „ Ի ՀրատարակութիւններըՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

	Պրուց
Բուրգերէն (Հայրենի Քերթումներ)	3
Աւարայրի Արծիւը (Թատերգութիւն 5 Արար)	3
Վեղարաւոր Հերոսը (Կենսագրական)	1
Զեքունցի Վարդապետ (»)	1
ԲԱՆՏԷ ԲԱՆՏ (Պատմական Վէպ)	30
ԵՂԼՏԸԶԷ ՍԱՍՈՒՆ (»)	30

ՏԻԳՐԱՆ ԶԷՕԿԻՒՐԵԱՆ

Հայրենի Զայներ	3
----------------	---

Մ. ՍԷՄԵՐՃԵԱՆ (Զեյթունցի)

Հրացանակիր Քահանան եւ Լեւոն Քարոզիչը	4
Զեքունցի պատմութիւնը	15

Բ. ԱՅՎԱԶԵԱՆՑ

Անին Ծախուեցաւ (Պատմական Վէպ)	6
---------------------------------	---

ՄԻՍԱԲ Ա. Մ. ԳՕԶՈՒՆԵԱՆ (Քասիմ)

Կարապետ (Վէպ Ընկերական Կեանք)	4 Հատոր	16
---------------------------------	---------	----

ԱՐՄԷՆ ՇԻՏԱՆԵԱՆ

Թիապարսը (Վէպ Ազգային Ցեղափոխական Կեանք)	10
--	----

1051-2002

Վրացական ԽՍՀ-ի Կոմիտեի Կողմից

Գրասենյակի Զ. Մարտիկյան

Լույսը Երկրորդ

ԴԻԱԿԱՊՈՒՏՆԵՐԸ Երկրորդ

1919 Օգոստոս 12

Ա.

ատունի Զարդերը վերջացած էին, սակայն տակաւին կը միայնին հրդեհուած գիւղերն ու քաղաքները, որոնց բնակիչները մեծ մասով յօշոտուած ու խողխողուած էին Համիտի արբանեակներէն, իսկ մնացեալ փոքրաթիւ վերապրողները— խեղանդամ ծերեր ու պառաւներ, որդեկորոյս մայրերու, այրիներու և ծնողազուրկ որբերու թափօր մը—, լեռներուն անձաւները կամ ձորերու ծոցը թաղչած, վայրի խոտերու սնունդովը կը քաշքշէին ատեն մըն ալ իրենց քայքայուած գոյութիւնը, բարեբար մահուան սպասելով, որպէս զի յաւիտենապէս միանային իրենց սիրելիներուն, որոնք ա՛յնքան արիաւար ինկան Արիւնի ու Փառքի ճամբան:

Զարդերուն շուտով յաջորդած էր Սովը, Հայաստանի գլխուն վերեւ սուառնող այս անհրաժեշտ Պատուհարը, որ պիտի ամբողջացնէր Համիտեան Սպանդնութուն թողած պակասը, մէկիկ մէկիկ հնձելով ինչ որ դեռ զերծ կը մնար Զէքի փաշաներու սուսերէն ու Համիտիյէներու եաթաղաններէն:

Սասունը կը ներկայանա ինքնին անհուն մեռելաստան մը, որուն ամայութեանը մէջ կը թափառէին մոռցուած կամ խնայուած ողջերու դալկադէմ ուրուականներ, զո՛ւր փրկութիւն հայցելով մեռելներու բերանաբաց հորերէն, ուրկէ արժանի գոլորշիները կը բարձրանային ու մթնոլորտը կը թունաւորէին :

Կը հասնէին հեռաստաններէն հոգեվարքի նուաճութեան մէջ գալարուողներուն հեծկտանքի վերջին վանկերը, դիակներու հոտէն գինովցած ագռաւներու վայրենի տօներգին խառնուած, մինչդեռ աշնանավերջի մթին հովերուն ոռնումէն կը սարսռային անտառները, դիակներ թաւալող արիւնոտ գետակներուն ալիքները լալագին իրենց ափերը կը ծեծէին ու թօշնած դեղին տերեւախոյտը կ'աճապարէր խշխշալով աչքէ ծածկել դեռաջեր արիւնով ոռոգուած գետինը : Ու այս բոլորը կը կազմէր դամբանային համերգ մը, թաղման երգը նահատակներուն, որոնք այնպէս թողուած էին անթաղ, անտարբեր երկնքի մը տակ :

Ջարդերէն ետքը, չարաթներով, ամիսներով, կը շտուէին ողբուկոծի ձայներ, հեռուններէն, գեանի տակէն, հորերու յատակէն, անտարակոյս, սպաննուածներու հետ միասին ողջ ողջ նկատուածներուն յուսահատական աղաղակները, որոնք, աւա՛ղ, կը խեղդուէին, կը կորսուէին եղեռներով թաթալուն մթնոլորտին տարածութեանը մէջ . . . :

Սասունեան սպանդներու վաղորդայնէն ի վեր քանի՛ քանի կարմիր ցերեկներ անցան արդեօք ու քանի՛ սև գիշերներ, քանի՛ քանի վառարաններ մարեցան արդեօք ու ջահեր, և սակայն, ո՛չ մէկ նշոյլ, խաւարի մէջ նստողները լուսաւորող, ո՛չ մէկ ձայն, յուսահատութեան ճիրաններուն մատնուած ամբողջ ցեղի մը հո-

գին սփոփող... : Մա՛րդ մը կար միայն , Չարաշուք Մարդը , ա՛յսքան քստմանի ոճիրներուն բացարձակ հեղինակը , Մեծ Մարդասպանը , որ կը խնդար այս ամենուն վրայ , Հրէշ մը , որ կը ծաղրէր Մարդկութիւնը , դարաւերջիկ Ներոնը , ո՛ր ցնծումէն կը խենդենար , քանի՛ կը դիտէր իր կայսրութեան ազնուագոյն ցեղին , հայ ցեղին հոգեւիարքը... :

Այս ցաւագին մտածումներու հոսանքին մէջ ընկըղմած , պա՛մը մոռցած էի ինքզինքս , կասկածելով նոյնիսկ իմ էութեանս վրայ , երբ խուցիս երկամէ դուռը ճանչելով բացուեցաւ կոնակին վրայ :

Մինակ չէի խուցիս մէջ , ինծի բնականից ունենալով ուրիշներ ալ , որոնք ինծի պէս խցարգեւներ էին , քաղաքական բանտարկեալներ , մահուան դատապարտուածներ , և որոնք սակայն , անուշ քուն մը կը քաշէին , գռնիկ հոգերէ զերծ քունը , որ յատուկ է միայն դատապարտուածներուն (?) :

Իմ բանտապանս էր , յաւիտենական Ապու Համտոս , ներս մտաւ , և , առանց կարեւորութիւն տալու յուզման , որուն բնական էր որ ենթարկուած ըլլայի խուցիս դուռին յանկարծակի բացուելէն , գոհունակութեան յայտնի ցոլք մը կանանչ աչքերուն մէջ և սաղայեւան ժպիտ մը՝ շրթունքին ծայրը ,

— Լսեցի՞ք , էֆէնտի՛ , ըսաւ , այս գիշեր պիտի վերցնեն :

— Ի՞նչ , ո՞վ , ո՞ւր պիտի տանին , հարցուցի առանց սակայն իրեն զգացնելու ներքին յուզումս :

— Չե՛մ գիտեր , կմ'մաց աւետաբեր (?) բարեկամս , այս գիշեր , արշալոյսէն առաջ կարծեմ , նախ Նիկողայոս եպիսկոպոսը պիտի վերցընեն ուրիշ բանտարկեալի մը հետ , յետոյ , կարգով պիտի քշեն միւս բանտարկեալ-

ները, որոնց դատապարտութեան վճիռները Վճռաբեկէն վաւերացուած են ու դատական թուղթերը հոս զրբկուած:

Ա'լ չէի մէջս ոյժ զգար կրկնելու նոյն հարցումը, ա'յնքան ծանր ու ճնշող էր բանտապանիս յայտնութիւնը:

Ապու Համտօ, դուռին առջեւ ցցուած, նո'յն խորխտ գիրքով ու նո'յն զուարթ դէմքով, շարունակեց.

— Գիտէ՞ք, ուրիշ աւելի կարեւոր լուր մըն ալ պիտի հաղորդեմ ձեզի.

Սրտադողով մը կը սպասէի որ աւարտէր:

— Վաղուրնէ սկսեալ, շարունակեց միեւնոյն անտարբերութեամբ, արգիլուած է ձեզի համար ո'ւ է հաղորդակցութիւն դրսի հետ, և, կը ցաւիմ որ մեզի մասնաւորապէս պատուիրուեցաւ, այսուհետեւ բացարձակապէս արգիլուած է բանտին մէջ ալ հայերէն խօսակցութիւնը...:

— Բայց ինչո՞ւ, ընդմիջեցի յանկարծ, ինչո՞ւ պիտի արգիլուի մեր մայրենի լեզուն,

— Ձէ՞ք գիտեր, յարեց համոզուած շեշտով մը, վալի բաշա'ն պատուիրած է, Սասունի Գէպքին վրայ, Երլաղզէն ա'յսպէս հրահանգ զրկուած է, ո'չ գրսէն եկող այցելուներուն և ո'չ ալ ներսի բանտարկեալներուն հետ, չպիտի' կրնաք խօսակցութիւն ընել ձեր լեզուով, հասկցա՞ք...:

Ու դարձեալ ճռնչեցնելով, վրաս կզպեց երկաթէ դուռը, մեկնեցաւ:

Իսկ ես, անբացատրելի վարկածներու մէջ թաղուած, ինկայ խոտէ խշտեակի մը վրայ, որ անկողինս պիտի ըլլար, և ժամերով կ'որոճայի ալեղարդ նիկողայօս Սրբազանի ո'վ գիտէ ո'ր բերդին մէջ փոխադրուելու

իրականութեան ու Սասունի Դէպքին վրայ : Խուցիս պաղ պատերը դիտելով դիտելով և յաճախ թապլտկելով անկողնիս, մէջ կը սպասէի որ կամաց կամաց քունս տանէր :
Բայց ի՞նչ քուն :

Կարելի՞ էր երբէք քնանալ, երբ կրժճող ցաւս կը հսկէր սնարիս վրայ, երբ կախաղանի մղձաւանջը կը փաթթուէր հոգիիս, օձի գալարումներով, ու երբ, զընտանիս արիւն հոտող, ցուրտ ու դամբանային պատերուն մէջ փակուած, դատապարտուած էի հատնումի գիշերներ լուսցնել, քայլ առ քայլ մերձեցումը դիտելով եղբրական վախճանիս... :

Քուն... ո՛ր էր այդ բարերար հրեշտակը, որ գար գոնէ վայրկեան մը փակէր փոսացած աչքերս... :

Յանկարծ յիշեցի քնաբեր զեղաճառը, բանտարկեալներու սիրական խաշխաշը, որուն գործածութեան ե՛ս ալ ընտելացած էի, բանտի մէջ ինծի մտերմացած Անտիոքացի յոյն երիտասարդի մը շնորհիւ, որ ինծի ալ տուած էր այդ զեղաճառէն :

Նստայ անկողնիս մէջ, հատ մը հանեցի այդ սև գնտիկներէն ու բերանս նետեցի :

Վայրկենական եղաւ ազդեցութիւնը : Յօրանջումներս ցանգորդեցին, ջիւղերս կծկուեցան, ամբողջ մարմինս թուլցաւ երջանիկ թմրութեան մը հեշտանքին մէջ :

Մէկ, երկու, երեք վայրկեաններ, և կոպքս ծանրացաւ :

Քունս տարած էր վերջապէս :

Բ.

Տաժանքոտ էր ճամբորդութիւնս Անդունդներու վրայ կախուած սեպ ու լերկ ապառաժներու գագաթները մագլցի վերելքներէ վերջ, գոհավէժ կը գլորուէի ամպերու դրացի ահաւոր բարձունքներէ դէպի մութ ու կապոյտ խորութիւնները ձորերու, որոնց կողերէն քերելով կը վազէին արիւնոտ վտակներ: Քրտինքի մէջ թաթխուած, թասուն ու պարտասուն, հասած էր վերջնական ստորտը հսկայ լեռան մը, որուն մէջքը պատած էր թանձր ամպերու գօտի մը, և որուն ձիւնեղէն գագաթը կը շողշողար մեռելային ճառագայթներուն տակ աշնան վերջի դիշերներու լուսնի մը, որ կոյր ուղեւորի մը պէս խարխալելով կը թափառէր ամպերու կարաւանի մը մէջ:

Խոնջած գլուխս վեր առի, զիտելու համար սրբազան բարձրութիւնները:

Գիշերուան ցուրտ քամին կը փչէր կատաղի, հեառ քաշել տանելով հալածական տերեւները, որոնք փրթած էին իրենց ճիւղերէն: Մօտէն, շատ մօտէն կը լսէի շշուկներ, նման անոնց, սոնք յաճախ ր զարնեն ճամբորդին ականջին, երբ կ'անցնի ան՝ նոճկատաններու մէջէ: Բոլորտիքս ամայութիւն մըն էր ահաւոր, անձանօթին սոսկումովը կենդանացած:

Ո՛չ մէկ էակի ներկայութիւնը չպիտի զօրէր վրդովելու անսահման սուգը խորհրդաւոր այդ վայրերուն, ուր մահուան տիրապետութիւնը միայն կը զգայի: Ինքզինքս կը գտնէի մեռելներու ժողովի մը մէջ, տարփելի մեռելներու, որոնք իրենց կմախք բազուկները կարկառած մութին մէջ, զի՛ս ալ կը հրաւիրէին երթալ միանալու իրենց երամին: Փոս աչքերնին ինծի յառած,

կշտամբանքի նայուածքներ կը սլաքէին, ու դէպի վեր, դէպի կապար երկինքը բարձրացուցած իրենց բռունցքով՝ վրէժի, անէծքի շարժուձեւեր կը գծէին պարապին մէջ:

Ու ես կը դիտէի տեսարանը:

Հսկայ լեռը խրոխտ գլուխը ցնցեց ու թաւ ընքուի- ները պոստեց յանկարծ:

Քարանձաւները գոռացին ու մերկ անտառները հե- ծեցին դողալով:

Խաւարին մէջ բան մը կը դառնար:

Իսկ ես, ստորօտը կեցած, անշաւտ, լուռ ու մունջ, կը սպասէի վախճանին:

Ակնթաղի մը, անկնթարթ մըն ալ, և ա՛ն՝ փոխ- ուեցաւ տեսարանը:

Կոյր խաւարը փարատեցաւ, անհետացաւ ամպե- րուն կարաւանը, ընդարձակ հարթավայրը վարագուրող մառախուղը ցնդեցաւ ու վճիտ, կապուտակ երկինքէ մը կը ժպտէր անուշ լուսնկան:

Հորիզոնին վրայ նշմարեցի մութ կէտ մը, որ կ'ե- րերար, որ կը մօտենար ու կը խոչորնար երթալով:

Քանի՛ կէտը կը մօտենար, ա՛յնքան մութը կը հա- լէր ու միջոցը կ'անօորանար:

Հողիս կը վկայէր թէ՛ ա՛լ չէի վերաբերեր մեր մո- լորակին. աստղերուն հպումը կը զգայի և կը կարծէի լսել իրենց թաւալման յարուցած ներդաշնակութիւնը:

Մէկիկ մէկիկ կ'ոչնչանային երկրաւոր պատկերները, հիւլէներու պէս, երթալ խառնուելու տիեզերքի Մեծ Բալօրին, ու այն պահուն կը ներկայանար երեւակայու- թեանս մէջ, վիթխարի գունդի մը պէս:

Ու մութ կէտը կը մօտենար, կը խոչորնար, ձեւ ու մարմին կը հագնէր, տեսանելի կը դառնար:

Գետինը սկսաւ փախչիլ ոտքերուս տակէն,

Վսեմ, ահաճօր վայրկեան:

Ամէն կողմէ, աջէս ու ձախէս, առջեւէս ու ետեւէս, միահաղոյն երեւցան անթիւ գլուխներ, գիսախառն, սկսան ինծի մօտենալ :

Իրենց նայուածքները շանթեր կը ժայթքէին ու բռունցքները՝ վրէժ :

Ամէնքը միասին կը յառէին մէկ կէտի :

Անկապ, կցկտուր վանկեր զարկին ականջիս :

Մեռելներու ոսկորներու ջլկջլկոցին նմանող անդէնական ձայն մը թռաւ գլխուս վրայէն ու պազ շունչ մը քսուեցաւ քունքերուս :

Ու դարձեալ տիրեց լռութիւնը :

Լեռը կ'այրէր բռնկած հրաբուխի մը պէս ու չրջակայքը կը բոցավառէր :

Գիսախառն գլուխները, որոնք պահ մը շուրջս շարուած էին, խորհրդաւոր տատանումներով, վայրկեանապէս անյայտացան :

Հորիզոնին վրայ երեւցող կէտը, որ ա'լ ձեւ ու մարմին հագած էր, դիմացս արձանացաւ :

Ինքզինքս ամփոփեցի, և, սարսուռը սրտիս մէջ, նայեցայ :

Ծերունի մըն է՝ սպիտակ մազերով, ալեծածան մօլքուքով, կորաքամակ, դողդոջ քայլերով ծերունի մը, տարիներու ժանգէն սեւցած քնար մը կուրծքին, բեկբեկ լարերուն վրայ կը թրթռացնէր վաղեմի մելամաղձոտ եղանակ մը :

Նւ արցունքի կայլակներ կը գլտորուէին տառապանքէ ու տարիներէ աղօսուած խորշոմ երեսներն ի վար :

Ծերունին իր քնարի աղէխարչ թրթռումներուն վրէժներանար իր գերեզմանային ձայնով ու կ'երգէր :

Նահասակուող ժողովուրդիս վիշտք մեծ՝
 Լըռութիւնը գերեզմանիս վրդովեց.
 Աղջամղջուն կայիս արքէն լսեցի
 Հոգեվարքը Բընաւխարհիս, վագեցի :

Հագարաւոր զոհերուն սուր աղաղակ
 Հասաւ մինչեւ մեռելներու սել քաղաք.
 Եւ արքեցան նախահայրերը բոլոր,
 Եւ ինձի պէս կը բափառին լուռ, մոլոր :

Ահա՛, ահա՛ հորիզոնի մշուշին
 Մեջ քաւալուն, կը սողոսկին, կը խուսին
 Ըստուերներու մեջէն, կուգան ու կարգով
 Գաւթին երկայնքը կը շարունին քովէ քով :

Այսպէս կ'երգէր ծերունին :

Քնարին արտածագին ձայնը կը հոսէր անհունին մէջ
 ու կը խառնուէր լուսնի ցուրտ ու դալկահար ճառա-
 գայթններուն, որոնք կը զմայլէին այս անհղօրէն վսեմ
 տեսարանին վրայ :

— Տ՞ղ ես դուն, բարի՛ ծեր, հարցուցի վերջապէս,
 վանելով սրտէս ամէն ա՛ն ու կասկած, ըսէ՛ ինձի, ո՞վ
 ես դուն և ո՞ւրկէ կուգաս .

— Ե՞ս, յարեց քնաւերգակ ծերունին, դառն հեգ-
 նանքով մը, մի՛ հարցնէր, ո՞վ սիրելի, դարերէ ի վեր
 մոռցուած մըն եմ ես, իր ցեղին տառապանքը՝ ի՛ր իսկ
 անձին մէջ մարմնացնող դժբաղդ մը, դատապարտուած
 մը . . . :

— Սակայն, կրկնեցի հետզհետէ աւելի շահագրգ-
 ոտեւելով, չպիտի՞ կրնամ լսել անունդ, վեհափա՛ռ ծե-
 րունի .

— Անճճա... , յարեց , ի՞նչ պիտի ընես անունս .

— Կ'աղաչե՛մ , կը պաղատի՛մ , բարձրացուցի ձայնս , մի՛ տանջեր զիս , չուտով ըսէ՛ , ո՞վ ես դուն , և ո՛ւր կը գտնուիմ :

Ծերունին լռեց , չէր ուզեր պատասխանել :

Խոժոռ ակնարկով մը զգացուց ինծի որ չերկրորդեմ հարցումս :

Յետոյ , քնարը վար դաւաւ , քարի մը վրայ , ու , մօտենալով ինծի , ձեռքէս մեղմով մը բռնեց , ու զիմացի լեռը ցոյց տալով ,

— Կը տեսնե՞ս , բաւա , ի՛նչպէս կ'անցնին իրարու ետեւէ , չե՞ս դիտեր թափօրը :

Մօրթիս վրայէն սարսուռ մը սահեցաւ , երակներուս մէջ կարծես թէ սառեցաւ արիւնս : Զիննապսակ լեռան կողերը ծածկուեցան անթիւ անհամար թափակիր գլուխներով :

Կը դիտէի , կը դիտէի ու չէի կրնար ճանչնալ ո՛չ մէկը ,

— Գիտե՞ս , չարունակեց ծերունին , որո՞նք են ,

— Ձե՛մ գիտեր , ըսի մեքենայօրէն .

— Լաւ նայէ՛ , լաւ նայէ՛ , յարեց ծերունին , չե՞ս ճանչնար .

Թափակիր գլուխները լեռան կատարն ի վեր կը բարձրանային :

Ծերունի՛ն միայն չէր հեռանար , հոն էր միշտ , իմ քովս :

— Քեզի՛ եմ , ըսաւ դարձեալ , չե՞ս ճանչնար .

— Ո՛չ , կրկնեցի , ի՛նչպէս կրնամ ճանչնալ , բարի՛ ծեր , ըսէ՛ ինծի , ո՛ւր կը գտնուիմ և որո՞նք են անոնք որ կը բարձրանան լեռան գագաթը , ի՞նչ կը կոչուի այս լեռը... :

— Հիմա՛, հիմա՛ պիտի հասկնաս, ըսաւ ծերունին :

Եւ քնարը դարձեալ ձեռք առաւ ու կը պատրաստուէր երգելու, երբ լեռան կատարէն լսուեցաւ միաձայն երաժշտութիւն մը :

Թագակիրները կ'երգէին միասին, մինչ վարէն, լեռան ստորոտէն իր քնարով կը ձայնակցէր ծերունին :

Ու երբ լռեց երաժշտութիւնը, յիշեցի ծերունիին խոստումը, և, կրկնեցի.

— Ըսէ՛ ինծի ո՞ւր կը գտնուիմ և որո՞նք են այդ թագակիր գլուխները, որոնց ամբարձումը տեսայ հսկամ լեռան կատարին վրայ և որոնց երաժշտութիւնը թովեց հոգիս, ըսէ՛, կ'աղաչեմ, բարի՛ ծեր, փարատէ՛ տագնապս :

Ծերունին, տրտում ժպիտով մը,

— Զաւա՛կս, ըսաւ, այս լեռը՝ Սասնոյ Անդոք լեռն է, և այդ թագակիր գլուխները՝ մեր ցեղին փառքերը կազմող թագաւորները չե՞ն, անոնք որ ա՛յսքան գեղեցիկ, ա՛յսքան արգաւանդ հայրենիք մը ժառանգութիւն ձգեցին ու հիմա, իրենց գերեզմանները թողած, եկած են տեսնելու աւերակներուն որչափութիւնը... :

Երկիւղածօրէն ծունկի եկայ և երկրպագեցի ծերունիին, որ կը պարզէր այս ամէնուն գաղտնիքը : Յետոյ, քաջալերուած, շարունակեցի.

— Խօսէ՛, մե՛ծ ծերունի, խօսէ՛, ըսէ՛ ինծի, ո՛վ ես դուն.

— Զաւա՛կս, եթէ լեռան կատարը բնակողները թագաւորներ են, ո՞վ կրնայ ըլլալ ուրեմն ստորոտը թափառողը... :

— Դուն հասարակ մահկանացու մը չե՛ս, ո՛վ վեհափառ ծերունի, բացագանչեցի :

— Ես, ըսաւ ծերունին, ամենադժբաղդ պատմագիրը եղայ Հայ Յեզին... :

Վերջին վանկերուն հետ անհետացաւ ծերունին և իրեն հետ բովանդակ տեսարանը :

— Անդճճ, Անդճճ, կ'ըսէի ինքնիրեն, Սասնոյ սո՛ւրբ սարը, ուր մղուեցան հերոսային մարտերը... :

Խաւարը վերադարձաւ իր բոլոր արհաւիրքով ու լուսինը ծածկուեցաւ ամպերու տակ :

Միս մինակ, շմորած, սարսափած, կը յիշէի Անդոքի ստորտը, քնարերգակ ծերունին ու կատարի թագակիր գլուխները : Ու կ'ըսէի.

— Խորենացի՛ն էր, Խորենացի՛ն, մեր պատմագիր քերթողահայրը, որ, Սասնոյ Զարդէն յաւիտենական քունը խանգարուած, եկած էր նոր նահատակներու ողբը հիւսելու, հրդեհուած գիւղերու մոխրակոյտին վրայ :

Յետոյ, փորձեցի քանի մը քայլ առաջ երթալ, դէպի դաշտավայրին կեդրոնը :

Խաւարամած օդին մէջէն անցնիլը նշմարեցի թեւաւոր էակներու, որոնք կ'ելլէին կ'ընէին, կը թափառէին ընդարձակ դաշտավայրին մէջ ու գետնէն արիւնի կաթիլներ հաւաքելով՝ կը զետեղէին զանոնք սրուակներու մէջ :

— Աստուած իմ, կը խորհէի, այս ի՞նչ խորհրդաւոր գործողութիւն է... :

Ձեռք մը դպաւ ուսիս, ևսիս դարձայ, նայեցայ սոսկումով :

Ծերունի՛ն էր, ծերունի՛ն, նոյն քնարը ձեռքին մէջ, այս անգամ ժպտուն ու զուարթ :

— Զաւա՛կս, ըսաւ, ուրախացի՛ր, անմեղ զոհերուն արիւնի կաթիլները կը հաւաքուին, վաղը ծով մը

պիտի կազմուի այդ կաթիլներէն ու այդ կարմիր ծովուն մէջ պիտի խեղդուի Բռնապետութիւնը . . . :

Այս յայտնութեան վրայ, ուղեցի փաթթուիլ պաշտելի ծերունիի ոտքերուն, իրեն կառչիլ, իր քով մնալ միշտ, յաւիտենապէս, իրեն հետ ապրիլ, իր շունչը ծծել ու իր քնարին թեւերէն կախուած՝ օրօրուիլ, օրօրուիլ, օրօրուիլ . . . :

Սակայն, աւա՛ղ, զո՛ւր կ'երկնցնէի թեւերս, զո՛ւր կը փնտռէի իր աստուածագիծ դէմքը :

Լքուած, թափառական, անգուրբ երկինքին տակ, չըջապատուած՝ մեռելոտիներէ, զո՛ւր կը ջանայի վերապրիլ մէկ երկու րոպէ առաջուան կեանքը, վեհափառ ուրուականներու եղբայրակցութեանը մէջ :

Արթնցայ :

Քրտինքի հեղեղի մը մէջ կը լողայի : Պինդ մը գըրկած էի վերմակս, ողջերու գերեզմանին այս ճերմակ պատանքը :

Անգամ մըն ալ յիշեցի հրաշալի տեսիլները, որոնք ամբողջ գիշերը ցանդորդած էին երեւակայութիւնս : Յիշեցի Յաւի Մարդը, իր բիկբեկ քնարով, այն հոյակապ ծերունին, երբ, բանտին մէկ անկիւնը, վերմակին եղբրքէն դուրս ինկած փառանհղ մօրուքը տեսայ մեր ալեղարդ Նիկողայոս Սրբազանին, որ, հակառակ Ապուշ Համտոյի բերած լուրին, տակաւին կը մնար միեւնոյն խուցին մէջ :

Իսկ Սասունի Դէպքը, գերեզմանի սեւ կափարիչ մը, աւելի քան երբէք կը ճնշէր կուրծքիս վրայ, քանի՛ կը խորհէի թէ՛ այդ Դէպքին սուգը դեռ չաւարտած, մեր մայրենի լեզուին գործածութեան ապուսը արգելքը պիտի գար ա՛լ սեւի շեշտել մեր տառապանքը :

Հեռագրական գործակալութիւնները գործի վրայ էին : Եւեքտրական արագութեամբ երկրագնդիս յետին , հեռաւոր անկիւնները կը հասցնէին Սասունի Տաւադին քստմանի մանրամասնութիւնները :

Ողջ աշխարհը իմացած էր դարավերջիկ մեծագոյն Ոճիրը , որ գործուեցաւ երկաթի կերպով Մարդուն ըրամանովը :

Տիեզերական խզմտանքը զայրացաւ : Ժողովուրդները , հին ու նոր ցամաքներուն գրեթէ բոլոր կետերէն , սկսան բողբոջի ու նողկանքի ազդակներ բարձրացնել ()սմաններու գահը պղծող Ապաիւլ Համրի դէմ , որ , անպատիժ , կը շարունակէր ծաղրել Եւրոպան , և միւսնոյն ժամանակ գահավէժ անկումը կը պատրաստէր գեղեցիկ , ընդարձակ ու հզօր կայսրութեան մը , ուխտած ըլլալով հուրով ու սուրով վերջացնել արեւելքի մէջ քաղաքակրթութեան ռաւվիրան ու քրիստոնէութեան ջահալիրը հանդիսացած նահատակ Հայ Յեղը , առանց պատկառելու անոր դաւաւոր հնութենէն ու Օսմանեան գահին մատուցած ա՛յնքան մեծ ծառայութիւններէն :

Սակայն գոնէ երեւոյթները վրկելու համար , բան մը պէտք էր ընել , գէթ ժամանակի մը համար , հանդարտեցնել պէտք էր ժողովուրդներուն զայրոյթը :

Ուստի Մեծ Տէրութիւնները որոնք կը շարժին ամէն անգամ , որ կողոպուտ մը բաժնելու առիթը կը ներկայանայ , պահ մը մօտեցաւ իրենց ընդդիմամարտ շահերը , փորձեցին իբր թէ համաձայնութիւն մը կազմել , Սասունի մէջ գործուած պաշտօնական բարբարոսութիւնները քննելու , ջարդերուն հեղինակները պատժել տալու և այդ կողմերու

մէջ ստեղծուած դժոխային կացութեանը վերջ մը դնելու բարեացակամութեամբ (•) . . . :

Եւրոպական վեց Մեծ Տէրութեանց Արտաքին Գործերու Նախարարները սկսան ծածկադիր հեռագիրներու փոխանակութիւն մը կատարել իրենց միջև, միահամուռ գործողութեան մը մասին համաձայնութեան եղանակ մը գտնելու և անմիջապէս գործի ձեռնարկելու համար :

Միւս կողմէ, եւրոպական հոծ կեդրոններուն մէջ, հսկայ միջիններ կը կազմակերպուէին, դիւանադիտութեան խաղքութիւնները ձաղլոյ բուռն բանահասութիւններով ա մէջ երկիրներու բանտարան խմբակցութիւններէն բաղկացած պատգամաւորութիւններ կը խուժէին խորհրդարաններուն մուտքերը՝ բարձրաշաղակ գողալով :

— Անկցի Բռնակալը, մա՛յ Ապտիւլ Համիտի :

Հանրային կարծիքը, մանաւանդ Անգլիոյ ու Ֆրանսայի մէջ, համիտական բռնապետութեան անիծապարտ արարքները կը դատապարտէր և անմիջական կառգադրութիւն մը կը պահանջէր Հայկական Խնդիր կոչուած միջազգային աղետաբեր կնճիռը լուծելու համար :

Ապտիւլ Համիտ կը սկսէր կամաց կամաց զգալ թուպէին փափկութիւնը .

Ա՛լ սկսան Երլտըզ Թափիլ մեծ դետպանները, առանձին կամ հաւաքաբար, մանաւանդ բրիտանականը, որ երբեմն գիշերային այցելութիւններ ալ կուտար Սուլթանին՝ իր կառավարութեան կողմէն ստացած վերջին հեռագրական հրահանգները հաղորդելու :

Բռնակալը կը վախնար, ինչպէս առհասարակ կը վախնան աշխարհիս բոլոր բռնաւորները, մեծ թէ փոքր :

Յը վախնար որ չըլլա՛յ թէ Սասունը պատրուակ մը դառ.

ՍԱՍՈՒՆԷՆ ԵՅՔԸ

հար և բոսական տէրութեանց ձեռքին մէջ, զինք գահընկեց ընելու իրենց գաղտնի դիտումը դործադրելու համար:

Պալատին մէջ շշուկ մը կը պտըտէր բերնէ բերան, իբր թէ անգլիական նաւաբաժին մը ճամբայ ելած էր դէպի Միջերկրականի ջուրերը, բունի Տարտանելէն անցնելու՝ ևն: Այս շշուկը հետզհետէ կը տարածուէր, մինչև որ վերջապէս կը հասնէր Հիւնքեարին ալ ա՛լանջը:

Շուտով հրամայուեցաւ փնտռել ու գտնել այդ շշուկին հեղինակը:

Սև սարսափ մը տիրեց Երլտըղի կամարներուն տակ: Պալատականները, Ա. քարտուղարէն սկսեալ մինչև յետին բարապանը կամ պարտիզպանը, նոյն իսկ Հարէմը, անխտիր ենթարկուեցան հարցաքննութեան:

Այս՝ էր Սուլթանին բացարձակ իրաւունքը:

Օրեր, շաբաթներ անցան, և սակայն կարելի չ'եղաւ հասկնալ այդ շշուկին բուն հեղինակը:

Ապաւիւ Համիտ, ա՛յնքան խիստ ու մանրակրկիտ քննութիւններ կատարել տալէ, և ա՛յնքան շաբաթներ սպասելէ ետքը, տեսնելով թէ ո՛ր և է լոյս մը չ'պիտի ծագէր, մտածեց դիմել իր Արտաքին գործերու նախարարին, Թուրխան բաշային: Ուստի կանչեց Երլտըղի քարտուղարներէն մէկը, և զրկեց զայն գիշերով Թուրխան բաշային ապարանքը:

Թուրխան ներս առաջնորդուեցաւ, Հիւնքեարին առանձնասենեակը:

— Թուրխա՛ն, կ'ըսէր Համիտ գորովագին շեշտով մը, ի՞նչ կը լսես Բերայէն. ի՞նչ կ'ըսեն դեսպանները:

— Վեհափա՛ռ Տէր, առ այժմ ո՛ր և է բան մը չկայ, որ բնութիւն ունենայ վրդովելու Ձեր Վեհափառութեան երջանկաւէտ էութիւնը, միայն թէ՛...

— Ի՞նչ, ընդմիջեց Համիտ, ի՞նչ ըսիր, միայն թէ կ'ըսէիր:

— Այո՛, միայն թէ, կրկնեց Թուրխան բաշան, Ալման-իոյ դերսպանատան մէջ, երբ գրեթէ երկու շաբաթ առաջ հանգիւյած էի հոն, Ձեր Վեհափառութեան կողմէն մեծ դեսպանը տեսնելու և իրեն կայսերական բարեւներ հաղորդելու մասնաւոր պաշտօնով, անգլիական ձեռնարկներուն վրայ կը խօսուէր, և

— Ի՞նչպէս, ընդհատեց Համիտ, ի՞նչ ձեռնարկներ են.

— Այո՛, Վեհափա՛ռ, Թոյլ տայիք որ աւարտէի. հոն, քանի մը կարեւոր անձնաւորութեանց ներկայութեան կը խօսուէր անգլիական ձեռնարկներու վրայ. հոն էր նաև ռուսական մեծ դեսպանը Պ. Նիլիտօֆ:

— Է՛, յարեց Հիւնքեարը, շուտով պատմէ՛ նայիմ, ի՞նչ կը խօսուէր.

— Կը խօսուէր թէ՛ Կլսատթոնի գրգռիչ ճառերէն յուզուած ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար, բրիտանական կառավարութիւնը՝ նաւաբաթին մը պիտի զրկէ մեր ջուրերը...

— Յետո՛յ, յարեց Համիտ.

— Իբր թէ, կը ծածծուէր Թուրխան, Հիւնքեարին կատաղութեան պոռթկումին առարկայ ըլլալու դողը միշտ սրտին մէջ, իբր թէ, այդ նաւաբաթինը պիտի Տարտանեկի ա՛նցքը բռնադատէ եղև՛ր...:

Հիւնքեարին դողը բռնեց:

Շաբաթներ առաջ երևալի մէջ պտըտած շշուկը կը ստուգուէր մայրաքաղաքի է՛ն իրազեկ չըջանակի մը կողմէն, ինչպէս էր գերմանական դեսպանատունը:

— Ուրիշ ի՞նչ կը խօսուէր, հարցուց Համիտ.

— Անկարեւոր խօսքեր, Վեհափա՛ռ Տէր, յարեց

1037-2002

Արտաքին Գործերու նախարարը, կարեւորը՝ նաւաբա-
ժինը չէ՞. բայց ո՛վ գիտէ, թերեւս ատիկա՛ ալ դիտու-
մով արձակուած սուտ մըն է, մեզ հաւքեկելու համար,

— Կը կարծե՞ս, Թուրքի՛ան, հարցուց Հոմիտ, անձ-
կոտ սպասումով մը, կը կարծե՞ս թէ յերկրուած սուտ
մըն է այդ լուրը.

— Ինչո՞ւ չէ, Վեհափա՛ռ, չէ՞ որ բոլոր դիւանա-
գիտական կեղծիքները Լոնտոնէն կուգան.

— Հա՛, հա՛, հա՛, քրքշալիք խնդաց Հիւնքեարը,
պահ մը մոռնալով նաւաբաժինները, իրա՛ւ է, մե՛նք
ալ Անգլիայէն դաս առինք կեղծիքը...:

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Թուրքիան, շտապելով
օգտուիլ Հիւնքեարի զուարթ տրամադրութեան առի-
թէն, եթէ նոյնիսկ ստոյգ ըլլայ նաւաբաժիններու խըն-
դիրը, հարկ չը կայ վախնալու, քանի որ, ինչպէս քա-
նի՛ քանի պարագաներու մէջ տեսած ենք, վերջին պա-
հուն, եւրոպական համբաւաւոր համաձայնութիւնը պի-
տի խանգարուի և բրիտանական ծովակալը, պիտի հար-
կադրուի մարտանաւերուն քիթը դարձնել դէպի Ճիպ-
քալթարի նեղուցը, այնպէս չէ՞.

— Այ՛դ ալ ճիշդ է, ըսաւ Հիւնքեարը, բայց կըր-
նայ պատահիլ հակառակը:

— Թերեւս, Վեհափա՛ռ տէր, կրնայ ըլլալ որ Անգ-
լիան կանխաւ հաւանութիւնը ստացած կ'ըլլայ միւս
մեծ տէրութիւններուն և յետոյ ճամբայ հանած կ'ըլլայ
նաւաբաժինը. այն ատեն խնդիրը կը փոխուի, և կը
ստանայ ամենալուրջ հանգամանք մը: Ուստի, կարծեմ
թէ, խոհեմութիւն է հիմակուց շօշափել մեր բարեկամ
տէրութեանց գաղափարները, Վեհափա՛ռ տէր, որով-
հետեւ, յետոյ, երբ նաւաբաժինը հասնի Չանազ-Գալէի
առջեւ, շատ ուշ մնացած պիտի ըլլանք. — Սօն փիւտ-
մանլըզ ազիէ էքմէ՛ղ...:

— Շատ աղուոր կը խօսիս, Թուրխա՛ն, յարեց Համիտ, ըսէ՛ նայիմ ի՛նչ ես խորէր այդ մասին :

— Գիտէ՞ք թէ՛ անհոգ անտարբեր նստա՞ծ եմ, Վեհափա՛ռ, ըսաւ Թուրխան, այդ գէշ լուրը լսելէս ի վեր աչքերուս մէջ քուն չէ՛ մտեր, հազարումէկ միջոցներ յղացեր ու ծրագրերս եմ, սակայն, կը սպասէի որ Ձեր Վեհափառութեան հաւանութիւնը չնորհուէր, որպէս զի համարձակօրէն կարենայի ձեռնամուխ ըլլալ գործին : Հիմա որ ամէն բան պարզուած է, ի՞նչ կը հրամայէ Ձեր Վեհափառութիւնը. աւելորդ է կրկնել թէ՛ ես իր ամենանուստ, հաւատարիմ ու անձնուէր ծառան եղած եմ, եմ և պիտի մնամ մինչեւ վերջին շունչս :

— Ապրի՛ս, Թուրխա՛ն, ապրի՛ս, յարեց Հիւնքեարը խնդամիտ, ես արդէն գիտէի թէ իմ Թուրխանս մէ՛կ հատիկ և, եղակա՛ն է, բոլոր նախարարներուս մէջ, աչքս աղէկ նայէ՛, սա գործին մէջէն դուրս ալ ելլե՛նք, յետոյ ե՛ս գիտեմ ի՛նչպէս պիտի վարձատրեմ հաւատարմութիւնը, անձնուիրութիւնը, և մանաւանդ, ճարպիկութիւնը :

— Պատրա՛ստ եմ, Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Թուրխան, արիւնիս վեղին կաթիլն ալ զոհելու Ձեր Վեհափառութեան ամենաթանկագին կեանքին ու սրբազան Անձին պաշտպանութեան համար : Հրամայեցէ՛ք և ես կատարեմ անմիջապէս, ի՞նչպէս կ'ուզէք. կ'ուզէ՞ք հիմա, այս բոպէին, երթամ գտնեմ Ալմանիոյ Մեծ դեսպանը, կ'ուզէ՞ք որ մէկիկ մէկիկ այցելեմ բոլոր դեսպանատունները, հասկնամ թէ ի՛նչ կ'անցնի կը դառնայ, ի՛նչ կը հրամայէք... :

Հիւնքեարը մօրուքը ձեռքին մէջ, սկսաւ մտմտալ. արդեօք լաւագոյն չէ՞ր, Թուրխան բաշան Մեծ դեսպաններու շրջելէ առաջ, անգամ մը տեսնել ուրիշ կա-

րեւոր անձնաւորութիւններ ալ, ինչպէս էին Քեամիլ ու Սայիտ բաշաները, որոնց երկուքի՛ն ալ վրայ դեռ կը պա՛նէր իւր վստահութիւնը, թէեւ երկուքն ալ քիչ մը շատ հակամէտ ըլլային բրիտանական քաղաքականութեան:

Իսկ Թուրխան պատկառոտ դիրքի մը մէջ, կ'ըսպասէր Հիւնքեարին Իրասէն լսելու: Սակայն իրատէն կ'ուշանար, որովհետեւ դեռ կը վարանէր Համիտ:

— Ի՞նչ կ'ըսես, Թուրխա՛ն, խօսեցաւ վերջապէս Հիւնքեարը, այս գիշեր գերմանական մեծ դեսպա՛նը միայն գնա՛ տես, ի՛նչ կ'ըսէ. մասնաւոր բարեւներս հաղորդէ՛ իրեն, և Տիկին մեծ դեսպանուհիին. ա՛յս գիշեր հասկցի՛ր, վերադարձի՛ր:

Թուրխան դուրս թռաւ, և Երլտըզի դուրսի բակին մէջի կառքը նետուելով ուղղուեցաւ գերմանական դեսպանատունը:

Պ.

Թուրխան բաշան գերմանական դեսպանատունը մեկնելէ վերջ, Ապտիւլ Համիտ կանչել տուաւ Ա. Քարտուղարը՝ Թահսին և հարցուց թէ՛ ի՛նչ նորութիւն կար:

— Վեհափառ տէ՛ր, ըսաւ, Րիւթէրի գործակալութեան Աթէնքի թղթակիցը գայթակղալից հեռագիր մը ղրկած է Սասունի ծանօթ դէպքին նկատմամբ:

— Ի՛նչ տեսակ հեռագիր է, յարեց Հիւնքեարը արձամարնոտ շեշտով մը, ըե՛ր կարգա՛ նայինք:

Թահսին հեռացաւ. քիչ յետոյ վերադարձաւ, հեռագիրը ձեռքը, ու Հիւնքեարին ազդանշանին վրայ, սկսաւ կարդալ բառ առ բառ:

«Սասունի փախսականներուն պատմութիւնը»:

«Սասունի գաւառէն քսան գաղթականներ եկան Աթէնք: Հայերէն միայն կը խօսին, այնպէս որ դժուար է իրենց հետ տեւական խօսակցութեան մը բռնուիլ. սակայն, թարգմանի մը շնորհիւ, յաջողեցայ իրենց բերնէն քաղել հետեւեալ մանրամասնութիւնները բարձրագոյնութեանց վրայ, որոնք հարկադրած են զիրենք փախչիլ իրենց բնիկ երկրէն:

Տալւորիկէն եկող գաղթականները տեղեկութիւն տուին ինծի թէ՛ չափ մը կիներ, որոնք իրենց հետ փախած էին, էրզրումի մօտերը մեռան, չկրնալով դիմանալ փախուստէն առաջ իրենց ստացած եւթադանի վէրքերուն: Անոնք կը հաւաստեն թէ՛ մեծ թիւով Հայեր կը փախչէին իրենց բնավայրէն, հոն տիրող սարսափի ռէժիմին պատճառով, բայց թէ՛ այդ փախստականներէն չատեր ձերբակալուեցան թուրք զօրագուններէն ու բանտ նետուեցան:

Գաղթականները կը յայտարարեն թէ՛ Սասունի նահանգը պաշարուած է թուրք զօրագուններէ, շուրջ տասնեւութ ամիսներէ ի վեր, առանց մէկու մը թոյլ տրուելու որ մտնէ գաւառին մէջ կամ անկէ դուրս ելլէ: Չորս ամիս առաջ, թուրքերը իմացած էին որ Սասունի սահմաններէն դուրս գտնուող Վարդենիս գիւղին բնակիչները պարէններ կը զրկէին պաշարուած գաւառին մէջ գտնուող Տալւորիկի: Այս տեղեկութեան վրայ, զօրքերը յարձակեցան Վարդենիս գիւղին վրայ, և անգթօրէն ջարդեցին բնակիչներուն մեծագոյն մասը:

Պաշարման վիճակին ենթարկուելէն ի վեր, առաջին ջարդը չէ՛ որ տեղի կ'ունենայ այդ գաւառակին մէջ: Տարի մը կայ որ կը գործուին այդ կարգի խժոժութիւններ:

Գաղթականներէն մէկը, Խաչիկ անունով, կը հաւաստէ թէ՝ սպաննեցին իր հօրեղբայրն ու հօրաքոյրը, այս վերջինը բռնաբարելէ ետքը: Կը յայտարարէ թէ՝ Ղեւոնդ անուն հայ քահանայ մը սպաննեցին, որովհետեւ մերժած էր Վարդենիսի իր եկեղեցիին մէջ թրքական ծէսեր կատարելու: Գիւղը հայաբնակ էր և կը պարունակէր երեք հարիւր քսանընիւթ տուններ: Սասունի ընդարձագոյն գիւղերէն Տալուրիկի ընակիչները լսելով այս բարբարոսութեանց պատմուածքները, զօրագունդերուն վրայ կը յարձակին սահմանագլուխը: Ասոր վրայ, թուրքերը տասներկու զօրք կը ղրկեն Տալուրիկ, հասկնալու համար թէ ի՞նչ անցած դարձած էր: Հայերը կը սպաննեն այս զօրքերը: Այն ատեն թուրք զօրագունդեր կը ղրկուին գիւղը թնդանօթներով, և կ'սկսի ընդհանուր ջարդ մը: Բոլոր տունները հիմնայատակ կը քանդուին:

— Էօֆ, տրտնջաց Համիտ, ատոնք յայտնի են, ուրիշ բաներ գիտե՞ս, շարունակէ՛, շարունակէ՛, շուտով լինցո՛ւր:

Ու թահսին շարունակեց.

«Խնիճուժի աւատապետ Սէլօ պէկ և Համիտիյէ հեծելագունդէն Քուրտ մը, կանոնաւոր զօրքերով կ'երթան Սէմալ գիւղը և հայ քահանան կը քաշկռտեն, եկեղեցիէն դուրս կը հանեն: Սրբազան անօթները կը պղծեն, և զանոնք քահանային ձեռքին մէջ տեղադրելէ ետքը, իշու մը կը կապեն զինք և քանի մը մէդր հեռուէն հրացանի կը բռնեն թէ՛ քահանան և թէ՛ էջը: Նոյն գիւղին մէջ, զօրքերը հայու տունէ մը ներս կը մտնեն և կը սպաննեն կին մը և իր աղջիկը, տասնըչորս տարու պարմանուհի մը, երկուքն ալ բռնաբարելէ ետքը, Սէլօ պէկ իր Խնիճուժի կանանոցը ղրկած է ութ հայ աղջիկներ:

Գուրա ու թուրք զօրագունները կը մտնեն արշալոյսէն առաջ Կէլիէ Կուզանի գիւղը, և կրակ կը ձգեն հոն, երբ բնակիչները դեռ կը քնանային: Մարդ մը, Առաքել անունով, և իր կիներ, քունի մէջ բռնուած ըմբոստացնող եղանակով մը կը խոչտանգուին հրաշէկ երկաթով ու կը սպաննուին: Մարկոս անուն քահանայ մը, և իր տան մէջ բնակող քսան հոգիներ ողջ ողջ կ'այրուին:

Շէնիկի գիւղապետը կը կապեն ու իր երկու աղջիկներուն հետ եռացած ջուրի մէջ կը նետեն մինչև որ հոն կը մեռնին:

Սպղանքի գիւղին մէջ, կանոնաւոր բանակէն քրտանո՞րնդ զօրքեր անանուն ոճիրներ կը գործեն: Գիւղին վարժարանին մէջ աղջիկները կը բռնաբարեն ու յետոյ շէնքը կը քանդեն:

Գուրա հռչակաւոր աւազակ մը, Իպօ անունով, ծիպրանի աշիրէթէն, և կանոնաւոր բանակէն գնդապետ մը, զօրքերով կ'երթան Բա՛լու, Հացկերտ ու Գոմք հայ գիւղերը, և հոն կը գործեն ամենաքստմնելի վայրագութիւններ: Մարդիկը կը հալածեն և Բա՛լուի մէջ կը համախմբեն գրեթէ երկու հարիւր կիներ ու տղաքներ: Կիները լկեկէ ետքը, ամէնքն ալ կը սպաննեն, հրացանի բռնելով կամ ետթաղաններով: Կերութում ու խնջոյք կ'ընեն յետոյ և իրենց աւարը կը տօնեն:

Խիզանի և Բա՛լուի քուրա զօրքեր Սլիանցիկ և Աղբակի հայ գիւղերը կոխելով, բոլոր բնակիչները խողխողեր ու տունները քար ու քանդ ըրեր են:

Քանդուած գիւղերուն համագումարը՝ երեսուն երկուք է: »

Ընթերցումը վերջացած էր, երբ Համիտ, գո՞ւռնակութեան լայն շունչ մը քաշելով,

— Աֆէրին Ձէքիս, բացագանչեց, լիակատար գործ է տեսեր... :

Յետոյ, դառնալով Թափինի, հարցուց

— Նայէ՛, ի՛նչ է թուականը.

— 1894 նոյեմբեր 20 է, Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Ա. քարտուղարը, իր տիրոջմէն ո՛չ նուազ գինովցած, այս հայկական մարտիրոսագրութեան ընթերցումէն :

Ապտիւլ Համիտ, անհանդարտ շարժուծեւով մը տեղէն ելաւ ու սկսաւ կարճ շրջաններ բոլորել առանձնասենեակին մէջ, մինչդեռ Թափին, ոտքի վրայ, ստրուկի մը յատուկ դիրքը միշտ պահելով, կը սպասէր Հիւնքեարին բերնէն լսել նոր հրաման մը :

— Թափին, ըսաւ Համիտ, Թուրխան փաշան ուշացաւ, գնա՛ նայէ՛ անգամ մը :

Թափին դուրս ելաւ ու Ապտիւլ Համիտ իր առանձնասենեակին մէջ շարունակեց ման գալ :

Քիչ յետոյ Թափին վերադարձաւ և իմաց տուաւ Արտաքին Գործերու նախարարին վերադարձը :

Մէկ երկու րոպէէն վրայ հասաւ Թուրխան փաշա :

Համիտ ինկաւ դարձեալ կայսերական թիկնաթոռին վրայ, աչքերը սեւեռած Թուրխանի վրայ : Ա. Քարտուղարը, Հիւնքեարին նշանացի ազդարարութեան վրայ հեռացաւ :

Երբ Համիտ ու Թուրխան առանձին մնացին.

— Թուրխա՛ն, ըսաւ Համիտ, պատմէ՛ նայինք ի՛նչ նորութիւն ունիս :

— Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Թուրխան լուրջ դէմքով մը, աղէ՛կ որ ժամանակին հասայ գերմանական դեսպանատունը. հո՛ն էր նաև բրիտանական մեծ դեսպանը, նոյնպէս ռուսականը : Քիչ յետոյ հասան ֆրան-

սական, իտալական ու աւստրո-հունգարական մեծ դեսպաններն ալ :

— Կ'երեւայ թէ գաղտնի խորհուրդ մը գումարած են, ընդհատեց Համիտ,

— Ինչ գաղտնի, Վեհափա՛ռ տէր, շարունակեց Թուրխան, նոյնիսկ ստիպեցին զիս որ ներկայ գտնուիմ իրենց խորհրդակցութեան, բայց որովհետեւ Ձեր Վեհափառութեան կողմէն արտօնուած չէի, չը համարձակեցայ մնալ հոն :

— Ձը հասկցա՞ր իրենց հաւաքոյթին շարժառիթը, հարցուց Համիտ :

— Անշո՛ւշտ, յարեց Թուրխան, արդէն գերմանական դեսպանը հաղորդեց ինծի թէ՛ այդ գումարումը տեղի կունենար Սասունի Դէպքին համար, թէ՛ իւրաքանչիւր մեծ դեսպան, իր կառավարութենէն հրահանգ ստացած էր մասնակցիլ այդ խորհրդակցութեան, յետոյ հաւաքական զիմում մը կատարելու համար Բ. Դրան, են, են :

Ապտիւլ Համիտ սկսաւ մտմտալ :

Թուրխան շարունակեց.

— Վեհափա՛ռ տէր, կը խնդրեմ որ պահէք Ձեր կայսերական մեծութիւնը, մտքի հանդադուութիւնը, երբէք չը յուզուիք, ուրիշ կարեւոր, խիստ կարեւոր յայտնութիւն մըն ալ պիտի ընեմ :

Համիտ ցնցուեցաւ :

— Գերմանական մեծ դեսպանը, յարեց Թուրխան, աւելի լուրջ դէմք մը փոխ առնելով, յայտարարեց ինծի թէ՛ այսուհետեւ իրեն համար շատ դժուար պիտի ըլլայ միւս մեծ դեսպաններուն քով պաշտպանել Ձեր կայսերական նուիրական շահերը.

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ է պատճառը, ի՞նչ է դարձեր, ընդ-

միջեց Հիւնքեարը, հետզհետէ աւելի յուզուելով.

— Թողութի՛ւն, Վեհափա՛ռ տէր, պիտի պատմեմ հիմա.

— Շա՛տ լաւ, շա՛տ լաւ, շարունակէ՛, հրամայեց Հիւնքեարը:

— Որովհետեւ, շարունակեց Թուրխան, Սասունի Դէպքը պատրուակելով, միւս մեծ տէրութիւնները վրձուականապէս որոշած են միջամտել, և, Ձեր Վեհափառութեան կողմէն մերժումի հանդիպելու պարագային, ճնշողական միջոցներ ի գործ դնել, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՑՆԱՀԱՆՔՆԵՐՈՒՆ մէջ բարենորոգումներ մտցնելու համար, ևն.:

— Բայց, ընդհատեց Համիտ զայրագին շեշտով մը, Սասուն զրկուած երեք մեծ տէրութեանց քննիչները չը վերադարձան, տակաւին իրենց տեղեկագիրը չհրատարակուեցաւ:

— Սպասեցէ՛ք որ աւարտեմ, Վեհափա՛ռ տէր, յաւեց Թուրխան,

Եւ կուրծքի գրպանէն թերթ մը հանելով, երկընցսեց զայն Սուլթանին.

— Ահա՛ւասիկ, ըսաւ, Վեհափա՛ռ տէր, ասոր մէջ գրուած է ամէ՛ն բան:

Ապտիւլ Համիտ, թերթը ձեռքին մէջ.

— Ի՛նչ թերթ է եղեր, ըսաւ, ի՞նչ է գրեր:

— Անգլիոյ Ազատականներուն կարեւոր օտկաններէն Տէյլի Նիո՛ւզը, Տէյլի Նիո՛ւզը... ըսաւ Թուրխան, Սասունի դէպքը նկարագրեր է ամենասեւ գոյներով և ամբողջ Եւրոպայի հանրային սրտմտութիւնը գրգռեր է Ձեր Վեհափառութեան Կայսերական բարձր կառավարութեան դէմ:

— Կարդա՛, կարդա՛, թարգմանէ նայինք, հրամայեց Հիւնքեարը:

Եւ Թուրխան բաշան սկսաւ Թերթին վրայէն Թարգ-
մանաբար կարդալ Տէլլի Նիուզի հետեւեալ ցնցող յօդ-
ուածը, որ 9 հոկտեմբեր 1894 թուականը կը կրէր, և
գրուած էր նւյն Թերթի Բաղէշ ղրկուած մասնաւոր
Թղթակցէն, որ քննիչ հիւպատոսներուն քովէն երբէք
չէր զատուած և ներկայ եղած էր կատարուած բոլոր
քննութիւններուն:

Համիտ ուշի ուշով մտիկ կ'ընէր, առանց բառ մը
փախցնելու.

«Սասունի ապստամբութիւնը զսպելու պատրուա-
կով Մուշ ղրկուած Դ. զօրաբանակի զօրքերը, Հիրա-
տիյէ հեծելագունդերուն հետ միացած, մեծապէս կը
նպաստեն համաճարակի ծաւալման, որ այս վերջին օ-
րերը մեծ համեմատութիւններ սկսած է առնել: Սակայն
խոհմութիւնը կը պահանջէ որ այս կէտին վրայէն լը-
ռութեամբ անցնիմ և որչափ որ կարելի է, համառօտ
գրեմ: Այս նահանգի կուսակալը նոր Ներոնի մը կը
նմանի: Անցած տարիէն արդէն, Մուշի հարաւային լեռ-
ներուն մէջ մեծ դէպքեր տեղի ունեցած են: Հալ յե-
ղափոխականները, թէեւ շատ փոքրաթիւ հոն համա-
խրմբուած զօրքերուն հետ բաղդատուելով, անհաւա-
սար կռիւներուն մէջ, կրցած են մղել հիանալի ճակա-
տամարտ մը, որ պատմութեան մէջ պիտի մնայ իբրեւ
ինքնապաշտպանութեան աննախընթաց օրինակ մը: Եւ
կուսակալը Կ. Պոլսէն ընդունած է պատուանշան մը,
մեծ ապստամբութիւն մը զսպած ըլլալուն համար: Այս
տարի, կ'ըսուի յեղափոխականներուն թիւը կրկնապատ-
կուած է: Քուրտ Աշիրէթներու աւատապետներէն չեխ
մը, փորձած է հայկական նոր ապստամբութիւնը կան-
խել, ինք իր աշիրէթներով նետուելով կռուի ասպա-
րէզը: Ուստի, իրեններուն կը հրամայէ յարձակում մը

գործել: Քուրտերը կը յարձակին ու կ'առնեն կը տանին Հայերուն եզները, այս վերջինները կ'երթան իրենց յափշտակուած հզները կը գտնեն, որոնցմէ մէկը մորթոտուած էր արդէն, և քուրդերուն կ'աղաչեն որ ետ դարձնեն միւսները: Քուրդերը կը մերժեն և ա՛նա՛ կը սկսի ընդհարումը, որուն մէջ երկու Քուրդեր կը սպաննուին և երեք ալ կը վիրաւորուին: Քուրդերը կ'աճապարեն, իրենց մեռելները կը վերցնեն, Մուշ կը տանին ու կառավարական պաշտօնատունը կը նետեն զանոնք, կրկնելով թէ՛ հայ զօրքեր արշաւեցին երկիրը, զիրենք սպաննելու և կողոպտելու համար, ևն.: Այս իրողութիւնը՝ փափագուած պատրուակը հայթայթեր է. մօտէն ու հեռուէն, զօրագունդեր կը համախմբուին, առանց հոգ ընելու թէ՛ այդ կերպով աւելի կը ծաւալի համաճարակը: Դ. զօրաբանակի հրամանատար մը կը հասնի իսկոյն Երզնկայէն. ասոր ետեւէն քիչ յետոյ կը հասնի միւշիրը: Կ'ըսուի թէ այդ բաշան իր կուրծքէն թուղթ մը կախեր է, զոր նախապէս կարգացեր է իր զօրքերուն և յորդորեր է զիրենք որ հնազանդին պարունակութեանը, եթէ կը սիրեն իրենց թագաւորն ու իրենց կառավարութիւնը: Այդ թուղթը Կ. Պոլսէն զրկուած կայսերական հրամանագիր մըն է Հայերը բռնաջինջ ընելու: Այս ահաւոր կոտորածին մասնակցող զօրքերը հոս ու հոն պատմեն գրեթէ միեւնոյն բաները, ոմանք ալ ցաւ կը զգային թէ՛ իրենք չէին կրցած գործել Քուրդերուն չափ սպաննութիւններ ու աւարառութիւններ և թէ՛ այս խժգժանքները գործած էին պարզապէս հնազանդելու համար իրենց սիրելի Փառիշա՛նի հրաժաններուն: Կանոնաւոր զօրքերը ծայրայեղօրէն անգութ ընթացք մը բռնած են, չի խնայելով ո՛չ սեռի, ո՛չ տարիքի, հակառակ պաղատախառն ա-

ղաղակներուն հէք զոներուն, որոնք իրենց ոտքերը կը պլլուէին: ԵՕԹԸ ՀԱԶԱՐ ՀԱՅԵՐ խողխողուած են զարուրելի խաշտանգումներու տակ, որոնք հազիւ ծանօթ էին բարբարոս Ափրիկէի ամենասեւ դարերուն, որովհետեւ Ափրիկէի մէջ, կիներն ու մատաղ տղաքները կրնային գէթ գերութեան կեանքի մը բաղդաւորութիւնը յուսալ, մինչդեռ հոս անգթօրէն հեգնուած է թէ՛ կնոջ հանգամանքը, թէ՛ իր անմեղութիւնը, մինչև որ սուինի հարուածներով ամէնքն ալ իրենց մա՛ր գըտած են ա՛յնքան խենէշ կիրքերու առարկայ ըլլալէ ետքը: Մատաղ տղեկներ ցից հանուած են սուինով, իրենց մեռած մայրերուն կուրծքին վրայ: Ուրիշ տեղ մը, երկու հարիւր կիներ, լալով ողբալով. գութ աղերսած են, հրամանատարին առջեւ ծնկազուճ, բայց այս արիւնարբու սրիկան, հրամայած է իր զօրքերուն յօշոտել ու վերջացնել, զանոնք բռնաբարելէ ետքը: Այլուր, վաթսուն մատաղատի հարօր ու մանկամարդ կոյսեր ապաստանած էին եկեղեցի մը, և հոն լ՛կուեցան ու խողխողուեցան, այնպէս որ մարդկային ար՛ւնը սկսաւ հեղեղօրէն հոսիլ եկեղեցիին դուռնէն: Ուրիշ տեղ մը, ահագին բազմութիւն մը, քահանային առաջնորդութեամբ, զօրքերու ոտքերը ինկած են, շնորհ խնդրելով բարձր ձայնով, պնդելով թէ՛ իրենք երբէք յարաբերութիւն չ'են ունեցած յանցապարանքներուն հետ. և սակայն զո՛ւր եղած է այս ամէնը. ամէնքն ալ սպաննուած են:

«Ուրիշ տեղ մը, շատ մը գեղեցիկ կիներու առաջարկուած է կրօնափոխ ըլլալ, մահուընէ ճողապրելու համար: Սակայն անոնք պատասխանած են. «Ինչո՞ւ ուրանանք Քրիստոսը: Մենք լաւագոյն չ'ենք քան ասոնք (մատով ցոյց տալով, իրենց ամուսիններուն ու եղբայրներուն յօշոտուած մարմինները), մեզ ա՛լ սպաննեցէք...»:

«Եւ զանոնք սպաննեցին...: Անձ ջանքեր ըրին ազատելու ամէնէն գեղեցիկը, բայց ասիկա երեք չորս չարագործ հրէշներու միջեւ, իրարու ձեռքէ յափշտակելով, կը նուազի կը մեռնի իր միւս քոյրերուն պէս:

«Բայց ինչո՞ւ չարունակենք այս աշուերի պատմութիւնը: Երկինքը պէտք է ըլլայ Աստուած մը, որ բոլոր այս բաներուն արդար դատաստանը պիտի ընէ. եթէ ո՛չ, մեր մէջէ՛ն ալ պիտի գտնուին իրենց հաւատքը կորսնցնողներ: Այդ վայրերը ղրկուեցան մէկ երկու հիւպատոսներ, քննութիւն մը բանալու համար: Թէ՛ Բաղէշ և թէ՛ չրջակայ կեդրոնները, ո՛ւր որ պտտեցայ, բոլոր այս տեղեկութիւնները քաղեցի Թուրքերէ, որոնց տեղը եթէ քրիստոնեաներ ըլլային, ո՛վ գիտէ ի՛նչ սոսկալի տանջանքներու պիտի երթարկուէին. ա՛յնքան խստիւ արգիլուած է դուրս հանել կոտորածներուն գաղտնիքը:

«Հիմա կուսակալը հանրագրութիւններ կը չրջաբերէ և կը ջանայ ստիպել քրիստոնեաները, որ այդ հանրագրութիւնները ստորագրեն, իրենց գոհունակութիւնը արտայայտելու ա՛յն բանին համար որ արդարութիւն ի գործ դրուած է ապստամբներուն վրայ, միեւնոյն ժամանակ շնորհակալութիւն յայտնելով թէ՛ Սուլթանին և թէ՛ կուսակալին: Հոս, Պիթլիսի մէջ, քրիստոնեաները չեն ստորագրեր, թէեւ մէկ քանիները, ինչպէս որ կը հաւաստուի, ստորագրած են այդ հանրագրութիւնները, սահմանակից գաւառակներուն մէջ: Բողոքականներուն դեռ չե՛ն ներկայացուցած այդ հանրագրութիւններէն և բողոքականները տակաւին չղթայի դարնուած չե՛ն, ո՛չ ալ մեծ մեծ փրկանքներու ենթարկուած: Գործերը հիմակուհիմակ այս վիճակի մէջ են:»

Ապտիւլ Համիտ, ընթերցումը ծայրէ ծայր մտիկ ընելէ ետքը.

— Թուրխա՛ն, հարցուց մտաճոգ զէմքով մը, հիմա կ'ըսես այս յօդուածին վրա՞յ է որ եւրոպական մեծ դես պանները ժողով են գումարեր այս գիշեր:

— Այո՛, Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Թուրխա՛ն, գիտէ՞ք, անգլիական թերթին այդ անիծեալ յօդուածը բոլոր եւրոպական մամուլին մէջ արձագանգ գտած է, և մեծ դղրդում առաջ բերած է, ա՛յն աստիճան սր դաշիճները, գոնէ հանրային կարծիքը քիչ մը հանդարտեցնելու համար, հարկադրուած են այս միջոցը ձեռք առնելու: Այս գիշեր, ապահով եմ թէ՛ Սըր Ֆիլիփ Քըրրի պիտի ճնշում ի գործ դնէ իր միւս պաշտօնակիցներուն վրայ, հաւաքական գործողութեան մը ծրագիրը պիտի նետէ մէջտեղ, և պիտի թերեւս յաջողի համազել զանոնք:

— Բայց, յարեց Հիւնքեարը, կը մոռնա՞ս իմ բարեկամ Վիլիէլմիս ներկայացուցիչը, կը մոռնա՞ս իմ անձնական մտերիմս՝ Նելիտօֆը, այս երկուքը ժողովին մէջ չպիտի կրնան պաշտպանել իմ իրաւունքներս. ու երբ գերմանական մեծ դեսպանը խօսի, չե՞ս յուսար որ աւստրօ-հունգարական ու իտալական մեծ դեսպաններն ալ իրեն ձայնակցին. Երրեակ Զինակցութեան անդամները չե՞ս իրենք. կը մնայ Փրանսականը. չէ՞ որ ան ալ ստիպուած է իր Զինակցին՝ Ռուսիոյ կողմը բռնելու, ի՞նչ կ'ըսես, Թուրխա՛ն.

— Երանի՛ թէ, կմկմաց Թուրխա՛ն, բայց, Վեհափա՛ռ տէր, պիտի ներէ՞ք որ անգամն ալ յիշեցնեմ Ձեր Վեհափառութեան գերմանական մեծ դեսպանին յայտարարութիւնը, զոր այս գիշեր, իր բերնով հաղորդեց ինծի:

— Ո՞ր յայտարարութիւնը, յարեց Համիտ:

— Վեհափա՛ռ տէր, երբ որ մեկնելու վրայ էի դես-
պանատունէն, մեծ դեսպանը, անկիւն մը քաշեց զիս-
ու ցաւ յայտնեց թէ՛ չ'պիտի կրնայ, իրերու ներկայ կա-
ցութեան մէջ, պաշտպանել Ձեր Վեհափառութեան նը-
ւիրական շաները, որովհետեւ, կը կրկնէր, զիւանադի-
տական աշխարհին մէջ մեծ յուզում առաջ բերած է
Սասունի Դէպքը...:

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ, յարեց Համիտ, երերցնելով
գլուխը, անիծեալ կլատսթոնի խօսած բուռն ճառերէն
ազդուած են ամէնքն ալ...:

— Եթէ միայն կլատսթոնի ճառերուն մնար, Վե-
հափառ Տէ՛ր, յարեց Թուրխան, գործը շատ զիւրին-
էր, սակայն, միայն Անգլիան չէ որ յուզուած է. Ֆը-
րանսայի մէջ բովանդակ ժողովուրդը կատարած է և
յուզումը երթալով սուր համեմատութիւններ կը ստա-
նայ, բոլոր հեղինակաւոր գրողները, շատերը՝ պետա-
կան բարձր անձնաւորութիւններ, ինչպէս են Գլէմանսօ,
Ժօրէս, Բրէսսանսէ, Տընի Քօչէն և ուրիշներ, որոնց մէջ
ծայրայեղ յեղափոխականներ, և մինչեւ իսկ անիշխա-
նականներ ալ չեն պակսիր, Իւռպէն Կօնիէի պէս, ա-
սոնք ամէնքն ալ ձեռք առած են Հայկական Խնդիրը...:

— Հասկցա՛յ, մուտաց Հիւնքեարը, կ'երեւայ թէ
այս անգամ զիւրին զիւրին չ'պիտի կրնանք օձիքնիս
աղատել, քանի որ գործին մէջ Ֆրանսա՛ն ինկէր է ոտ-
քով ձեռքով. մանաւանդ այս օրերս ռուսական փոխա-
ռութեան խնդիր մըն ալ կայ, Ֆրանսական կառավա-
րութիւնը պիտի կրնայ ճնշում ի գործ դնել Յարին կա-
ռավարութեան վրայ, և, երբ Ռուսիան ալ հաճութիւնը
տայ, այն ատեն, Անգլիան, Ֆրանսան սւ Ռուսիան միա-
սին պիտի գործեն, այնպէս չէ՛, Թուրխան.

— Իրաւժժնք ունիք, Վեհափա՛ռ տէր, շեշտեց

Արտաքին Գործերու նախարարը, և ես պիտի աւելցընեմ թէ՛ այդ երեք տէրութեանց համաձայնութիւնը պիտի իր ետեւէն քաշէ Իտալիան ալ, հոգ չէ թէ այս վերջինը մաս կազմած ըլլայ Երրեակ Զինակցութեան :

— Ուրեմն, յարեց Համիտ, լուրջ վտանգի մը հանդէպ կը գտնուի կայսրութիւնս, ի՞նչ կ'ըսես, Թուրխան, արդեօք ի՞նչ կը խորհին այս մասին Քեամիլ ու Սայիտ բաշաները . . . :

Թուրխանի դիմագիծերը ծածածութիւններ առին. ինք չպիտի ուզեր նսեմանալ այն երկու հսկաներուն քով. քիչ մը լռութիւն պահեց, որոճալու ձեւով մը, յետոյ.

— Վեհափա՛ առ տէր, ըսաւ, Քեամիլ ու Սայիտ բաշաները կարծեմ թէ նոր չէ՛ որ պիտի ճանչնանք Լիկուքն ալ անգլիական քաղաքականութեան պոչէն բողոնած կը քալեն, սակայն, Ձեր Վեհափառութեան բացարձակ կամքէն կախում ունի, եթէ պէտքը կը զգաք իրենց խորհուրդին, կանչել տուէք զիրենք :

— Թուրխան, յարեց Համիտ քմծիծաղով մը, ես գիտեմ թէ երկո՛ւքն ալ ի՛նչ տեսակ արարածներ են, գիտեմ թէ՛ երկո՛ւքն ալ Անգլիոյ սիւսիւկը կը չալեն, բայց, գառնո՛ւկս Թուրխան, ի՛նչ ընենք, գարշելիները հին գայլեր են, քանի՛ քանի դեսպաններ անցուցեր են մատերնուն ծայրը, մանաւանդ Քեամիլ բաշան. չէ, չէ՛, գէշ չըլլար, կը կանչենք երկո՛ւքն ալ :

— Բայց, Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Թուրխան, կ'աղաչեմ, խընայեցէ՛ք ինծի, անոնց խորհուրդով զիս մի՛ ճամբայ հանէք, յետոյ, ես երես չեմ ունենար ներկայանալու մեծ դեսպաններուն :

— Շա՛տ լաւ, շա՛տ լաւ, Թուրխան, յարեց Հիւնքեարը, դուն երբէք տեղեկութիւն ունեցած մի՛ ըլլար, ես զանոնք երկո՛ւքն ալ կանչել կուտամ, ան-

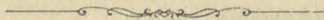
գամ մը լա՛ւ մը կը շօշափեմ իրենց գաղափարները .
ինչ մեաս ունի , հոգ չէ՛ , դուն գործդ նայէ՛ , գիտցած
ըլլաս , եթէ այս գոթուարութիւնները հարթուն , եթէ
Արտաքին Գործերու նախարարի պաշտօնիդ մէջէն յաղ-
թական դուրս ելլես , և եթէ յաջողիս այս տնգա՛մ ալ
ջուրը ձգել մեծ տէրութեանց գաւազդութիւնները , ա-
պահով եղի՛ր , ահա՛ կայսերական խոստումս կ'ընեմ ,
քիչ ատենէն Մեծ Եպարքոսի ակօռը պիտի բազմեցը-
նեմ քեզ , հասկցա՞ր . . . :

Թուրխան , ինքզինք պահ մը Մեծ Վեզիրի գահին
վրայ երազելով , թեթեւցած կը զգար ինքզինք Քեա-
միլ ու Սայիտ բաշաներուն ընծայուած կարեւորութեան
ճնշիչ բեռէն :

— Ձեր Վեհափառութեան անվիճելի տաղանդին ,
իմաստութեան ու պաշտպանութեան կը յանձնուիմ ,
ըսաւ Թուրխան , և այս գիշերուընէ կը խոստանամ
բազմապատկել բոլոր կարողութիւններս , կարենալ յաղ-
թելու համար Օսմանեան ամենազօր և փառապանծ գա-
հին թշնամի կարգ մը շահամու տէրութեանց գաւազդա-
կան ձեռնարկներուն ու յարուցած խռչընդոտներուն :

— Թուրխա՛ն , ըսաւ Համիտ , հիմա կրնաս մեկնիլ ,
գնա՛ , հանգիստ ըրէ՛ , բայց այս գիշեր պէտք է որո-
ճաս , նոր նոր միջոցներ խորհիս , որպէս զի վաղը հա-
ղորդես ինծի , հիմա կրնաս մեկնիլ :

Ու Թուրխան ստրուկի վայել թեքթեքումներով ետ
ետ քաշուեցաւ ու դուրս ելաւ :

Մինչդեռ երևալի կամարներուն տակ դիւանագիտական խաղեր ու սաղբանքներ կը նիւթուէին, զանազան սուտ ու փուտ խոստումներով խաբելու համար արդէն ինքնին ու գիտակցօրէն խաբուելու հակամէտ եւրոպան, անդին, Կովկասի խորը, Երեւանի նահանգին Վաղարշապատ գիւղին մէջ, Ս. Էջմիածնի դայաւոր կամարներուն ներքեւ, ուրիշ գործողութիւն մը կը կատարուէր:

Որիմեան Հայրիկը, Սասունի տիեզերասարսուռ ջարդերուն թարմ ապաւորութեան ներքեւ, առանձնացած էր ու կուլաւ իր շարշարուած ու մարտիրոս ժողովուրդին դժխեմ ճակատագիրը:

Էջմիածնի Մլաքան Լթիւնը-Թուլամօրթ ու պորտաբոյծ անդամներու խառնուրդ մը գրեթէ մեծ մասով, արքեպիսկոպոսներէն սկսեալ մինչեւ յետին դպիրը, նոյնիսկ տաճարի աւելածուն—ամօթալի ու խենէշ երանութեան մը բազուկներուն մէջ կը քաշէր անասնական քունը: Այդ տիպար(?) մլաքաններուն ամէն մէկը քաշուած էր իր սեփական խուցը, հանրատան աղջկան մը ննջախորչէն ո՛չ շատ տարբեր, ուր պակաս չէր ըլլար սովորաբար եւայի աղջիկ մը, որ Վաղարշապատէն կամ մօտակայ գիւղէ մը բերուած կ'ըլլար երիտասարդ թէ ծեր կուսակիցօնին ամուրի կեանքին տառապանքները թեթեւցնելու և անոր գիշերները երջանկացնելու պաշտօնով...:

Ամբողջ միաբանութիւնը կը խորդար նոյն գիշերը:

Մէ'կը կար միայն որ կը հսկէր այդ խորհրդաւոր ու սրբազան կամարներուն տակ:

Այդ մէկը՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետն էր. նոյն ինքն Խրիմեան Հայրիկը:

Վեհաբանին մէջ ման կուգար Դեհափառ ծերունին, մերթ ընդ մերթ օծեալ աջը տանելով տարիներէ ահօսուած խորշոմ ճակտին, ուր Յեզին բովանդակ Յաւը կը թառէր: Մէն մի քայլին, քիչ մը կանգ կ'առնէր, ա՛խ մը քաշելու համար, իր վերքոտ սրտի բոլոր տագնապները ծրարող ա՛խ մը: Իր արծիւի ոռնեզի ծակտիքներէն դուրս կը խուժէր մօլխ մը, որ վրէժի բոցերու փոխուած, կ'այրէր Վեհաբանին միջնոլորտը:

Այսպէս, ժամեր ու ժամեր թափառումներէ ու հառաչանքներէ ետքը, յանկարծ, փայլակի թեւով իր ըղենը կտրած անցած մտածումի մը թափին տակ, ցընցուեցաւ: Մտաւ իր ննջասենեակը, ձիւնապսակ գլխուն վրայ տեղաւորեց իր խաչադրօշ վեղարը, հագաւ առաքեալի պարզ հոլաթափը, վրան քաշեց Վանայ սև չալէ վերարկուն և ուղղեց իր քայլերը դէպի Վեհաբանին մուտքի սրահը, որուն ձեղունէն վար կախուած լսուտեր մը կը պլպլար:

Զգուշաւոր քայլերով, ոտքի մատներուն վրայ միայն կօխելով, սանդուխներէն վար իջաւ, առանց չչուկի, հինաւուրց կամարներու տակէ, առաջացու դէպի մայր տաճարի գաւիթը, որ կը նիրհէր գիշերային լռութեան ու խաղաղութեան մէջ:

Հոն, գաւիթը, մայր տաճարի դռռին սեմը, բազուկները տարածած, վեղարը շեղակի ձախ ուսին վրայ ձգուած, պարթեւ հասակովը գետին ծռած, ծունկի եկաւ:

Հայրիկը կ'աղօթէր:

Մայր տաճարի չրջակայ խուցերէն ցայտող ձայներ միայն կը խռովէին համատարած լռութիւնը. հոս Հայ-

րիկը կ'աղօթէր Հայաստանին համար, հոն՝ ժողովուրդին հաւատքը շահագործող շաղկակեր ագռաւներ, հնդկահաւի կամ գառնուկի լիցքի մը վրայ թառած, իրենց կլափը կ'օծէին իւղով ու գինիով...:

Հոս ու հոն, Մայրաւանքին մութ անկիւնները կէտկիտող կանթեղի տմոյն լոյսերը տակաւ կը մարմըրէին: Ժամերը կը սուրային և Հայրիկը դեռ կ'աղօթէր:

Վաղարշա զատի աքլորներուն առաջին աղաղակները կը լսուէին, երբ Հայրապետը, մայր տաճարի գաւիթէն կը վերադառնար ու նոյն պզուշաւոր քայլերով կը վերելակէր Վհարանի սանդուխները:

Հաւաքատ էր հիմա, անսովոր պայծառութիւն մը կը ծաւալէր իր բովանդակ էութեան մէջ, թեթեւցած էր վիշտը, երկնային խօսակցութեան մէջ կրցած էր գտնել մխիթարանքի փշուրներ և յոյսի բեկորներ իր Յնդին համար, որ հոգեվարք մը կ'անցունէր և իր վերջալուսային կեանքին համար որ, ա'յսքան դժոխսային պայմաններու և իրարու յաջորդող ա'յսքան սպաննիչ տագնապներու դէմ դեռ կը յամառէր մաքառիլ:

Գրասեղանին առջեւ անցաւ ու սկսաւ քրքրել հին թուղթերու ծրարներ, ամէնքն ալ ժամանակին խնամով պահուած, որոնք կը պարունակէին Հայաստանի մէջ կէս դարէ ասդին գործուող հարստահարութեանց մանրամասնութիւնները, Կ. Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարան ղրկուած գաւառային թղթակցութիւններ և ուրիշ վաւերացութիւններ:

Այս ծրարները մէկիկ մէկիկ կը բանար, կը կարգաւորէր, կարեւորները կը զատէր, կը քաղէր ու կը խորհէր այդ արիւնի, թալանի, բռնաբարումի, հրդեհի, կեղեքումներու կարմիր հաւաքածոյէն կազմել ամփոփոյք մը, և յետոյ, առանձին աղերսագրով մը, ներ-

կայացնել Ամենայն Ռուսաց Ամենագործած ու Հզօր Ցարին, յուսալով թէ՛ Քրիստոնեայ և Արեւելքի քրիստոնեաներուն բնական ու պաշտօնական Պաշտպանը ճանչցուած Ռուսիան պիտի ուզէր միջամտել և կասեցնել վերջապէս Իսլամներու անարժան խալիֆային արիւնոտ Ձեռքը, թէ՛ շնորհիւ խաղաղասէր Ցարին ազդու միջամտութեան, պիտի դադրէր Հալածանքը, պիտի վերջապէս գործադրուէր Այա Սթէֆանօյի համբաւաւոր 16 ղոյ յօդուածը, ռուսական յաղթական բանակի հրամանատար Մեծ Դուքս Նիքօլայէն շնորհուած՝ Վարժապետեան Ներսէս Պատրիարքին...

Ուստի կը քաղէր ու կը թերթատէր վաւերաթուղթերը:

Էջմիածնայ տաճարին առաւօտեան աղօթքի առաջին զանգակին զօղանջը լսուեցաւ, երբ Հայրապետը, թուղթի դէզերուն վրայ ինկած, տակաւին կը թաղուէր անցեալի պրպտութիւններուն մէջ:

Ոտքի ելաւ, երեսը խաչակնքեց, լուացուեցաւ, սրբուեցաւ ու զիւր հնչեցուց:

Սեւազգեստ միաբան մը ներս մտաւ:

Վեհափառին անձնական ծառան էր, թուխ ու կարմիր դէմքով, թաւ ու լայն ուսերով, կարճ հասակով կայտառ երիտասարդ մը, Վանայ Այգեհատանէն:

— Գարեգին, ըսաւ Հայրիկը, գնա՛, տն՛ս, Խորէն էֆէնտին արթնցնօր է, իրեն ըսէ՛, Հայրիկ կ'ուզէ. Գարեգին դուրս ելաւ:

Հայրապետը Վեհաբանին սրահը կը չափէր րօնդարտ քայլերով, երբ քանի մը վայրկեան ետքը, Գարեգին վերադարձաւ ու հազորդեց թէ՛ Խորէն էֆէնտին կուգայ:

Խորէն էֆէնտի քիչ յետոյ ներս մտաւ:

— Խորէն, ըսաւ Հայրապետը, այս գիշեր քուն չը

մտաւ աչքս, եկո՛ւր տե՛ս գրասեղանիս վրայ դիզուած թուղթերը, նայէ՛, կարգին ուշադիր եղի՛ր, ժողովէ՛ աւ մէնքն ալ և անցի՛ր գրասեղանիդ առջեւ, լսէ՛, ի՛նչ կ'ըսեմ :

Խորէն էֆէնտի անցաւ Վեհափառի գրասենեակին մէկ անկիւնը դրուած քարտուղարի սեղանին առջեւ ու նստաւ :

— Խորէ՛ն, շարունակեց Հայրիկը, իմա թուականի կարգով, իրարու վրայ շարէ՛ սա ծրարին թուղթերը :

Խորէն էֆէնտի կատարեց Հայրապետին իրամանը :

Այդ թուղթերը, գրեթէ ամէնքն ալ 1878 թուականն էր կը կրէին և կը պարունակէին Մուշ, Բաղէշ, Կիլիկիա, Տիգրանակերտ, Տիվրիկ, Զեթուն, Մարաշ, Վան, Ակն, Էլն. գործուած համիտական հարստահարութեանց դէպքերը, որոնք ժամանակին հազարդուած էին Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանին :

Խրիմեան Հայրիկ որոշած էր այդ վաւերաթուղթերը թարգմանել տալ ռուսերէնի, և ինչպէս ըսուեցաւ, առանձին աղերսագրի մը հետ կցելով, մատուցանել զայն յոսոս Նորին Կայսերական Վեհափառութեան Ամենայն Ռուսաց Ցարին :

Ահա՛ւասիկ այս թղթածրարին պարունակութիւնը նոյնութեամբ :

«ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԵՊԲԵՐՈՒՆ 1878 ՆՈՅՄԲԵՐԷՆ ՍԿՍԵԱԼ ՄԻՆՁԵՒ 1879 ՅՈՒՆՎԱՐ :

ՄՈՒՇ. — Մշոյ Իննակնեան վանքին Միաբանութիւնն էր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին զրկած է վերջերս տեղեկագիր մը, Հայաստանի Մուշ գաւառին ու բոլոր չրջականերուն մէջ գործուած հարստահարութեանց աւարքներուն վրայ :

Ահա՛ւասիկ այս վաւերական տեղեկագրէն քաղուած գլխաւոր հատուածները :

«Մշոյ բովանդակ Հայ ժողովուրդը, Թրքո-ուսսական պատերազմէն առաջ տիրող կացութեան երեսէն արդէն մեծապէս փնասուած ու իրերու վիճակէն խիստ դժգոհ, այս անգամ կուգայ իր տրտունջները ու բողոքները ներկայացնել սրտի ճշմարիտ դառնութեամբ, պարզելով այս անըմբերելի վիճակը, որուն ենթարկուած է այս վերջին պատերազմէն ի վեր...: Անկարելի է մէկիկ մէկիկ թուել ջարդուած քրիստոնեաները, բռնաբարուած կիներն ու աղջիկները, կողոպտուած, քանդուած ու հրդեհուած վանքերն ու եկեղեցիները, հիմնայատակ աւլուած գիւղերը, մէկ խօսքով, ամէն տեսակ հարստահարութիւններն ու կեղեքումները, որոնք գործուեցան և տակաւին կը գործուին ո՛չ ուրիշներուն կողմէն, այլ զապրիկներուն, անկանոն զօրքերուն, հարկաճառքներուն, պէկերուն, ազդեցիկ թուրք աւատապետներուն, գայմադամներուն, միւլ տիրներուն, տեղական կառավարութեան Վարչական ժողովի անդամներուն և անոնց ազգականներուն, բարեկամներուն ու պաշտպանեալ աւազակներուն ու մարդասպաններուն ձեռքով:

Այս ոճիրները կը մնան անպատիժ և տարաբազդ հայ ժողովուրդը չը՝ կրնար ամենափոքրիկ բողոքի ճիկ մը հանել այս բարբարոսական արարքներուն դէմ, որովհետեւ վստահ և խորապէս համոզուած է թէ՛ իր կեղեքիչները, իր հարստահարիչները, ամէն տեսակէ ոճրագործներ, ինչպէս ամէն ժամանակ, պիտի արդարանան կամ կայսերական ընդհանուր ներման արժանանան, և յետոյ, իրենք, հայ ժողովուրդը, իրենց վրայ պիտի հրաւիրեն անոնց վրէժխնդրութիւնը:

Մօտկանի, Սասունի, Բռնաչէնի և ուրիշ լեռնոտ գաւառներու հայ ընակչութիւնը կը հեծէ իսլամ հարստահարիչներու լուծին տակ, որոնք Հայերուն հետ կը

վարուին իրբեւ գէրիներու հետ : Իւրաքանչիւր պէկ իւրացուցած է մեծ թիւով գիւղեր ու վանքեր , որոնք կը ստիպուին իրեն վճարել ծանրածանր տուրքեր , տասնապատիկ աւելի քան զոր կը վճարեն կառավարութեան , և երբ , այդ պէկը ծայրայեղ թշուառութեան կը մատնէ իր չրջանակին ու կամայականութեան յանձնուած ամբողջ բնակչութիւնը , և երբ կեղեքումի ու կողոպուտի բոլոր ալբիւրները ցամքած կը գտնէ , այն ատեն , իր եղբայրակիցներէն ուրիշ պէկի մը կը ծախէ ինչ որ իր անփական ստացուածքը կը նկատէ : Ամէն անգամ որ պէկ մը կ'աւրուի ուրիշ պէկի մը հետ , և խնդիրը տեւաւ ան թշնամութեան մը կը փոխուի , իր վրէժը կը լուծէ իր հակառակորդ պէկի հպատակ Հայերէն , որոնք , այդ պարագային , դատաւարտուած կ'ըլլան կրելու ամենասոսկալի խոշտագումներ ու զրկանքներ : Այս պէկերու իշխանութեան ու ազդեցութեան չրջանակներուն մէջ բնակող Հայերուն արգելուած է , մահուան պատիժի սպառնալիքին տակ , յարաբերութիւններ մշակել Մշոյ , Բաղէշի ու Տիգրանակերտի կուսակալներուն , կառավարիչներուն և Առաջնորդներուն հետ : Այս կերպով կը յաջողին սաղմին մէջ խեղդել ամէն դանդաղ կամ բողոք՝ իշխանութեան զեղծումներուն ու ճնշումներուն դէմ և քրիստոնեաներուն կ'արգիլեն կրօնային դաստիարակութիւնը , որոնք կը զրկուին քահանաներէ ու եկեղեցիներէ : Իսկ դաշտաբնակ Հայերը կը տառապին ու կը չարչարուին գայմագամներէն ու միւտիբներէն , որոնք արդարութիւնը կը ծախեն ամէնէն աւելի կաշառք առաջարկողին : Ամէն տեսակ տաժանքներով ու ձրի աշխատանքներով , անկարիաներով կը ծանրաբեռնուին , և , միեւնոյն ժամանակ , կը հարկադրուին վճարելու ծանր տուրքեր , որոնք իրենց փանաքի հասոյթներէն չատ աւելի վեր են : Հարկահաւաքին պա-

հանջումներն ու քմահաճոյքները գոհացնելու համար, դժբաղդ գիւղացին կը պարտաւորուի դիմել վաշխառութիւն, որ առանց խղճահարութեան 50 0/0 և նոյն իսկ 100 0/0 կը պահանջէ: Շատ շատ իրեն կը մնար իր կալին ցորենի հասկերը. բայց յանկարծ, օրին մէկը կրակի կը տրուի կալը: Եթէ մէկ երկու արջառ ունի, կուգան կը յափշտակեն ու կը տանին:

Ահաւասիկ չորրորդ անգամն է որ Իննականեան վանքը աւարի տրուեցաւ ու քանդուեցաւ Քուրդերէն: Միաբանութիւնը բողոքեց այդ աւազակներուն դէմ, բայց տեղական իշխանութիւնները, չե՛ն կրցած ո՛չ ալ ուզած են արդարութիւնը գործադրել ու իրաւագուրկ գիւղացիներէն իրաւունքը վերադարձնել: 10 նոյեմբեր 1878: »

ԲՍԱԴԵՇ.— Պիթլիսի հայ եկեղեցական մարմինն ու երեւելի ազգայինները Պատրիարքարան զրկած են այդ կողմերը գործուած հարստահարութեանց տեղեկագիրք մը:

Ահաւասիկ քանի մը հատուածներ այդ համխտական նախճիրներէն:

«Մեզրա գիւղին մէջ, ութսուն սպառազէն Քուրդեր, Մօտկանի աշիրէթի մը պատկանող, Հայերու արջառներէն կարեւոր մաս մը յափշտակեցին: Մնացեալ արջառները քիչ յետոյ յափշտակուեցան դարձեալ Մօտկանի աշիրէթի մը պատկանող Քուրդերէ: Երրորդ աշիրէթ մը, Սլօքցիներունը, Հայ մը վիրաւորեց և աւարի տուաւ հունձքը դժբաղդ գիւղացիներուն, որոնք, այսօր, ամենայեալին թշուառութեան մատնուած, ստիպուած են հաց մուրալու Պիթլիսի փողոցներուն մէջ, ցնցոտիներու մէջ ծածկած իրենց մերկութիւնը, և ցուրտէն ոտքերնին ճաթըստած իրենց մատաղ մանկիկներուն ձեռքէն բռնած: Եւ այս մուրացկաններու թա-

փորը կ'անցնի կը դառնայ ամէն օր կառավարական պաշտօնատան շէնքին առջեւէն, անխիղճ պաշտօնեաներու — ամէնքն ալ Համիտի գործակալներ—կտի նայուածքներուն տակ, որոնք այդ թշուառներու երամին մէջ կը փնտռեն իրենց գաղանային կիրքը յագեցնելու յարմար մանկամարդուհիներ... :

Գոմք գիւղին մէջ, Մօտկանի Քուրդերը յափշտակեցին տարին Հայերուն բոլոր արջառները : Եւ հիմա կը սպառնան կրակ դնել իրենց բնակարաններուն մէջ, եթէ համարձակին խլրտիլ կամ ո՛ր է է գանգատի փորձ մը խորհիլ :

Սարչէն գիւղին մէջ, այս միեւնոյն Քուրդերը յափշտակեցին Հայերուն բոլոր տուարն ու արջառները, և Հայերը, համոզուած ըլլալով թէ՛ չպիտի գտնեն ո՛չ մէկ պաշտպանութիւն տեղական իշխանութեան քով, ի վերջոյ ստիպուեցան հարկատու ըլլալ այդ հրոսակներու վոճմակին :

Կամախ, Բօր, Խախրիվ ու Մուար գիւղերուն մէջ, Սլօքցիներուն աշիրէթը, ամբողջ բնակչութիւնը խռտանգելէ, ինչք ու ստացուածք աւարի տալէ ետքը, Հայերուն բոլոր արջառներն ու հօտերը քաշեց տարաւ :

Պարխանտ գիւղին մէջ, ուր անգամ մը Քուրդերը մտած ու երկու Հայեր սպաննած էին արդէն, Թէմէլկէցի հօտարած աշիրէթին պետը՝ Միւրշաթ անունով, թողածա՛ն սպաննեց խեղճ Հայ մը, որ չորս օրուան մէջ, իր վէրքերուն հետեւանքովը մեռաւ : Իշխանութիւնները չգտան այդ մարդասպանին, որ արձակ համարձակ կը պտըտի այսօր իր զոհերուն աչքին առջեւ :

Խմելջուր, Մարքօք, Ամբա ու Հօրմա գիւղերուն մէջ, Մօտկանի Քուրդերը՝ ա՛յնքան անգթօրէն կեղեքեցին Հայերը, որ անոնք ի վերջոյ ստիպուեցան Պիթլիս գաղթել :

Կիւղէլ տէրէի ու Դատիկի քառասուն գիւղերուն մէջ, Սլօքցիներուն աշիրէթը Հայերէն յափշտակեց իրենց բոլոր արջաւներն ու հունձքերը, ծանրապէս վիրաւորեց մարդեր ու կիներ որոնք ինքնապաշտպանութեան փոքրիկ փորձեր ըրած էին: Ու այս դժբաղդները դատապարտուած են այսօր խոտերով սնանելու:

Հերձօնքի գիւղին մէջ, Հասնանցիներու աշիրէթին պատկանող Քուրդեր, Հայու մը տունը կոխեցին, ուր բռնաբարեցին կիները, էրիկմարդիկը չուաններով կապելէ ետքը:

Խուլթիկ գիւղին մէջ, Շէքնաներու, Խումաաներու և Քօրնաններու աշիրէթին պատկանող քուրտեր, բռնաբարեցին շատ մը կիներ ու սղաննեցին չորս Հայեր:

Մօտկանի քսանըչորս գիւղերո՞ն մէջ քուտերը գործեցին միեւնոյն ոճիրները, և ամենքն ալ միեւնոյն անպատիժ կեանքը կը շարունակեն վարելու սարսափ սփռել շրջականներու մէջ:

Այլ ապահովութիւն չը կայ Պիթլիսի գաւառին մէջ: 23 նոյեմբեր Կ. Պոլիս: —»

ՀԱԼԷՊ. Կուսակալը հոս հրաւիրեց Զեթունի բոլոր երեւելիները, պատրուակելով թէ՛ իրենց հետ համախորհուրդ, յատակագիծը պիտի շինէ բարենորոգումներուն, որոնք պիտի մտցուին Զեթունի մէջ, մինչդեռ, իրականին մէջ, ինչպէս յայտնի եղած է Մարաշի Ազգային գաւառական ժողովէն ու վեց քահանաներէն ստորագրուած հեռագրէ մը, Զեթունի տեղական կառավարութիւնը, ամենակոպիտ վարմունք մըն է բռներ հանդէս լեռնականներուն և ամէն միջոցներ ի գործ կը դնէ հոն ապստամբութիւն մը պայթեցնելու համար: Կը բանտարկւին ու կ'աքսորուին կիներ ու տղաքներ խառն խուռն, ամէն տեսակ զրկումներու և ճնշումներու կ'ենթարկւին, նոյնիսկ անօթու թեան ու անջրգու թեան: Յետեւալ

տուրքերու վթխարի, գումար մը միանսւազ գանձելու պատրուակին տակ, ընդվզեցուցիչ եղանակներով կը հաւաքեն տուրքերը, և, այդ առիթով, արգելքի տակ կ'առնեն բոլոր գոյքերը, մինչեւ իոկ հնոտիները, անկողին, վերմակ, խոհանոցի կտորած անօթներ, ևլն ևլն:

Վերջերս ձերբակալուեցաւ Ֆրնուզի վանահայր ծերունի Նիկողայոս եպիսկոպոսը, իբրեւ ապստամբասկաւ, և չղթայակապ, Մարաշ տարուեցաւ բանտը նետուելու համար: Մերկութեան մօտեցող վիճակի մը մէջ կը գըտնուի հիմա, ճամբան կրած տաժանքներէն վաստակաբեկ ու սովալըլուկ: Հալէպ, 23 նոյեմբեր 1878:»

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ.—Հօտարած վոհմակները չը լսուած անդթուծիւններ կը գործեն քրիստոնեայ բնակչութեանց վրայ: Կը թալլեն, կը բռնաբարեն, կ'առեւանգեն կիներ ու աղջիկներ, ամէն կերպ սպաննութիւններ ի գործ կը դնեն նահանգին ամբողջ տարածութեանը մէջ: Քուրդ շեխերը գրգռիչ քարոզեն, կ'ընեն իրենց մոլեռանդ խուժանին և կը յորդորեն զանոնք որ քրիստոնեայ որսան, ինչ որ իրենց լեզուով կը նշանակէ քրիստոնեաներու խմբովին կոտորած: Քրիստոնեան թալլել, իր բոլոր ստացուածքներէն զայն զրկել՝ առաքինի և վարձատրութեան արժանի արարք մըն է, միեւնոյն ժամանակ Աստուծոյ ալ հաճելին սպաննել՝ երկինքի արքայութիւնը ժառանգել է: Ահա՛ բնաբանը յիշեալ շեխերու քարոզներուն, որոնցմէ գրգռուած, մոլեռանդ աւարառուները կ'ասպատակեն երկիրը, և իրենց շեխին պատուէրին համաձայն, կ'արհամարհեն ու կը ծաղրեն կառավարութիւնը: Կառավարութիւնը ներկայացնող մարմինը, գայմադամներ, միւտիրներ, զապթիյէներ, ասոնք ամէնքն ալ, կառավարելէ տարբեր բանով մը զբաղած են, աւազակներուն ու մար-

դաս պաններուն գաղտնի թէ յայտնի ընկերակիցները կը
 դաւանին իրենք զիրենք, հետեւաբար, փոխանակ զըս-
 պելու կամ պատժելու վայրագութիւնները, կը քաջա-
 լերեն և չատ անգամ ալ կը թելադրեն: Աւելին կայ,
 եթ արէն իրենց բաժին չը հանուի, ա՛յն ատեն
 միայն դատախազ կը հանդիսանան: Կ. Պօլսէն հասած
 հրամաններուն բնաւ նշանակութիւն չարուիր, եթէ քրիս-
 տոնեաւները կեղեքելու չը ծառայեն: Հազարաւոր ու
 հազարաւոր անգէն ու անպաշտպան քրիստոնեաներու
 կեանքը վտանգի տակ է ամէն օր: Տեսակ մը կանո-
 նաւոր և մէթոտաւոր բնաջնջում է ասիկա, եթէ ժա-
 մանակին կանխարգել միջոցներ ձեռք չառնուին:

Քաղաքիս արքեպիսկոպոսը տեղեկագիր մը զրկեց
 Կ. Պօլսոյ Ազգային Պատրիարքարանին, իր եպիս-
 կոպոսական վիճակին մէջ գործուած կեղեքումներուն
 վրայ: Ասկէ կը քաղենք հետեւեալ հատուածները:

«Տիգրանակերտի Հայերը քուրտ Տէրէպէյիներէ կը
 հարստահարուին: Ֆէթա՝ Պէկ ու իր մարդիկները՝ կը գոր-
 ծեն իրենց անլուր աւերումներն ու խժգժանքները
 Ղարգանի ու Պէշիրիկի մէջ, Մէմէտ Բաշիտ ու Ապ-
 տուլլա՝ Աղա՝ Ալիվանի մէջ, Սէվտին Պէկ՝ Հազրոյի
 մէջ, Սա՛իտ Պէկ ու իր մարդիկը, Իսմայիլ Պէկ ու Շե-
 խերը՝ Հայնիի մէջ, Միրզա ու Թէլլօ Աղաներն ու իրենց
 ազգականները՝ Խուլփի ու Խիյանի մէջ, Սաատուլլա՝
 Պէկի տղաքն ու Շեխերը՝ Լըճէի մէջ, Սիւլէյման Պէկի
 որդիներն և ուրիշ չատեր ճապաղջուրի և Ալլի մէջ, Ռէշ-
 կօտանցի աշիրէթը Տիգրանակերտի ու Պէշարի մէջ:

Դեռ վերջերս, Թէլլօ Աղաբիրի հարուածներու տակ
 գետին փռեց Հայ մը, որ ստացած վերքերէն մեռաւ:
 Թրքո՛ւններ պղծեր են հայ եկեղեցիին խորանը: Իշխա-
 նութիւնները լոկ անտարբեր հանդիսատեսներ են և բան

մը չեն ըներ պահպանելու համար Հայերուն կեանքը պատին ու ինչքերը :

Պէչարի Սայտ Պէկը, իր Էղբայրները, Ահմէտ պէկ ու Մէմօ, Հասան Պէկի ծառան, Թումօ անուն Հայու մը կիներ վերջերս առեւանգեցին և բռնադատեցին զինքը որ իսլամութիւնն ընդունի :

Այս յիշուած տխուր դէպքերը՝ հարիւրին մէկը հազիւ կը կազմեն այն բարբարոսային արարքներուն, որոնք օր ցերեկով տեղի կ'ունենան տեղական կառավարութեան քիթին տակ : Տիգրանակերտ, 26 նոյեմ. 1878 :

Տիվրիկի.—Այս քաղաքի հայ առաջնորդը վերջերս Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանը տեղեկագիր մը զրկած էր Քուրդերէն ու Թուրքերէն գործուած հարստահարութեանց ու զանազան ոճիրներու վրայ :

Ահաւասիկ այդ տեղեկագրէն քաղուած քանի մը գլխաւոր հատուածներ .

«Տիվրիկի տեղական կառավարութիւնը, հրապարակներն ու փողոցները մուսնաթիկներ հանելով, ասոնց բերնով տեղւոյն իսլամ ժողովուրդը հրաւիրած էր ա՛լ չը չարչարել ու չանարգել Հայերը, միեւնոյն ժամանակ, կառավարական գօնազին մէջ համախրծրած էր Հայոց առաջնորդին հետ ազգային ժողովի բոլոր անդամները, տեղեկանալու իրենց զանգատներուն : Ասոր վրայ, Տիվրիկի Սօֆրաներուն ու մէկ քանի ազգեցիկ ու մուսուլման պետերու կողմէն զրգուռած Թուրքերը, զինուած կը խուժեն կառավարական պաշտօնատուներ, ուխտած ըլլալով հոն, հրապարակով սպաննել թէ՛ հայ ժողովականները, թէ՛ առաջնորդը, որոնք գրեթէ հըրաշքով ճողսպրեցան խուժանին մուսուլմանութենէն : Խուժանը, ձեռնուռնայն վերադարձած չըլլալու և գոնէ մասամբ մը գործադրած ըլլալու հաճար իր ուխտը, կը

խորտակէ կառավարական բանտին դուռը, և բռնի ներսէն դուրս քաշելով 'արձակէ Սարկոնցի Թուրք մը.

« Հայերուն վրայ ի գործ դրած ոճիրներովը մեծ համբաւ չինած էր: Այդ օրը բոլոր քաղաքը տեսակ մը պաշարման վիճակի կ'ենթարկուի, և խուճապ տագնապ մը կը տիրէ բոլոր քրիստոնեաներուն մէջ, որոնք մօլեռանդ խուժ ողմէն թալանի ու ջարդի սպառնալիքի տակ կը գտնեն իրենք զիրենք և ճգնաժամային բոստներ կ'անցունեն: Տեղական կառավարութիւնը մեծ դժուարութիւններով հազիւ կը յաջողի հանդարտեցնել, գերագրգռուած ամբօխը, որ փողոցներուն ու շուկաներուն մէջ կը պոռար.

Մահ կեանքներուն...:

Հայ խանութպանները գրեթէ ամէն օր կ'անարգուին, ծեծ կուտեն ու կը վիրաւորուին Տիւրքի շուկային մէջ: Թուրք մը, Սարաճ Ահմէտ անունով, վերջերս տխուր ժողովրդականութիւն մը չինեց իր խաւած եղբայրներուն քով, ամենակոշտ և խայտառակ կերպով մը նախատելով պարկեշտ ու իր բարեգործութիւններովը ծանօթ Հայ մը:

Աւազակութիւնները կը շատնան երթալով: Տեղական կառավարութեան կողմէն ո՛չ միայն չը հետապնդուիր աւազակ մը, այլ յաճախ կը վարձատրուի: Անցեալները Արապաճի Օղլու Մէհմէտ, Չէյվէլի Օղլու Մէհմէտ և իր եղբայրը, Այաքկիբցի վաճառականներ կողոպտած էին ճամբան: Վաճառականներուն բողոքներուն վրայ ձերբակալուեցան անոնք ու Սվազի կուսակալութեան կեդրոնական բանտը դրուեցան: Եւ սակայն, իրենց ձերբակալման վրայ հազիւ թէ անցած էր մէկ երկու շաբաթ, երբ լսուեցաւ թէ ամէնքն ալ ազատ արձակուած են: Ու այս աւազակները դեռ վերջերս փոր-

ձած էին ուրիշ նոր յարձակում մը գործել կարաւաններու վրայ, Սուսուզ Պէլի կոչուած կիրճին մէջ:

Իր խխուր ու արիւնոտ նախճիրներով հանրածանօթ թուրք աւազակապետ Ղանղալ Աղասիի մարդերը, սկըսած են կողոպտել բոլոր ճամբորդները, որոնք կը հանդիպին իրենց ճամբուն վրայ: Գլուխը ջախջախած են Յուսիկ Զօփուրեան անուն Հայու մը, որ փորձած էր դէմ դնել ինքնապաշտպանութեան բնագլուխ:

Տիվրիկի չրջակաները, ամէն օր նոր նոր աւազակներ երեւան կ'ելլեն: Ալիշան պէյ ու Ալի Աղա աւազակները, լեռան թագաւորներու պէս ի գործ կը դնեն իրենց արեւտը: Իւրաքանչիւր հայ ճամբորդ կը բռնադատուի զճարել իրենց 600 զրուշի փրկանք մը, կարենալ անվտանգ երթեւեկելու համար:

Հասան ու Մամուտ'ոչուած երկու քուրտեր Ս. Յակոբի գիւղին Հայերէն կորզեցին երեք հազար զրուշի գումար մը. դանսնք անելիօրէն խոշտանգելէ ետքը:

Վարժարաններու վերաբացման օրերը, երբ աշակերտները պառոյտի համար մօտակայ դաշտը կ'երթան, յանկարծ յարձակում կը կրեն խուժք մը թուրք երիտասարդներէ, որոնք քարերու տարափ մը կը տեղացնեն, և որոնց կ'առաջնորդէր հօնա մը, իր թագերուն բոլոր ուժովը պոռալով. «Զարկէ՛ք, զարկէ՛ք, սատկեցուցէ՛ք կեանքուրի ձագերը...»:

Եթէ այս վիճակը տեւէ տակաւին, մեզի ուրիշ բան մը չը մնար ընել, բայց միայն ուրանալ մե: հաւատքը, պատառ մը հաց հանդարտ սրտով կարենալ ուտելու համար, բայց, մեզի համար լաւագոյն է մնանիլ քան թէ զրկուիլ մեր նախահայրերուն պաշտած սուրբ կրօնքի մխիթարութենէն: 22 նոյեմբեր 1878, Տիվրիկ:»

Զեթոյն.—Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը Սիս վերադառնալու միջոցին, Մարաշ հանդիպած ըլլալով, առիթ ունեցաւ տեսակցութիւն մը ունենալու Մարաշի կառավարչին հետ։ Ս. Կաթողիկոսը դիտել կուտայ թէ՛ մէկ կողմէն տուրքերուն ծանրութիւնը, միւս կողմէն կաշառակեր ու գող պաշտօնեաներուն բռնութիւնը, այս երկուքը միացած, Զեթունի լեռնական հայ ժողովուրդը մզեր են ապստամբութեան, ինչպէս որ անցեալին մէջ ալ տեղի ունեցած է նոյն բանը, և վերջացնելով, կառավարչին կը ներկայացնէ հետեւեալ խիստ կարեւոր առաջարկները.

1.—Տուրքերը զեղչել և իջեցնել տարեկան 23 կամ 30 հազար ղրուշի, քանի որ այդ գումարը դարեր առաջ որոշուած է Սուլթան Մուրատ Դ-ի իրավարտակով, և մանաւանդ որ Զեթունի դիրքը, ինչպէս յիշուած է Փէրմանին մէջ, լեռնոտ ու անպտղաբեր ըլլալով, բնակիչները մեծ դժուարութիւններով ու չարաչար տաժանքներով հազիւ կրնան հայթայթել չոր հաց մը։

2.—Տարիներէ ի վեր դիզուելով, պաշտօնեաներու անհոգութեան և նոյնիսկ անոնց կաշառակերութեան հետեւանքով ցարդ անվճար մնացած բոլոր տուրքերուն կայսերական ներում մը չնորձել։

3.—Նկատելով որ Զեթուն, թէ՛ քաղաքը, թէ՛ շրջակայ գիւղերը, զուտ հայ բնակչութիւններէ կը բաղկանայ, պէտք է կառավարուի քրիստոնեայ գայմադամով մը, որպէս զի այդ ի բնէ անկախ ու խրոխտ լեռնակառններուն դիւրատար գայ նորամուտ կառավարութեան լուծը (հազիւ տասներկու տարիէ ի վեր մուտ գտած է հոն արդի կառավարութիւնը, այսինքն 1866ին, այս թուականէն առաջ Զեթուն իր բոլոր գիւղերով ու շրջականերով կը կառավարուէր մէկ արքե-

պիսկոպոսով ու չորս իշխաններով, որոնք կը կտրէին ամէն դատ ու կը հովուէին ժողովուրդը նահապետական պարզուկ ու գործնական կանոններով) :

Մարաշի կառավարիչը, Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին ա'յսքան բանաւոր և ա'յսքան օգտակար առաջարկները բացարձակապէս կը մերժէ և, երկտրզէ. ստացած վերջին հրահանգներու համաձայն, կանոնաւոր զօրքի բանակը Զեթունի վրայ կը քալեցնէ : Զեթունի սահմանները մօտենալուն, բաշան բանակատեղին կը հրաւիրէ Զեթունի մեծամեծները, իբր թէ, երկուստեք համաձայնութեամբ որոշելու ժողովուրդին վիճակին յարմար ամենէն կարեւոր բարենորոգումները, և երբ կը յաջողի այդ արի լեռնականներէն երեսուն հօգի համախմբել իր քով, ամէնքն ալ կը բանտարկէ :

Այսպէս, մեծամեծները բանտարկելով, կը յաջողի մտնել Զեթուն և դիմացը լարել բանակին վրանները : Անմիջապէս կը կազմուի Պատերազմական Ատեան մը, դատելու և պատժելու համար առանց պետերու անպաշտպան մնացած ժողովուրդը : Ուրիշ Յանձնաժողովմըն ալ կը կազմուի ամբողջովին գանձելու համար յետնեակ տուրքերը : Պատերազմական Ատեանը, քանի մը զինուորականներէ և Մարաշի մուկաանդներէն կազմուած, կը սկսի նախ և առաջ բանտը նետել երեսուն Հայեր և աճուրդի հանել Պապիկ իշխանին գլուխը, որ մեծ հռչակ հանած է իրըն ապստամբապետ : Հարկահաւաք Յանձնաժողովը ո'չ գութ ունի ո'չ ալ խիղճ : Զեթունի մէջ թշուառութիւնը կարելի չէ նկարագրել գրչով ո'չ ալ պատմել լեզուով : Կ. Պոլիս 8 դեկտեմբեր 1878 : »

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ. — Ահաւասիկ ծանրակշիռ լուր մը որ արդէն սարսափի մատնած է կուսակալութեան բոլոր պաշտօնեաները : Պէտքը իսկ Բաշային սրգիները, Հա-

միտ Աղա աւատապետին առաջնորդութեամբ, ապրատամբութեան դրօշակը պարզեցին կառավարութեան դէմ և իրենց առաջին քաջագործութեան ասպարէզ ըրին Տընէ անուն հայաբնակ գիւղը, որուն վրայ կատաղի յարձակում մը գործելով ամէն բան թալլեցին, անլուր խժդժութիւններ գործեցին, աննախընթաց ոճիրներու շարք մը. ութը տարու փոքրիկ ազջիկներէն սկսեալ ամենէն տարէց, մինչև իսկ ութսուննոց կիները բռնաբարեցին....

Ասդին, Սլիվանի գայմադամը, Նէճիպ Աղա կոչուած հրէշ մը, կը կողոպտէ, կը կեղեքէ, կը հալածէ ուր որ գտնէ քրիստոնեայ մը:

Խայնիի մէջ, Ապտուլլահ պէկ ու Րաշիտ, այդ տեղի երկու երեւելիները, կարծես թէ իրարու հետ մրցումի ելեր են, և իրենց բոլոր ճիգն ու եռանդը կը թափեն քրիստոնեաներուն չարչարանքը բազմապատկելու համար:

Տիգրանակերտի կուսակալութեան հեռաւոր սահմաններուն մէջ, Ամէտ Պէկի ու Շեխ Ամէտի առաջնորդութեան տակ նոր հրոսախումբ մը գործի վրայ է, արձակ համարձակ աւազակութիւն կ'ընէ. չը մնաց տուն մը, որ այցելած չըլլան ասոնք, չը կայ եկեղեցի մը, որ կողոպտած չըլլայ ասոնցմէ: Հարկ չը կայ մէկիկ մէկիկ յիշելու առեւանգումներն ու յափշտակումները, որոնք յաճախադէպ են, օրակարգի վրայ են թալանն ու սպաննութիւնը: Քուրտերու պետ էկիլ, Տէրիքան աշիրէթին գլուխը անցած, կ'ասպատակէ բովանդակ հաշանգին մէջ, աւարի, աւերի ենթարկելով բոլոր չէն գեղերը, ուր քրիստոնեայ բնակչութիւն մը կ'ապրի, իր աշխատանքի եւ քրտինքի հալալ ու խեղճ արդիւնքովը: Կատարեալ անխիտանութիւն մը կը տիրէ ամենուրեք:

Տիգրանակերտ, 21 դեկտեմբեր 1878:»

ՄԱՐԱՇ. — Տեղւոյն հայ կղերական ու աշխարհա-
կան կարեւոր անձնաւորութեանց կողմէն ընդարձակ
տեղեկագիրք մը հասած է Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարա-
նը, որուն մէջէն կը քաղենք հետեւեալ աչքառու հաւ-
ւածները :

«Քաղաքիս մէջ կրթասէր երիտասարդներու ընտրը-
եալ խումբ մը, Հայրենասիրաց անունով ընկերութիւն
կազմած էր, միակ նպատակ ունենալով Կեդրոնական
վարժարան մը հիմնելու, ինն երկրորդական կրթութիւն
մը տրուելու համար քաղաքիս վեց թաղերու նախա-
կրթարաններու ընթացաւարտներուն : Այս ընկերութիւնը
յաջողած էր դրամագլուխ մը կազմել քաղաքին յար-
մարագոյն կեդրոններէն մէկուն մէջ վարժարանի շէնքի
մը կառուցման դռնաձուլելու համար : Նոյնիկ կառա-
վարիչը, արգիլեց ընկերութիւնը, և ցրուեց բոլոր ան-
դամները, բանտարկելու սպառնալիքի տակ :

Մեր քահանաները չեն համարձակիր փողոցներէ ան-
ցնիլ. թուրք երիտասարդներ, նաև սօֆիստներ, քարի
կը բռնեն դանոնք և կերպ կերպ նախատինքներով ու
հայնչներով կը հալածեն :

Զեթունէն նոր բերուած բանտարկեալները, երբ փո-
ղոցներէն կ'անցնէին, կ'ապուած, քաղաքիս մոլեռանդ
թուրք բնակչութեան կողմէն աննկարագրելի լուտանք-
ներու ննթարկուեցան և կը լսենք թէ՛ բանտին մէջ ալ
կը խոշտանգուին ամէն օր : Կառավարիչը խստիւ արգի-
լած է յարաբերութեան մասնել իրենց հետ, արգիլուած
է նոյնիիկ կերակուր տանիլ այդ խեղճ բանտարկեալնե-
րուն, որոնցմէ մէկ քանինները մեռան արդէն անօթու-
թենէ ու տանջանքէ : Թուրքերը գերագրգռուած են և
Հայերուն դէմ իշխամական ցոյցեր կ'ընեն շուկաներու
մէջ, փողոցները, եկեղեցիներու առջև, այնպէս որ ո՛չ

ոք Հայերէն չպիտի համարձակի տունէն դուրս ելլել, ո՛չ ոք չպիտի կրնայ խանութը բանալ: Սարսափը կ'աւելնայ երթալով:

Քաղաքիս թուրք ու հայ բնակչութեանց միջև արմատական ատելութիւն մը կայ. այս ատելութիւնը չը մարիւր երբէք, քանի որ տեղական իշխանութեան կողմէն աւելի՛ կ'արծածուի ան: Յաճախադէպ է յուզարկաւորութեան թափորի մը յարձակում կրելը, դադաղին քարկոծուիլը, եկեղեցիներու դռներուն աղբերով ծեփելիլը, կիներու առեւանգումը, աղջիկներու բռնաբարումը: Եւ այս ամէնուն աչք կը գոցէ մեր բարեխնամ(°) կառավարութիւնը: Ե՞րբ պիտի վերջանայ այս դժոխային վիճակը Մարաշ: 18 դեկտեմբեր 1878:»

Կիւրճիւն.— Սոյն հայաբնակ քաղաքի հայոց կաթողիկոսական Փոխանորդին կողմէն Պոլսոյ ազգային պատրիարքարանին ղրկուած ընդարձակ տեղեկագրէ մը քաղուած կարեւոր հատուածները կը նշանակենք ստորեւ.

«Պաշարման վիճակ մը հրատարակուած է հոս: Ճամբաները խափանուած են արդէն ձիւներէն, սակայն, աւազակներուն համար միշտ բաց են, որոնք շատ անգամ գիշերները կ'այցելեն քաղաքը, մէկ քանի հարուստ հայերու տուներ ու մթերանոցներ կողոպտելէ ետքը կը հեռանան, ուրիշ հայաբնակ գիւղերու մէջ փոխադրելով իրենց արշաւանքը: Վերջերս Մանճըլըզի վանքը Քուրտ աւազակներ մտած էին և ծերունի վանահայր Զաքարիա եպիսկոպոսին մահ պատճառով՝ յաջողած էին քանի մը թանկագին անձթներ ու եկեղեցական սպասներ առնել տանիլ, ինչպէս նաեւ եպիսկոպոսին տարիներէ ի վեր ըրած խնայողութիւնները, մէկ երկու տասնեակ ոսկիներ:

Աշոտի վանքէն ալ տխուր լուրեր կը հասնին, միևնոյն աւազակները, միեւնոյն կողոպուտները, միեւնոյն սարսափը, և տեղական միեւնոյն անհոգ ու անտարբեր կառավարութիւնը: Ահաւասիկ Կիւրիինի և շրջականերուն մեր ազգային կացութիւնը: 14 Դեկտմբեր. 1878, Կիւրիին:»

ՎԱՆ. — Վանայ Առաջնորդը վերջերս մանրամասն տեղեկագիր մը ղրկած էր Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանը, իր եպիսկոպոսական վիճակին մէջ գործուած զանազան հարստահարութեանց վրայ:

Ահաւասիկ քանի մը հատուածներ, որոնք քաղւած են նոյն տեղեկագրի պարունակութեան:

«Քանի՛ քանի անգամներ գրեցինք Պատրիարքարանը, և իմացուցինք թէ՛ Թուրքերը հրդեհած էին Վանայ շուկան: Ջարմանալին հոն է որ ժանցարմաները, որոնք իբր թէ հրդեհը մարելու պաշտօն ունէին, իրենք զօլցած են որքան դրամ որ գտած են Հայերու խառնութեան մէջ: Ու ասիկա բաւականէն աւելի հաստատուեցաւ առաջին հարցաքննութեան մը մէջ, որուն ենթարկուած էին այդ իշխամիտ ու պարկեշտ(?) ոստիկանութեան պաշտօնեաները, որոնց յանձնուած է քաղաքին պաշտպանութիւնը...: Սակայն, թէ՛ զարմանալի և թէ՛ ցաւալի կէտ մը կայ այս կատակախաղին մէջ. ձերբակալուած կասկածելի ժանտարմաները, որոնք, ինչպէս ըսինք, առաջին հարցաքննութեան մէջ, չկրնալով ուրանալ, ստիպուեցան ճշմարտութիւնը խոստովանիլ, գիտէ՞ք, ի՛նչ վախճան ունեցան: Ո՛չ մէկուն ո՛չ մէկ պատիժ, ամէնքն ալ արձակուեցան ու գողցուած դրամներէն և ո՛չ իսկ մէկ բարա ետ չտրուեցաւ տէրերուն: Արդէն հրդեհին նախընթօրը, կանոնաւոր դօրքերը սպառնալիքներ անդացած էին Հայերուն շուկան այ-

քելու և խանութները թալլելու : Մենք այս պարագան
ալ յայտնեցինք անձամբ Վալի բաշային , որ չը կրցաւ
հերքում մը տալ , և յսակայն , ամէնուն վրայ վարագոյր
մը քաշեց : Վսն , 18 դեկտեմբեր 1878 :

Ակն .— Ակնայ գաւառին և շրջականներուն մէջ վեր-
ջերը գործուած կեղեքումներու և հարստահարութեանց
տեղեկագիր մը զրկուած էր Պոլսոյ Պատրիարքարանը ,
Առաջնորդին և Քաղաքական ժողովին կողմէն :

Ահաւասիկ քանի մը հատուածներ .

« Այս տարի , Յունվար ամսուան մէջ , Օվաճուգ
գիւղէն Քուրտ Իսմայիլ ու իր ազգականները , զարու-
րելի խոշտանգումներով ու չարչարանքներով սպաննե-
ցին Ակնցի Հայ մը , Պօղոս Ճէնագեան :

Դարձեալ Օվաճուգի Քուրտերը , արիւնարբու հուղ-
կահարներ , ճամբան կը յարձակին Երուսաղէմ գացող
երեսուն հայ ուխտաւորներու վրայ ու ամէնքն ալ կը
կոզոպտեն այս տարի Օգոստոս ամսուան մէջ :

Դարձեալ այս տարի Սեպտեմբերին , մեծ ճամբուն
վրայ , տասներկու Քուրդեր կը կոզոպտեն Գասպար Խա-
նարեանն ու իր բարեկամները , յսոնց վրայէն առնելով
գրեթէ 350000 դրուչի գումար մը : Եւ այս աւագակու-
թեան դէմ երբ բողոք տրուեցաւ կառավարութեան ,
բողոքողները , որոնք մէկ բոպէի մէջ իրենց հարստու-
թենէն զրկուած , օրական հացի կարօտ եղած էին , ա-
ռանց հարցուփորձի բանտը դրուեցան :

Ակն , 25 դեկտեմբեր 1878 :

Խորէն էֆէնտի բոլոր այս վաւերաթուղթերը մէկիկ
մէկիկ աչքէ անցունելէ ետքը , ծրարեց դարձեալ ու
մէկդի դբաւ :

— Խորէն , ըսաւ Հայրապետը , միւս ծրարները պատ-

բաստած եմ ես, փնտնեք ալ ա՛ռ, ասոր հետ միացո՛ւր : Ատոնք բոլորն ալ Վենափառ Յարին մատուցուելիք ազերսագրին հետ պիտի ղրկուին Ս. Բէթրսպօւրի :

Խորէն էֆէնտի անմիջապէս կատարեց Հայրապետին յանձրարարութիւնը, իր գրասեղանին մէկ անկիւնը տեղաւորեց միւս ծրարներն ալ :

Այդ ծրարները, 1878-1879էն յետոյ, Հայաստանի զանազան հայաչափ կեդրոններուն մէջ և յետին անկիւնները, համիտական կառավարութեան ու քրդական համրիլէ ուրիշ աւազակային խումբերու կողմէն պարբերաբար ու անընդհատօրէն ի գործ դրուած վայրագութեանց մանրամասնութիւնները կը պարունակէին : Համառօտելով այդ ամէնը, կարելի էր ամփոփել հետեւեալ կէտերուն մէջ .

1. — Զեթունի Պապիկ իշխանի ծանօթ ապստամբութեան հետեանքով այդ կէս-անկախ հայկական լեռան մէջ, բռնապետական կառավարութիւնը վերջապէս կը հաստատուի, բերդաքաղաքին վրայ իշխող բարձր բլուրի մը գագաթը հիմնելով Զօրանոց մը և հոն տեղաւորելով թնթանօթներ, ռազմամթերք ու վաշտմը կանոնաւոր զինւորներ :

2. — Կարնոյ 1882ի անդրանիկ շարժումը, մոլեռանդ խուժանին յարձակումը քրիստոնեաներուն վրայ և այդ վայրագութեանց հետեանքով, յիսունէ աւելի անմեղ Հայերու ձերբակալուիլը, ևն :

3. — ԿիիՐԻՆ ի մէջ, դպրոցական պարգեւարաշխութեան մը հանդէսին առիթովը արտասանուած Զեթունցի Զգօնեան Մանուկ վարժապետին «Տեսե՛ք Աղաւնիկն նոյեան տապանին» հայրենաշունչ բանաստեղծութիւնը 4. Պոլսոյ Մամուլ լրագրին մէջ հրատարակուած ըլլալով, այդ թերթի Խմբագիր-Արտօնատէր Այվազեան

Գէորգ Էֆէնտին Միտիլի կղզին կ'աքսորուի, անպայման ժամանակով բերդարգելութեան դատապարտուած :

4. — Ծանօթ ազգային մշակներէն Նդիա Տնտեսան, Հայկական Երգարան մը հրատարակած ըլլալու ու ճիրով(°) բանտը կը դուրս ելն, չկրնալով դիմանալ զրկանքներու և խոշտանգումներու, կը մեռնի :

5. — Մկրտիչ Փօրթուգալեան, Վանայ մէջ իր ունեցած ազգային ա'յնքան աշխոյժ գործունէութեան ու կրթական ծառայութեան մէջ ցոյց տուած ա'յնքան օգտակար ջանքերուն հետեւանքովը կասկածելի կը դառնայ համիտական բռնապետութեան աչքին, և կը ստիպուի փախստական ապաստանիլ Ֆրանսայի մէջ :

6. — Պերլինի Վեհաժողովին ներկայացած հայկական պատգամաւորութեան քարտուղար անդամներէն Մինաս Էֆ. Չէրազ, որ վերջերս Ղալաթիոյ Հայոց Կեդրոնական վարժարանին մէջ տեսչութեան պաշտօնը կը վարէր, կը ստիպուի փախչիլ մայրաքաղաքէն և ապաստանիլ Անգլիա :

7. — Վանայ մէջ ժողովուրդին ծայրայեղ կեղեքումներն ու զրկումները տեսնելով, մէկ քանի երիտասարդներ, ինքնապաշտպանութեան ուխտով մը կը միանան, այս ուխտեալներէն Արմենական Ագրիպալանեանները Համիտի զօրքերէն կը սպաննուին, և կ'ըլլան առաջին զոհերը մոլեռանդ ու բարբարոս բռնապետութեան :

8. — Գուժ Գաբուրի Հայոց Պատրիարքարանին մէջ տեղի ունեցած ժողովրդային բողոքի ցոյցի մը հետեւանքովը Կ. Պոլսոյ փողոցներուն մէջ հայկական արիւնը կը հոսի, Սպարիւլ Համիտի պաշտօնատարներուն թելադրութեամբ ու զրգուռած զօրքերուն ձեռքով :

9.— Զեթունցի թուրք Լրտես Օսման Չալուչ ա-
նուն ժանտարմա մը, Կիլիկիոյ զանազան հայաբնակ
քաղաքներն ու գիւղերը կը պտըտի ծպտուն վիճակի
մէջ, հայ ձեւանալով, ասպտամբուլթեան կը յորդորէ
խաղաղ Հայերը, իբր թէ թօթուելու համար բռնապե-
տական կառավարութեան մը գարշելի լուծը։ Այս չա-
վուչին սադրանքներէն խաբուած տասնեակներով ան-
մեղ Հաճընցի Հայեր կը ձերբակալուին և Ատանայի կեդ-
րոնական բանսը կը դրուին, Օսման Չալուչ երբ Զե-
թուն կը վերադառնայ իր չարագործական առաքելու-
թենէն, կը սպաննուի Հայերէն։ Այս հասարակ մար-
դասպանութեան ոճիրը, Մարաշի համիտաբարոյ կառա-
վարիչ Սալի բաշային ջանքերովը, և քաղաքին ազ-
դեցիկ մոլեռանդներու գրգռումներովը, քաղաքական
գոյն կը ստանայ և քանի մը վաշտ կանոնաւոր զօրք
կը զրկուի, զսպելու համար Զեթունի ասպտամբու-
լթիւնը (.)։ Ժամերով զօրանոցէն քաղաքը կը ուժա-
կոծուի, ի վերջոյ, երկարէն Քենիչ Յանձնաժողով մը
կը զրկուի Զեթուն, և կը սկսին անիրաւ ձերբակա-
լումները. եկեղեցական ու աշխարհական մեծ դէմքեր,
եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ, ուսու-
ցիչներ ու գրագէտներ, հասարակ ոճրագործներու բան-
տը կը նետուին։ Եւ այս ամէն վայրագութիւնները կը
գործուին, խեղդելու համար բողոքի աղաղակները Զե-
թունի արի լեռնականներուն, որոնց հինգ հարիւր յի-
սուկըչուս մատղաշ տղեկները, կառավարութեան կող-
մէն զրկուած հայ բժշկի մը ներարկած թունաւոր սպա-
ւաստին զոհ եղան, ևն։

Եօզկաթի կախաղաններուն արիւնոտ մանրամաս-
նութիւնները ստուար ծրար մը կը կազմէին։

Ու այս բոլոր ծրարներուն ամփոփայքը, Հայրապետին դողդոջուն ձեռքովը ստորագրուած աղերսագրի մը հետ պիտի մատուցուէր Վեհափառ Յարին...

2.

Խրիմեան Հայրիկ ու Խորէն էֆէնտի այս պրպըտումներուն մէջ ընկղմած էին, երբ ներս մտաւ Գարեգին ու խոնարհելով մինչեւ գետին,

— Վեհափա՛ռ, ըսաւ, դուրսը ցնցոտիներ հագած գիւղացի մը կը սպասէ:

— Ո՞վ է, ըսաւ Հայրիկը, չը հարցուցի՞ր, ուրկէ՞ կուգայ:

— Սասունէ՛ն, Սասունէ՛ն, ըսաւ Գարեգին, կըռնակին վրան կուգ մըն ալ ունի, կարճ հասակով, քառասուն քառասունըփնգնոց մարդուկ մըն է:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, գնա՛ կանչէ՛ թող ներս մտնէ:

Գարեգին մեկնեցաւ ու Խորէն էֆէնտին ալ հտեւէն գնաց, լաւ մը հասկնալու համար թէ ո՞վ է այդ նորեկը:

¹ Հայրապետը ման կուգար սենեակին մէջ:

Քիչ յետոյ Գարեգին վերադարձաւ, իր հետ բերելով նորեկը, որ Վեհարանին դուռնէն սկսաւ ծունկի վրայ սողալ, աւախշինը ձեռքին մէջ, մինչեւ որ մօտեցաւ Ս. Հայրապետին և ուխտաւորի մը ջերմեռանդ հաւատքովը պագաւ Վեհափառ ձեռունին Աջը:

— Ոտքի ելի՛ր, հա՛յ աղայ, գոռաց Հայրապետը, ոտքի ելի՛ր, պատմէ՛ նայիմ ուրկէ՞ կուգաս.

— Հայրի՛կձան, թո՛թովեց անձանօթ ուխտաւորը, ա-

րիւնի, հուրի, սուրի մէջէն կուգամ. մեր աշխարհը չը մնաց հիմա կենդանի շունչ մը: Քանդուած օճախներուն վրայ վայրերան բուերու կոծումը կը լսուի. չը մնաց տուն տեղ, չը մնաց կալ, չը մնաց ս'չ գուար ո'չ արջառ. սուրէն, հուրէն ապրածները կը թափառին հիմա լեռները, ձիւներուն գէմ, վայրենի անտառներու կողոպուտը կը յափշտակեն իրարու ձեռքէ, խոտ ու տերւ կը փնտռեն սնունդի համար, Հայրի'կ ջան.

Հայրապետը, ոտքի վրայ, ընշարժ արձանի մը պէտք արծիւի նայուածքը սեւեռած ուխտաւորին, պատմուածքը մտիկ կ'ընէր երկիւղածօրէն, ջանալով զսպել իր ներսիդին պտուտքող յորձանքը:

— Հայրի'կ ջան, շարունակեց անծանօթը, բոլորտիւքը պտըտցնելով իր կասկածոտ աչքերը, յուսահատուեան, վրէժի ու անէծքի կայծեր բոցարձակող այս երկու խարոյկները, կ'աղաչեմ, Հայրի'կ ջան, կը պաղատի՛մ, թողութիւն չնորհեցէ՛ք, առանձնութիւն կը փափագի՛մ. գաղաւթներ ունիմ հաղորդելու...

Հայրապետին ազգանշանին վրայ Խորէն էֆէնտին ու Գարեգին հեռացան:

Նորեկ ուխտաւորը միտ մինակ մնաց Խրիմեան Հայրիկին հետ:

— Է՛, խօսէ՛ նայիմ, ըսաւ Հայրապետը, ի՞նչ գաղտնիքներ բերեր ես ինձի:

— Վեհափա՛ռ Հայրիկ ջա՛ն, բոլոր գաղտնիքները հո՛ս ծրարուած են:

Ու իր կռնակի կուզը ցոյց տուաւ. հանեց վրայէն վընոցը, որուն ներսի երեսը կարուած էր պարուլթայ մը, քակեց կապը, իրարու վրայ դրուած լաթի ու քուրջի կտորուանքներու մէջէն հանեց կարմիր պարուլթայ մը: Ահագին բռնէ մը թեթեւցած մարդու մը գո՛ռնակու-

Թեամբ, լայն շունչ մը քաշեց ուխտաւորը, և պարու-
թան յանձնելով Հայրապետին.

— Հայրիկջան, ըսաւ ցած ձայնով մը, միշտ պա-
րութան ցոյց տալով, ասոր մէջ է ամէն բան: Ամբիսնե-
րէ ի վեր, լեռ ու ձոր, գիւղէ գիւղ, անկոխ ճամբա-
ներ կտրելով, լրաններուն, մասնիչներուն ու ոստի-
կաններուն աչքերէն հեռու, ո՛չ մէկ մարդաշատ քա-
ղաք չը հանդիպելով, մուրացկանի կերպերով, յաջողե-
ցայ ճամբորդել առանց վտանգի և վիրջապէս իոս հա-
սայ, Ս. Էջմիածնի ոտքը կատարելու իմ ուխտը.

— Ի՛նչ ուխտ ունիս, հա՛յ մարդ, հարցուց Հայրիկ
խոր՛րդաւոր շեշտով մը.

— Հայրի՛կջան, երեք կտրիճ գաւակներս Սասունի
պատերազմին մէջ ինկան, երեքն ալ՝ ամուսնացած ու
լաճերու հայրեր, հարսերս Ջէքի բաշային զօրքերը
բռնի տարան, Թոռնիկներս, մեծ ջարդին կոխկռտուե-
ցան ձիերու ոտքերուն տակ: Ե՛ս մնացի մինակ իմ ըն-
տանիքէն, աշխարհիս մէջ մէ՛կը չունիմ.օջ ա՛խս քանդե-
ցին, կալս այրեցին, արջառներս քշեցին, աւերակներու
վրայ դեռ ի՛նչ պիտի ապրիմ, ու քաշքշեմ աւերակ
կեանք մը, երբ ամէնքը կորա՛ն, Հայրի՛կ ջան: Ուխ-
տեցի Ս. Էջմիածնի սուրբ պարիսպին տակ մնունիլ ու
Ս. Լուսաւորչի շուքին տակ թաղուի՛լ...:

Հայրապետին աչքերէն արցունքի տաք տաք կա-
թիլներ հոսեցան:

Առանց զգացնելու իր ոտքերուն տակ ծնկագուճ
ուխտաւորին, կռնակը դարձուց ու ձեռքի սեւ թաշկի-
նակովը սրբեց իր թրջուած սպիտակ մօրուքը:

Յետոյ, դառնալով ուխտաւորին.

— Տղա՛ս, ըսաւ գորովոտ հօր մը խանդաղատան-
քով, դուն հիմա քիչ մը հանգչէ՛, ծառան կանչեմ,

քեզի կերակուր մը թող տայ, կե՛ր, կշտացի՛ր, յետոյ, խուց մըն ալ թող ցոյց տայ քեզի, գնա՛, յոգնու-
թիւնդ ա՛ռ, քնացի՛ր: Իրիկուան դէմ՝ դարձեալ քեզ
կանչել կուտամ քովս, գնա՛, օրհնա՛ծ, գնա՛ հանգչէ՛
քիչ մը:

Ուխտաւորը շտկուեցաւ, ոտքի ելաւ ու կեցաւ
Վեհափառին առջեւ:

— Գարեգի՛ն, կանչեց Հայրապետը, ա՛ռ այս Հա-
յաստանցին, ճաշարա՛նը տար, յետոյ, խուց մըն ալ
պատրաստել աո՛ւր, թո՛ղ քիչ մը հանգչի, հասկցա՛ր:

Գարեգին առաւ տարաւ ուխտաւորը, իսկ Հայրա-
պետը դարձեալ առանձնացաւ իր գրասենեակը:

Պարութան սեղանին վրայ դրաւ, ինք նստաւ
բազկաթոռը, և սկսաւ խնամով քակել պարութային
փաթոյթը: Կարմիր, արիւնոտ լաթի մը մէջ փաթթուած
թղթածրար մը մէջտեղ ելաւ:

Հայրապետը՝ արիւնոտ լաթը տեսնելուն, սոսկաց:
Բացաւ թղթածրարը, առաջին տետրակին առաջին էջը
«ՍՍՍԻՆԻ ՋԱՐԳԵՐՈՒՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ» նշանակուած
էր խոշոր տառերով:

Արիւնոտ լաթը, որ իբր փաթոյթ ծառայած էր թըղ-
թածրարին, վեղար մըն էր, Մշոյ Ս. Կարապետի վան-
քին մէջ փոխտուած վարդապետի մը վեղա՛րը...:

Առաջին տետրակը սկսաւ թերթատել, յետոյ երկ-
րորդը, երրորդը, չորրորդը, և վերջապէս հենգերորդ տե-
տրակը, որ կը վերջանար Մուրատի (Համբարձում Պօյաճ-
եան) բանտարկութեան պարագաներով:

Ա՛լ չէր կրնար շարունակել, ուստի գոցեց տետրակ-
ները, և զանոնք դարձեալ պինտ մը փաթթեց արիւնոտ
վեղարին մէջ:

Ու հակամարտ խորհուրդներ սկսաւ յուզել յեղափոխականի իր մաքուր հոգին : Պահ մը մոռցաւ իր հայրապետի հանգամանքները , թէ՛ Ինք էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը , էջմիածնի վանդակին մէջ արգելուած վիրաւոր Արծիւը Վասպուրականին . մոռցաւ թէ հոտ , այդ երկաթէ վանդակին մէջ արգելափակ մեռնելու դատապարտուած ուխտեալ մըն էր . այս ամենը մոռցաւ : Յիշեց միայն իր անցեալը , ա՛յնքան բեղուն ու հարուստ յեղափոխութեան դուռադռներով . յիշեց Վարազայ վանքը , իր հիմնած Տպարանը , իր հրատարակած Արծիւ Վասպուրականին . յիշեց Պոլսոյ իր պատրիարքութեան շրջանը , ջովերու չամրայական բեկորներու և կարգ մը պաշտօնամոլ անձերու դէմ ինք առանձին մնացած . յիշեց իր պատգամաւորութիւնը , Պերլին , Բարիդ , Լոնտոն , Հռոմ , Հայաստանի համար մուրալու կեանքի , պատիւի և ինչքի ազահովութիւն . . . : Յիշեց իր վերադարձը Վարազ , յիշեց իր Պոլիս բերուիլը Համիտի հրամանով , Յարութիւն Վեհապետեանի Պոլսոյ Պատրիարքութեան օրով . յիշեց իր աքսորի տարիները՝ Երուսաղէմի Վանքին մէջ , և յիշեց , վերջապէս , Երուսաղէմէն էջմիածին փոխադրուիլը , Գողգոթայէն Արարատ , Ս . Լուսաւորիչներու , Պարթեւներու և Աշտարակեցիներու գահը բազմելու համար . . . :

Եւ այս յեշատակներու բեռին տակ ընկճուած , երախայի մը պէս սկսաւ լալ , ողբալ իր անկարողութիւնը . . . :

Եւ սակայն իր հոյակապ հոգիին մէջ կը զգար տակաւին բորբոքումը սրբազան հուրին , որ Վրէժի լեզուներով պիտի լափիլդէր ու սրբէր Հայոս ճակատէն դարաւոր գերութեան , ամօթի ու չարչարանքի աղտը : Ուստի , հաւաքելով մօխրի տակ անթեղուած իր կորովի

կեանքի մնացորդ ուժերը, լարելով իր կամքի հզօր ջիւղերը, ոտքը՝ գերեզմանին եզերքը դրած, իսկ վրէժխնդիր աչքերը բեւեռած՝ երկինքի յաւերժական բոցերուն, վճռեց ասպարէզ նետուիլ, վճռական քայլով մը։ Խորհեցաւ Հայրապետական կոնդակով մը՝ զէնքի կանչել երկրագնաթիս բոլոր կէտերուն վրայ ցանցնուած իր տարաբազդ ժողովուրդին զաւակները, արդար վրէժը լուծելու համար Սասունի արիւնին...։ Սակայն, յանկարծ, հիասթափած, վար իջաւ ամպերէն, շօշափելու համար իրականութիւնը, իր կաշկանդուած զիրքը, իր ապիկարութիւնը, և, Թշնամիին Ոյժը...։ Եւ անգամ մըն ալ ստիպուեցաւ յատակօրէն տեսնել թէ՛ Հարաւէն ու Հիւսիսէն փչող Բռնութեան հովերուն խաղալիկ եղէգ մըն է Հայ Յեղը, որ այս մոլորակին վրայ իր երեւման առաջին օրէն ի վեր, ճակատագրականօրէն դառաւ պարտուած է...։ Մէկիկ մէկիկ, երեւակայութեան թեւերով կ'այցելէր՝ հայկական հին փառքերու աւերակները, Սիս, ուր, Մկրտիչ Խրիմեան Վանեցի վարժապետի անունով աշխատած էր Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին մէջ, 1852 թուականին. Անին, որ էջմիածնէն մէկ քանի մղոններ անդին. կը պարզէր իր երբեմնի շքեղութեան ունայնութիւնը, իր հազարումէկ պերճակառոյց եկեղեցիներով. Դուին, Արտաշատ, դարերէ ի վեր աւեր մնացած, հիմա սին բառեր, յատուկ անուններ։

Ու Խրիմեանի հրեղէն երեւակայութիւնը յոգնած, թեւաթափ կ'իյնաւ ու կ'ապաստանէր Վաղարշապատի մէկ անկիւնը նետուած իր սենեակի ցուրտ ածայութեան ծոցը։

Խեղճ Խրիմեան, խեղճ Հայաստան, երկու հոմանիշ բառեր, երկո՛ւքն ալ վաղեմի, պատկառելի հնութիւններ, պաշտուած կուռքեր, երկո՛ւքն ալ Անցեալին ու Պատմութեան կը վերաբերէին...։

Առջի գիշերուան հսկումներէն ու տազնապներէն, մանաւանդ, նորեկ ուխտաւորին բերած թարմ ու սըր-տակեղեք լուրերէն գերագրգռուած, առաւ գրիչը դող-դոջուն ձեռքին մէջ և սկսաւ խմբագրել աղերսագիրը,

Է.

Հայրապետական աղերսագրին խմբագրութիւնը մօտ էր աւարտելու, երբ Գարեգին ներս մտաւ ու վեհափառին սեղանին վրայ դրաւ նոր ծրարներ:

Թիֆլիզի սուրհանդակը հասած էր:

Խրիմեան Հայրիկ, պահ մը մոռցաւ աղերսագիրը, գրիչը մէկդի նետեց ու աչքերը դարձուց այդ ծրարներուն վրայ: Քակեց զանոնք, նամակները թերթերէն զատեց և ուղեց նախ հարեւանցի ակնարկ մը նետել այս վերջիններուն վրայ:

Թիֆլիզի Արձագանգ, Մշակ ու Նոր Դար թերթերէն զատ, այդ ծրարներուն մէջ կը գտնուէին արտասահմանի թերթերէն Մ. Չէրազի l'Armenien և Մ. Փօրթուգալեանի Արմենիան:

Ու սկսաւ կարդալ նախ Արմենիաի հետեւեալ լուրերը.

«—Տէրիկի վանքին վանահայրը, ազատ արձակել տուաւ քուրտ աւազակ մը, որ ձերբակալուած էր նոյն վանքը կողոպտել փորձած միջոցին:

— Համիտիյէ քուրտ հեծելազունները Մշոյ ու Սասնոյ միջեւ տառներկու հայ գիւղեր թալլեցին ու հրդեհեցին, միեւնոյն ժամանակ ջարդելով բնակիչներուն մեծ մասը:

— Չէնտի անուն քուրտ աւազակ մը, Պօղազ Բէսէն գիւղին մէջ սպաննել տուաւ Արգար Հայը, որ իր չարագործութիւններուն դէմ բողոքած էր:

— Քուրտերը Տազվէրանի մէջ երկու երիտասարդ Հայեր սպաննեցին, Արմիզոնի քահանայի մը տղան և Քօջարի գիւղէն ուրիշ Հայ մը: Մարդասպանութենէն մէկ քանի օր ետքը, այս վերջինին միւս երկու եղբայրները մեռան իրենց վախէն:

— Զէքի բաշան, Դ. Զօրաբանակին միւշիւրը, որ Օսմանիյէի տկանակուռ պատուանշանը ստացած էր Սասունի Հայերը նուաճած ու ջախջախած ըլլալուն համար, այս անգամ ընդունեց Սուլթանէն երկրագործութեան ու արհեստի շքանշաններ:

— Մշոյ անկանոն զօրքերուն կողմէն յարձակում կրած հայ գիւղերուն մէջէն հարիւրաւոր մանկամարդ աղջիկներ առեւանգեցին, տղաքներ ու յղի կիներ թրէ անցուցին ու ձիերու սմբակներուն տակ ջախջախեցին:»

Խրիմեան Հայրիկ, միշտ աչքերը սրբելով ձեռքի սև թաշկինակովը, կը շարունակէր ընթերցումը:

Արմենիաները մէկդի նետեց ու սկսաւ կարգաւ Արձագանգի լուրերու բաժինը:

— Սասնոյ Շատախ գաւառի տասներմէկ գիւղերու մէջ սուրի ու սուինի հարուածներով ջարդուած ծերերուն, մանուկներուն ու կիներուն թիւը կը հասնի 750ի:

— Անտօքի սարը քաշուած Սասունցիները, որոնք տասներինը օր շարունակ կռուեցան այնքան դիւցազնօրէն, վերջապէս անձնատուր եղան, խաբուելով Զէքի բաշայէն, որ ընդհանուր ներում խոստացած էր, սակայն, բարբարոսները բռնաբարեցին կիները, եւեք օր շարունակ անօթի պահելով խոշտանգեցին անձնատուր եղած վաթսուն երիտասարդ հայ կտրիճներ, յետոյ թրէ անցուցին ամէնքն ալ ու իրենց դիակները նետեցին հորի մը մէջ:

— Շէնիք, Սէմալ ու Կէլիէկուզան մօխրակոյտի մը վերածուեցան: Այս համայնքներուն մէջ չորս եկեղե-

ցիներ ու երեսուն երկու գիւղեր թալլուեցան ու քանդուեցան :

— Զէքի բաշային զօրքերը Սէմալի Տէր Յովհաննէս քահանան կուրցուցին և ստիպեցին որ պարէ . աչքերը փորուած քահանան կը պարէ երգելով «Օրհնեաւնձն իմ զՏէր» սաղմօսը , յետոյ , դահիճները զայն յօշոտեցին իրենց սուրերով :

— Շէնիքի Տէր Տօնապետ քահանան սպաննեցին իր յինգ ընկերներուն ու գիւղապետ Մովսէսեան Գըրգոյին հետ :

— Կէլիէկուզանի Տէր Պետրոս քահանան , որ անցած տարի , Տալուրիկի պատերազմին մէջ եօթը քուրտեր սպաննած էր , բանտարկուեցաւ : Կուրծքին մօրթը գերծեցին , յետոյ իր մարմնի այդ մասէն միտի կտոր մը փրցնելով շամփուրի վրայ խորովեցին ու զոհին աչքերուն առջեւ վայրագ ակնորժակով մը կերան : Տէր Պետրոս քանի մը վայրկեանէն մեռաւ ճշմարիտ ստոյկեանի մը համբերատարութեամբ :

— Աղպիի գիւղապետը Խչօ , իր եղբայրը Հէպօ և իրենց զաւակները , սոսկալի տանջանքներու տակ նահատակուեցան :

— Փուրխի Տէր Գարրիէլ ու Իշխանձորի Տէր Վարդան Տէր Մկրտիչեան քահանաները սպաննուեցան ՀինԳ ՀԱԶԱՐ ՎԵՅ ՀԱՐԻԻՐ ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆ հայ լեռնցիներու հետ : Այս թիւը կը հաստատեն մինչեւ հիմակ երեւան հանուած դիակները :

— Սասունի Զարդին մէջ , զանազան տեղեր տեղի ունեցած կռիւներուն հետեւանքով վիրաւորուածներուն թիւը ՀԱԶԱՐԸ կ'անցնի :

— Բանտարկեալները , թիւով երկու հարիւր քառասուն են , ասոնց մէջ է անուանին Մուրատ իր զէնքի ինը ընկերներով , որոնց մէջ իր արիութեան գործեւ

րով հռչակ հանած էր Տէր Մկրտիչ քահանան :

Խրիմեան Հայրիկ, Արձագանգը մէկդի դրաւ ու ձեռք առաւ Նոր Դարը :

Մարտիրոյ Արմենիան և Թիֆլիզի Արձագանգին մէջ հրատարակուած լուրերը գրեթէ նոյնութեամբ արտագրուած էին Նոր Դարի մէջ ալ : Սակայն, Թիֆլիզեան այս պահպանողական թերթին մէկ անկիւնը զետեղուած թղթակցութիւն մը յանկարծ գրաւեց Հայրապետին ուշադրութիւնը : Հայրապետը կանգ առաւ այդ թղթակցութեան վրայ որ «Սասունեան Արհաւիրքէն Դրուագ մը» սև խորագիրը կը կրէր :

Խրիմեան Հայրիկ, արցունքներէն կարմրած աչքերը թերթին այդ անկիւնը սեւեռած, շարունակ ձեռքի սև թաշկինակովը կը սրբէր իր ձիւնոտ ճակատը, որ քրտինքով կ'ոլոլուէր, ու իր սպիտակ մօրուքը, որ արցունքէն կը թրջուէր :

Թղթակցութիւնը Վանէն էր, ականատեսի մը կողմէն դրուած :

Սասունեան Արհաւիրքը համառօտակի նկարագրելէ յետոյ, կ'անցնէր մասնաւոր դէպքերուն, որոնք տեղի ունեցած էին զանազան կռիւներու միջոցին և զանազան վայրերու մէջ : Այդ կարգի քսամեկի դէպքերէն, հազարէն իւրիւ մէկ օրինակ, վեր առած էր հետեւեալը .

«Համիտիյէ քուրտ հեծելազոււղերը Սասնոյ ամէն կողմերը կ'ասպատակէին ու կը հետապնդէին ջարդէն վերապրած մնացեալ Հայերը, որոնք քաշուած էին լեւները :

Այս հետապնդումներու միջոցին, Համիտիյէ հեծելազոււղէն սպայ մը, Մշոյ սահմաններէն քիչ մը հեռու, լեռան մը քարաժայռերու ծերպերուն մէջ պահ-

ւըտած կը գտնէ մանկամարդ Հայունի մը, իր երեք տարու տղեկին հետ, գրեթէ կիսամերկ երկուքն ալ։ Օրերէ ի վեր հոն, այդ անկոխ ապառաժներու կողերուն մէջ ապաստանած, այդ տարաբաղդ մայրը, իր աչքերուն առջեւ իր կտրիճին եղբրական ու դիւցազնական մահը տեսնելէ յետոյ, իր մէկ հատիկ երեք տարու երախտան գրկած, փախած էր բարբարոս վոճակներու առջեւէն և յաջողած էր ինքզինք նետել այդ քարայրին մէջ։ Ու հիմա, քուրտ սպայի մը ձեռքը գերի կ'իյնար։ Սպան, աւազակութեան դպրոցը սնած վկայեալ ոճրագործ մը, նախ կը մօտենայ կնոջ, որուն կուրծքին վրայ, քուրջերու մէջ փաթթուած ու պահուած գոհարեղէններուն վրայ ձեռք դնելէ յետոյ, կ'ուզէ բռնաբարել անոր պատիւը։

Հայունին կը մերժէ։

Քուրտը կը սպառնայ դաշոյնի մէկ հարուածով սպաննել անմեղ մանկիկը։

Հայունին կը յամառի մերժումին մէջ ու կը պատճառաւոր թէ՛ ինքզինք պաշտպանելու այդ հրէշին դէմ և թէ՛ իր երախտան։

Սպան այս անգամ թուրը կը հանէ պատեանէն ու կնոջ գլխին վերեւ շողացնելով, կը սպառնայ սպաննել։

Եւ սակայն Հայունին անդրդուելի ու աննկուն կը մնայ։

Քուրտ սպան, կատաղութենէն կրակ կտրած, տկար էակի մը մէջ ա՛յսքան յանդգնութիւն ու ա՛յսքան աւրիութիւն գտնելուն, վերջին փորձ մըն ալ կ'ընէ, ջախջախելու համար անոր յամառութիւնը։ Իր դաշոյնը կը յանձնէ հայ կնոջ, և կը հրամայէ որ իր սեփական

ձեռքերով սպաննէ իր տղեկը, մինչդեռ ինքը, սպան, վեցնարուածեանը ձեռքը, կը սպասէր :

Հայունին կ'առնէ դաշոյնը, կը սկսի խոկալ, ի՞նչ կրնար ընել.... Համակերպութիւն կը կեղծէ, դաշոյնը լաւ մը ձեռքին մէջ տեղաւորելէ յետոյ, կը մօտենայ իր տղեկին, որ հոն, վայրի խոտերուն վրայ սլառկած, կը ժպտէր հրեշտակի մը պէս ու մանրիկ թաթիկները կ'երկնցնէր իր մօր, որուն աչքերը կը վառէին եղերական բոցով մը :

Սպան կը դիտէր տեսարանը, գազանային կիրքի մը բոլոր հնչտանքովը, և կ'երազէր գերագոյն բոպէն, որ պիտի յագեցուցած ըլլար իր տուփանքը՝ գեղեցիկ հայ կնոջ մը միտին վրայ.... :

Սպան, իր մօտալուտ երջանկութեան ոլորտները կը թափառէր, մինչ Հայունին, մերկ դաշոյնը ձեռքին մէջ, իր ժպտոյ երախային վրայ կը հակէր :

Ետեւոր, դաշոյնը շողաց Հայունին ձեռքին մէջ, ու սպան գետին փռուեցաւ :

Երախային մայրը, վրէժի և յուսահատութեան թափով մը, դաշոյնը դարձուցած էր ճիւղին վրայ, և վայրկենապէս միտած էր զայն անոր սրտին :

Սպան կը թապլտկէր արիւնի ճապաղիքին մէջ, երբ Հայունին գետնէն կը վերցնէ վեցնարուածեանը, որ սպային ձեռքէն ինկած էր, իրարու վրայ կը պարպէ ու կը պայթեցնէ անոր ըզեղը :

Հոս չը վերջանար պատմութիւնը :

Պայթումը կը լսուի դուրսէն, սպային ընկերացող քուրտ գօրքերը կը վազեն ու քարայրը կը խուժեն :

Տեսարանը սոսկալի էր :

Խելահիւրոյս մայրը, արիւնաներկ դաշոյնը մէկ ձեռքին, վեցնարուածեանը միւս ձեռքին մէջ, շրջան կ'ընէր :

Քուրդները սարսափահար ետ ետ կը քաշուին, երբ գետինը փռուած կը տեսնեն իրենց հրամանատարին աւրիւնաներկ դիակը:

Կինը, զգալով իր ստոյգ ու անխուսափելի մահը, և փրկելու համար իր կնոջական անարատ պատիւը, որ պիտի բռնաբարուէր անտարակոյս այդ հրէշներէն, միւս կողմէ, իր անմեղ մանկիկը բարբարոսներու ձեռքը գերի չը ձգելու մայրենի գորովոտ զգացումէն մղուած, վեցհարուածեանի մէկ հարուածով կը սպաննէ անմեղ երախան, երբ սա իր մօրը կը ժպտէր...:

Յետոյ, հերարձակ ու մոլեգին, դառնալով Քուրդերուն ու ցոյց տալով մատղաշ աղեկին դիակը, որ ջլածգային ցնցումներով կը գալարուէր ու կը թփրտար արիւնին մէջ, դեռ նոր մօրթուած վառեակի մը պէս, կը մռնչէ որդեսպան մայրը.

— Բարբարոս դահիճներ, հայու արիւնին ծարաւովը տանջուող հրէշներ, հանդարտեցէ՛ք, հանդարտեցէ՛ք, հի՛մա ձեռք կը դնէք ձեր որսին վրայ...:

Ու վեցհարուածեանին փողը նոտեցնելով իր աջ աւանջին տակ, մէկ հարուածով պայթեցուց ինք իր ըղեղը, և վայրկենապէս թաւալգլոր ինկաւ գետին...:

Ա՛լ կարելի չէր շարունակել ընթերցումը:

Հայրապետը թուլցաւ և բազկաթուռին վրայ ինկաւ:»

Նուազած էր:

Անցան այսպէս քանի մը րոպէսներ ու նուազումը դեռ կը տեւէր, երբ Խորէն էֆէնտի ներս մտաւ: Տեսաւ Հայրապետին վիճակը, անմիջապէս դուրս վաղեց, Պարեգինը շուտով զրկեց բփիշկին:

Նուազումը վերջացած ու Հայրապետը քիչ մը սթափած էր, երբ բփիշկը ներս մտաւ: Մօտեցաւ, բազկերակը զննեց ու պատկառոտ շնչտով մը.

— Ի՞նչ պատահեցաւ, Վեհափա՛ռ, հարցուց.

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, պատասխանեց Հայրիկը, դող-
դոջուն ձայնով մը:

Հետզհետէ կը հասնէին ու Վեհարանը կը մտնէին Մայր Աթոռի սինողականները, ալեգարդ եպիսկոպոս-
ներ, ուկը շարուէին ոտքի վրայ, Վեհափառի թիկնաթո-
ռին բոլորտիքը:

Վանքին մէջ շուտով տարածուած էր Հայրապետին
նուազման շուկը, միաբաններուն միջեւ իրարանցում
մը կար: Ծշուկը հասած էր Գէորգեան ձեմարանը: Տե-
սուչը, ուսուցիչները, և լսարանի ուսանողները խմբո-
ւին կը հասնէին ու Վեհարանը կը մտնէին:

Քիչ յետոյ կը հասնէին ուրիշ բժիշկներ ալ:

Բժշկական խորհրդակցութիւն մը տեղի ունեցաւ և
որոշուեցաւ Հայրապետը հեռու պահել ամէն զբաղումէ,
որ կրնար յուզում յառաջ բերել ու խանգարել անոր
ջղային դրութիւնը: Ուստի, անմիջապէս, բժիշկներու
պատուէրին համաձայն, փոխադրուեցաւ իր ննջասեն-
եակը: Դեղագիրները պատրաստուեցան հոն ու յանձնա-
րարուեցան մեծ ուշադրութեամբ մը հետեւիլ Հայրա-
պետին առողջական վիճակին կրելիք փոփոխութեան:

Վեհարանը խոնուած ամբոխը կամաց կամաց դուրս
ելաւ: Հայրապետին մահճակալին եզերքը մնացին միայն
իր անձնական բժիշկը, վանքի վաղեմի միաբաններէն
Գառնակերեան Տ. Գրիգորս արքեպիսկոպոսը, Խորէն
էֆէնտին ու քարտուղար Կորիւն վարդապետը:

Սակայն Հայրիկը չէր կրնար հանգարտ պառկիլ:
Անկողնին մէջ, կռնակին վրայ տարածուած, արծիւի
աչքերը սեւեռած ձեղունին, այդ դիրքին մէջ հազիւ
քանի մը վայրկեան մնալէ յետոյ, յանկարծ կը նստէր:
Ծուրթիները կը դիտէին անոր հոգեկան տազնապները:

— Տօգթօ՛ր, ըսաւ Հայրիկը, դառնալով իր անձնական բժիշկին, որ մահճակալին գլխուն կողմը, աթոռի մը վրայ նստած, կը հսկէր, ես հիւանդ չե՛մ, ինքզինքս լաւ կը զգամ. քիչ մը յուզուած էի, հիմա ամէն բան անցած է.

— Այո՛, յարեց բժիշկը պատկառոտ դէմքով մը, Վեհափա՛ռ, գիտեմ որ բան մը չունի՛ք վրդովեցուցիչ, գիտեմ որ հիւանդ չէք, բայց հանդարտութեան պէտք ունիք, չէ՞.

— Հանդարտ... Տօգթօ՛ր, միթէ հանդարտութիւն կա՞յ Հայոց Հայրիկին համար, երբ անդին, հայրենիքի սուրբ հողին վրայ, ժողովուրդիս անմեղ արիւնը կը հոսի...:

Ու երկու ձեռքերովը ծածկելով իր սպիտակափառ երեսները, տղու մը պէս սկսաւ լալ:

Յուրտ լռութիւն մը տիրեց քանի մը րոպէ: Նընջասնեակին մարդիկը չէին համարձակեր բանալ բերաննին. Վեհափառին արցունքներու կաթիլները սահմըռկեցուցած էին ամէնքն ալ:

Տեսարանը յուզիչ էր:

Բժիշկը պազատագին, գրեթէ գետնամած, Վեհափառին սնարին քով, հանդարտութիւն կը յանձնարարէր, մտքի հանդարտութիւն, որ անհրաժեշտ էր անոր խանգարուած առողջութիւնը վերահաստատուելու համար, սակայն, նոյն րոպէին, Հայրապետը, գերագոյն անձնուրացումի թափով մը, մոռցած էր ինքզինք, մոռցած էր իր կեանքը, զգալով ու կրելով իր անձին մէջ, իր հոգիի բոլոր էութեանը մէջ, իր ցեղին անկարելի, զարհուրելի տառապանքը:

Անկողնին մէջ նստած, երերցնելով իր սպիտակահեր գլուխը, դարձաւ ըսաւ բժիշկին.

— Տօգթո՛ր, սիրելի՛ դաւակս, կ'աղաչեմ, մի՛ չարչարէք զիս, մինակ թողէ՛ք զիս իմ ցաւիս հետ, առանձի՛ն մնալ կ'ուզեմ և առանձի՛ն, բոլորովին առանցին մտածել, խոկալ, կշռել ու չափել անդունդը, որուն եզերքը հասած է և մօտ է գահավիժելու իմ մատնուած, չարչարուած, մարտիրոսացած ցեղիս ճակատագի՛րը . . . :

Ու կուլար դառնօրէն :

— Հայրի՛կջան, Վեհափա՛ռ տէր, յարեց բժիշկը, մի՛ յուզուիք, մի՛ յուզուիք, կը պաղատիմ, մի՛ վրտանգէք ձեր կեանքը, որ ա՛յնքան թանկագին է մեզի համար, բովանդակ հայ ազգին համար. Դուք պէտք է ապրիք, ու շատ ապրիք, որպէս զի ձեր անքերո՛վ տեսնէք մեր ազգին ազատագրութիւնը, դո՛ւք պիտի մխիթարէք ժողովուրդը, ձեր կազդուրիչ խօսքը պիտի կըրնայ նոր յոյսերու արշալոյս մը բանալ Հայաստանի մը ապլուտ հորիզոնին վրայ. չէ՞ որ դո՛ւք էք մեր Հայրիկը, Հայոց Հայրիկը, Վեհափա՛ռ, հանգարտութիւն, հանգարտութիւն կը պահանջէ ձեր հիմակուան վիճակը. ձեր առողջութիւնը լո՛կ ձեզի չի՛ վերաբերիր, ձեր կեանքը՝ ձերը չէ՛ քոկ, Ազգի՛ն կը պատկանի, այս կեղեքւած, ջարդուած Ազգին, որ իր աչքը ձեզի՛ յառած է, ինչպէս ծովերու անհունութեան մէջ մոլորած նաւու մը մարգիկը՝ երկինքի բեւեռական աստղի՛ն . . . :

Բժիշկին անկեղծութեան չեչտ մը կրող այս յուզիչ խօսքերը՝ վայրկենապէս քնացուցին Հայրապետին գրեռուած ջիւղերը : Դարձաւ ներկաներուն ու տիրական ձայնով մը .

— Դուք դուրս ելէ՛ք, ըսաւ անոնց, բժի՛շկը միայն թո՛ղ քովս մնայ :

Հայրապետական հրամանը կատարուեցաւ, ներկա-

ները, բաց ի բժիշկէն, խմբովին մեկնեցան ննջասենեակէն:

Հայրապետ ու բժիշկ մնացին առանձին:

Խորիմեան Հայրի ը վար իջաւ մահճակալէն, և, իբր թէ բա՛ն մը պատահած չըլլար, կորովի քայլերով մէկ երկու շրջան ըրաւ ննջասենեակին երկայնքը, յետոյ, մօտենալով բժիշկին ու ձեռքէն բռնելով.

— Տօգթօ՛ր, ըսաւ, ես ա՛լ հանդարտած կը զգամ ինքզինքս, և կը խորհիմ՝ դարձեալ ձեռք առնել սկըսւած ու կէս թողուած աշխատութիւնս, որ շատ կայեւոր է և կենսական, ուստի, կը խնդրեմ, դուք կրնաք մեկնիլ. բոլորովին ապահով եղէ՛ք որ բա՛ն մը չունիմ վրդովեցուցիչ:

— Ո՛չ, ո՛չ, վեհափա՛ռ, պնդեց Տօգթօրը, չե՛մ ներէր որ այդպէս տրամաբանէք, ես պատասխանատու եմ Զեր կեանքին, որ Ազգի՛ն կը պատկանի, ո՛չ թէ ձեզի, հասկցա՛ք...

— Հոգ չէ՛, հոգ չէ՛, սիրելի՛ տօգթօրս, կրկնեց Հայրիկը, վերստանալով իր սովորական զուարթութիւնը, հոգ չէ՛ թէ մեռնիմ այսօր. մահը՝ պարտք մըն է որ ուշ կամ կանուխ պէտք է վճարուի. բժիշկի խորատներուն թո՛ղ անսան անո՛նք միայն, որոնք մեռնելէ կը դուրան ու կառչած կը մնան կեանքի վայելքներուն. ես ապրեցայ կեանքը, հիմա կը սպասեմ մահուան, որ ինծի դո՛ւռը պիտի բանայ նոր աշխարհի մը, ո՛ւր ո՛չ Բռնաւոր կայ ո՛չ գերի, ո՛չ զրկող կայ, ո՛չ զրկուած, ուր Արդարութեան ու Երանութեան Արեւը կը ծագի ամէնուն վրայ, և ուր՝ Ազատութիւնը կը բռնակի անմահութեան ու յաւերժութեան լուսեղէն յարկերուն մէջ:

Հայրապետին յամառութիւնը ծանօթ էր արդէն,

բժիշկը պարտուած ի վերջոյ, ստիպուեցաւ հրաժեշտ ալ, չը դադրելով սակայն նոյն յանկերգը, հանդարտութեան նոյն յորդորը կրկնելէ :

Վեհարանին Սենեակները պարպուեցան մարդիկներէն ու Հայրիկը գնաց դարձեալ անցաւ իր գրասեղանին գլուխը . և ուզեց քանի մը սրբագրութիւններ ու յաւելումներ ընել խմբագրուած աղերսագրին վրայ, նոյն օրուան սուրճանդակին բերած կսկծալի դէպքերու լուրերն ալ կցելով անոր :

Ը .

Կէս գիշեր էր :

Քեամիլ ու Սայիտ բաշաները տակաւին Հիւնքեարին առանձնասենեակը կը մնային իրիկուընէ ի վեր, կանչուած ըլլալով Հայկական Խնդրի մասին իրենց կարծիքը հաղորդելու Համիտի : Յանկարծ, սենեկապետ Արիֆ պէյ, շուարուն ու վեհերոտ դէմքով մը, դուռին մէջ երեւցաւ, մինչ Սայիտ բաշա ջերմապէս կը պաշտպանէր իր տեսակէտը, անգլիական քաղաքականութեան վրայ :

Ապտիւլ Համիտ, որ վարժուած էր Արիֆ պէյի այս կարգի յանկարծական երեւումներուն, գլուխը վեր առաւ ու կշտամբող շեշտով մը .

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ, գիշերով, ըսաւ .

— Վեհափառ տէր, կմկմաց սենեկապետը, Արտաքին գործերու նախարարը դուրսը կը սպասէ կառքով, կ'ուզէ հի՛մա, այս բոպէլիս մէջ պատիւ ունենալ ներկայանալու Ձեր Վեհափառութեան :

Ապշած, իրարու երես նայեցան Քեամիլ ու Սայիտ բաշաները, իսկ Համիտ, առանց նշմարելու այս երկու ծեր աղուէսներուն փոխանակած ակնարկները, և առանց երկար բարակ մտածելու.

— Գնա՛, ըսէ՛ թո՛ղ դայ նայինք, հրամայեց, ի՛նչ պիտի ըսէ:

Արիֆ պէյ մեկնեցաւ:

Յետոյ, Հիւնքեարը, դառնալով երկու բաշադերուն, ու երերցնելով գլուխը,

-- Հիմա ժամանա՞կը գտաւ դալու, ըսաւ նեղսիրտի մը ձեւերով:

— Հոգ չէ՛, յարեց Քեամիլ բաշան, թերեւս կարեւոր, խիստ կարեւոր խնդի՛ր մըն է ո զինք մինչեւ հոս կը բերէ գիշերուան այս անսպասելի ժամուն:

— Այո՛, այո՛, Վեհափա՛ռ, կրկնեց Սայիտ բաշան, Քեամիլ բաշա եղբայրս իրաւունք ունի. մեր թուրխանը պարապ մարդ չէ՛, անտարակոյս կենսական խնդիր մը պէտք է ծագած ըլլայ, որպէս զի, ինչպէս շատ գեղեցիկ խօսեցաւ Քեամիլ բաշա եղբայրս, ստիպուած ըլլայ կէս գիշերուան մէջ բախելու Ձեր Վեհափառութեան երջանկափառ դճւոր:

Այս միջոցին ներս մտաւ թուրխան բաշան, Արիֆ պէյի առաջնորդութեամբ, և երկու ծերունի նախարարները գտնելով Հիւնքեարին քով, քիչ մը կանգ առաւ ոտքի վրայ, մինչեւ որ Հիւնքեարը հրամայեց իրեն տեղ մը բռնել միւս բաշաներուն քով:

— Ի՞նչ կայ, թուրխա՛ն, բարի՞ է, հարցուց Համիտ, խօսէ՛, խօսէ՛ համարձակ, գաղտնիք մը չունիմ ներկայ բաշաներէն, կրնաս պատմել, ի՞նչ կայ, ի՞նչ:

— Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց թուրխան, յայտնի սրտադողով մը: Այս իրիկուն, երբ սեղանէն դեռ նոր ելած, գրասենեակ կը քաշուէի, վաղուան աշխա-

տութիւններն կարգի դնելու համար, վարէն իմաց տըր-
տրուեցաւ ոռոսական զեապանատան գաւլասի այցելու-
թիւնը: Գաւլասը յանձնեց ինծի այս քարտը:

Ու Թուրխան բաշան իր ձեռքի քարդը Հիւնքեա-
րին երկնցուց:

Համիտ ուշի ուշով նայեցաւ քարդին վրայ, յե-
տոյ, վերադարձուց զայն:

— Ուստի, շարունակեց Թուրխան բաշա, մտածե-
ցի, այս քարդը բերել մատուցանել նախ յոտս Զեր
Վեհափառութեան և կայսերական բարձրագոյն հրա-
հանգները ստանալէ յետո՛յ միայն երթալ զեապանա-
տունը:

Քեամիլ ու Սայիտ բաշաները խրթին ականարկներ կը
փոխանակէին իրարու:

— Դուք ի՞նչ ջըսէք, հարցուց Հիւնքեարը, դառ-
նալով Քեամիլ ու Սայիտ բաշաներուն, ոռոսական մեծ
զեապանը գաւլասը զրկեր է և այս գիշեր կ'ուզէ տեսնել
մեր արտաքին գործերու նախարարը:

— Բայց, Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Քեամիլ բաշո, ի՞նչ հարկ կայ գիշերով անչելու, արդեօք չէ՞ր կրնար
վաղուան յետաձգել այդ տեսակցութիւնը:

— Հա՛, ըսաւ Համիտ, մոռցայ ըսելու, քարդին
մէջ յիշեր է թէ՛ Բեթրսպուրկէն, Արտաքին Գործերու
նախարարին կողմէն ստիպողական հեռագիր մը ստա-
ցած է իրիկուան դէմ, և թէ՛ ինք մեծ զեապանը՝ պար-
տաւորուած է այս՝ գիշեր տեսակցիլ մեր Թուրխանին
հետ:

— Ուրեմն, յարեց Սայիտ բաշա, Վեհափա՛ռ տէր,
քանի որ այդքան կ'աճապարէ զեապանը, սովորական
բանի մը շուրջը չի՛ դառնար խնդիրը, շատ լուրջ ու

ծանրակշիռ դէպք մը պէտք է ըլլայ, որ գիշերով ո՛ր և է դեսպանատուն հրաւիրուի Արտաքին նախարարը, այնպէս չէ՝

— Այո՛, այո՛. ծանրակշիռ յայտնութիւն մը պահուած է այս քարդին տակ, թո՛ղ թուրիսան բաշաշտապէ, գիշերով դեսպանատուն թո՛ղ երթայ և, եթէ կարելի է, Վեհափա՛ռ տէր, անկէ ուղղակի հոս թող վերադառնայ...:

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, կրկնեց Համիտ, դիտանատունէն ուղղակի հո՛ս պիտի գաս, թուրիսան, ե՛լ ուրեմն, չուտով մեկնէ՛ և ջանա՛ չուտ վերադառնալ:

Թուրիսան բաշա մեկնեցաւ: Առանձնատենակը մընացին դարձեալ երկու ծեր բաշաները, Օսմանեան կայսրութեան երկու հաստատուն սիւնները, Հիւնքեարին դիմացը, զտտ զտտ բազկաթոռներու մէջ:

Խօսակցութիւնը, որ թուրիսան բաշային գալուն հետեւանքով ընդհատուած էր պահ մը, վերստին սկսաւ:

Նիւթը կը դառնար անգլիական քաղաքականութեան վրայ: Ապտիւլ Համիտ կը պնդէր թէ՛ այդ քաղաքականութիւնը շատ աղետաբեր եղած էր իր կայսրութեան, բարեկամական քօղի մը տակ գործելով օսմանեան ճշմարիտ շահերուն դէմ. այդ ձախորդ, նենգաւոր ու վտանգաւոր քաղաքականութիւնը ստեղծեց Հայկական Խնդիրը, կ'ըսէր Ապտիւլ Համիտ, ձեռքը դարնելով սեղանին. անիծեա՛լ ըլլայ ՅԱՐԴ յօդուածը, որ սպրդեցաւ Պէրլինի Վեհաժողովի դաշնադրութեան մէջ...:

— Այն ատեն, կ'ըսէր Քեամիլ բաշա, եթէ Պէրլինի ՅԱՐԴ յօդուածը չըլլար, Այա Սթէֆանօյի ԱՅՐԴ յօդուածը պիտի գործադրուէր, Վեհափա՛ռ տէր, և գիտէ՞ք, ո՛րքան նուաստացուցիչ պիտի ըլլար մեզի համար ու

մահաբեր հարցւած մը տուած պիտի ըլլար այդ յօդ-
ւածին գործադրութիւնը մեր կայսերական երկիրներուն
ամբողջական պահպանութեանը . . . :

— Ի՞նչ կ'ըսէք, Քեամիլ բաշա, յարեց Սայիտ բա-
շան, ռաքով ձեռքով մէջ նետուելով բանավէճին, որ
երթալով կը տաքնար, ի՞նչ յանցանք ունին Այա Սթէ-
ֆանօյի Վերդ ու Պէրլինի հարդ յօդուածները, երկո՛ւքն
ալ տխուր ընծաները՝ մեր վերջին թրքօ-ռուսական պա-
տերազմին. կէշմիսի մազի սերէք առածը չը մոռնա՛նք,
անօգնւտ է աւաղելը, եթէ անցեալը պիտի քրքրենք,
Վեհափա՛ռ, Կիպրոսի Դաշնագիրը չը մոռնաք, իմ կար-
ծիքովս միւսներէն ո՛չ նուազ աղետաբեր. արդէն եթէ
այդ անիծեալ պատերազմը չը ծագէր, գիտէ՞ք այսօր
ո՛րքան հզօր կայսրութիւն մը պիտի եղած ըլլայինք, ոչ
Կիպրոսը ձեռքէ հանած պիտի ըլլայինք, ո՛չ Եգիպտոսը,
ո՛չ Պաթումը, ո՛չ Արտահանը, ոչ պուկարական իշխա-
նապետութիւնը պիտի ցցուէր փուշի մը պէս մեր աչքին,
ո՛չ Հայկական Խնդիրը պիտի շուարեցնէր այսօր մեզ,
ո՛չ ալ մակեդոնականը. սակայն, Վեհափա՛ռ տէր, կ'ա-
ղաչեմ, այս նիւթը մեզի շո՛տ հեռունները պիտի առաջ-
նորդէ, հետեւաբար, եթէ կարելի է, փակուի՛ թող :

Ապտիւլ Համիտ, ականջները կախած կ'որոճար,
մինչ Քեամիլ բաշա, խորհրդաւոր լռութիւն մը կը պա-
հէր Սայիտի յայտնութիւններուն հանդէպ :

— Բայց, ըսաւ Համիտ, հիմա ես ստիպուած եմ
համար տալու Անգլիոյ, Աստունի ապստամբութիւնը
զսպել տուած ըլլալուս համար. Անգլիան ի՞նչ իրաւուն-
քով կը խառնուի ներքին գործերուս :

— Ներեցէ՛ք, Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Քեամիլ բա-
շա, խզելով լռութիւնը, զոր մինչեւ այն ատեն կը
պահէր, ո՛չ միայն Անգլիան. այլ նաեւ միւս հինգ մեծ

տէրութիւննե՛րն ալ իրաւունք ունին միջամտելու մեր կայսրութեան ներքին գործերուն, գիտէ՞ք, ո՛ր թուականէն, Սէվաստաբօլի պատերազմէ՛ն ի վեր...: Հիմա հարկ չը կայ մէկիկ մէկիկ յիշելու բոլոր դեպքանաժողովներն ու Վեհաժողովները, որոնց մէջ վճռուած է մեր Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը: Վեհափա՛ռ տէր, Դուք ձեր ճշմարիտ զիւանազէտի տաղանդովը պէտք է անտարակոյս թափանցած ըլլաք գաղտնիքը բոլոր օտար միջամտութիւններուն: Գալով Անգլիոյ, Վեհափա՛ռ, այդ մեծագոր ու պատկառելի տէրութիւնը, միւս հինգ տէրութիւններէն աւելի, ո՛չ միայն իրաւունք ունի, այլ նոյնիսկ պաշտօնապէս, քաղաքական աշխարհին առջեւ պարտականութիւն ստանձնած է միջամտելու մեր ներքին գործերուն, մասնաւորապէս Հայերէն բնակեալ նահանգներուն մէջ խոստացուած բարենորոգումներուն գործադրութեանը հսկելու համար:

— Քեամի՛լ, ըսաւ Հիւնքեարը, մտերմիկ չնշտով մը, ինծի կրնա՞ք ըսել թէ՛ Անգլիան ե՛րբէն ի վեր և ո՞ր դաշնադրութեան ուժովը պարտականութիւնը կամ իրաւունքը կրնայ ունեցած ըլլալ միջամտելու իմ կայսերական կառավարութեանս ներքին գործերուն:

— Ներեցէ՛ք որ ըսեմ, Վեհափա՛ռ, յարեց Քեամիլ քաշա, շտկուելով բազկաթոռին մէջ, հարկ չը կայ բոլոր դաշնագիրները քրքրել, Կիպրոսի՛նը միայն կը բաւէ. հաճեցէ՛ք, եթէ կարելի է, հարեւանցի ակնարկ մը նետել առոր վրայ: Ու ձեռքը ծոցի գրպանը խօթելով, քաշեց հանեց ծալլուած թուղթի փոքրիկ ծրար մը, զոր խնամով բանալով.

— Ահա՛ւասիկ, Վեհափա՛ռ տէր, շարունակեց, Կիպրոսի դաշնագրին օրինակը: Կը յիշէք անշուշտ, այդ դաշնագիրը կնքելու տիւուր պարագաները, կը յի-

չէք ռուսական յաղթական բանակին մօտքը մայրաքաղաքիս Այա-Սթէֆանոյի արուարձանին մէջ, ահա՛ այդ միջոցներո՛ւն էր որ մենք ստիպուեցանք այդ դաշնադրութիւնը կնքել Մեծ Բրիտանիոյ հզօր կառավարութեան հետ, որ իր պատկառելի նաւատորմով Մարմարայի մէջ անտառ մը ձեւացուցած էր, թնդանօթնեւրուն բերանը թշնամի բանակին վրայ ուղղած :

— Կարգացէ՛ք նայինք, ըսաւ Ապտիւլ Համիտ, այդ Դաշնագիրը :

Ու Քեամիլ, խոշոր աչքերը բացած ու ակնոցը քիթին վրայ տեղաւորած, կը պատրաստուէր կարդալու, մինչդեռ իր քովի բազկաթոռին մէջ նստած, Սայիտ բաշան, իր գրպանին մէջէն ուրիշ թուղթի ծրարներ հանած, կը քրքրէր :

— Սայի՛տ, դիտել տուաւ Հիւնքեարը, հիմա՛ ձգէ՛ ձեռքիդ մէջի թուղթերը, մտիկ ըրէ՛ նայինք, ի՞նչ կ'ըսէ Կիպրոսի Դաշնագիրը :

Քեամիլ բաշան սկսաւ կարդալ Դաշնագիրը, յօդւած առ յօդուած :

Ահաւասիկ բնագրին յիշեալ պաշտօնական վաւերաթուղթին բառական թարգմանութիւնը :

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԷՐԱԻԺԵԱՆ ԵՒ ԱՆԳԼԻՈՅ

ՀԱՄԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ԹԻԻՆԸ

Ահա՛ւասիկ պատճէնը 4 յունիս 1878 թուականով Համաձայնութեան Դաշնագրին, որ Անգլիական ու Օսմանեան աէրութիւններուն միջեւ կնքուեցաւ, և որով Կիպրոս կղզիին կառավարութիւնը. Անգլիոյ թողուեցաւ :

Մէկ կողմէ Մեծն Բրիտանիոյ Միացեալ Երկիրնե-
րուն և Իրլանտայի Վեհափառ Թագուհիին ու Հնդկաս-
տանի այսրուհիին, և միւս կողմէ՝ Վեհափառ Փատի-
շահին, այս երկու տէրութեանց միջեւ բարեբաղդաբար
գոյութիւն ունեցող բարեկամական յարաբերութիւնները
անկեղծօրէն կը փափաքուի երկուստեք ընդարձակելու
և ամրապնդելու. հետեւաբար, որոշում տուած են կրն-
քել պաշտպանողական դաշնակցութիւն մը, Օսմանեան
կայսրութեան ասիական երկիրներուն անվթար պահպա-
նութեան նպատակով:

Ուստի, Վեհափառ Թագուհիին ու Վեհափառ Սուլ-
թանը, այս բանին համա՝ ներկայացուցիչներ կարգե-
լով՝ Վեհ. Թագուհիին կողմէն՝ բաղանեաց պատուանը-
շանին առաջին աստիճանին տէր եղող Ազնուազարմ
Սըր Օսթըն Լէյարտ, իսկ Օգոստափառ Սուլթանին կող-
մէն՝ Բարձրաշուք Վահմաշուք Սաֆվէթ բաշան ներկա-
յացուցիչ ըլլալով՝ հետեւեալ խնդիրներուն վրայ համա-
ձայնած են, այսինքն.

Յօդուած Ա.— Եթէ, Պաթում, Կարս, Արտահան
և կամ այս դիրքերէն մէկը Ռուսիոյ կողմէն գրաւուե-
լով, ապագային, հաշտութեան վերջնական դաշնա-
դրութեան ուժով որոշուելիք օսմանեան կայսրութեան
ասիական երկիրներէն ուրիշ մէկ մասն ալ գրաւուելու
ձեռնարկուի, Անգլիոյ Տէրութիւնը յիշեալ երկիրները
զէնքի ուժով պաշտպանել ու պահպանելու համար, կը
ստանձնէ օսմանեան կայսրութեան հետ դաշինք ու հա-
մաձայնութիւն կնքել:

Ասոր փոխարէն, Վեհափառ Սուլթանը՝ Անգլիոյ Տէ-
րութեան կը խոստանայ գործադրել հարկաւոր բարենու-
րոգումները, որոնք առաջիկային պիտի որոշուին երկու
տէրութեանց միջեւ, թէ՛ բարեւք վարչութեան և թէ՛
օսմանեան տէրութեան յիշեալ երկիրներուն մէջ գտնուող

քրիստոնեայ և ուրիշ հպատակներուն պաշտպանութեանը համար :

Այս յանձնառութեանց գործադրութեան համար պէտք եղած միջոցները երաշխաւորելու մտօք՝ Վեհափառ Փատիշաշը կը հաւանի որ յիշեալ տէրութիւնը Կիպրոսի կղզիին մէջ զօրք մտցնէ և յիշեալ կղզին ինքը կառավարէ :

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Տ

Ազնուազարմ Սըր Օսթըն Լէյարտ և Մեծ-Եպարքոս Բարձրաշուք և Վսեմաշուք Սաֆվէթ բաշան, 4 Յունիս 1878 թուականով, երկու տէրութեանց կողմէն ներկայացուցիչի հանգամանքով կնքած ու ստորագրած դաշնագրին իբրեւ կցուած, այս յաւելուածն ալ երկուստեք հաճախեալութեամբ ընդնուած են, այսինքն :

Երկու կնքող կողմերուն միջեւ որոշում կայացած է որ անգլիական տէրութիւնը համաձայնած է Կիպրոսի կղզին զօրք մտցնել և յիշեալ կղզին հետեւեալ պայմաններով կառավարել :

Յօդուած Ա.— Կղզիին մէջ, ըստ առաջնոյն իսլամական Շէրիի գաւառան մը պիտի մնայ, և հոն գտնուող իսլամ ժողովուրդին վերաբերեալ բոլոր կրօնային դատերը պիտի տեսնէ :

Յօդուած Բ.— Կայսերական Էվգամի նախորարութեան կողմէն յիշեալ կղզիին համար պաշտօնեայ մը պիտի կարգուի :

Այս պաշտօնեան, անգլիական կառավարութեան կողմէն կարգուելիք պաշտօնեայի մը հետ համախորհուրդ, յիշեալ կղզիին մէջ գտնուող իսլամական մզկիթները, գերեզմանատունները, դպրոցները, և միւս կրօնային

հաստատութեանց կալուածները, հողերը, ևն պիտի մատակարարէ :

Յօդուած Գ.— Անգլիոյ տէրութիւնը, կղզիին եկամուտներէն մատակարարութեան ծախքերը զեղչելէ վերջ, չիմակուան աւելցած եկամուտները տարուէ տարի Բ. Դրան պիտի վճարէ. այս յաւելուած եկամուտը՝ անցեալ հինգ տարիներու միջոցին եղած հասոյթներուն միջին քանակութեան վրայ հաշուելով պիտի որոշուի. յիշեալ ժամանակամիջոցում պետական կայսերական կալուածներու վաճառումէն, կամ ասոնց յանձանձումէն գոյանալիք գումարները բացառութիւն պիտի կազմեն :

Յօդուած Դ.— Բ. Դուռը պիտի կրնայ ծախել կամ վարձու տալ Կիւրոս կղզիին մէջ գտնուող պետական հողերն ու կայսերական կալուածները. ասոնց փոխարժէքը կամ վարձքը չպիտի մտնէ Գ. Յօդուածին մէջ ցոյց տրուած կղզիի եկամուտներուն մէջ :

Յօդուած Ե.— Անգլիական տէրութիւնը, ինչպէս որ պիտի կրնայ իր պաշտօնեաներուն միջոցով ծախել կալուած ու գետին, պիտի կրնայ նաև հանրային բարեկարգութեան և ուրիշ հանրային օգուտներու ծառայող անտէր կալուածներն ու գետինները, իրենց յարմար գիներովը ծախել :

Յօդուած Զ.— Երբ որ Ռուսիան Կարսը կամ վերջին պատերազմին Հայաստանի մէջ գրաւած տեղերը պարպէ ու Օսմանեան տէրութեան վերադարձնէ, Կիւրոս կղզին ալ Անգլիոյ կողմէն պիտի պարպուի և 4 Յունիս 1878 թուականով կնքուած դաշնադրութիւնը չեղեալ պիտի նկատուի :»

Քեամիլ բաշա վերջապէս աւարտած էր ընթերցումը, երբ Սայիտ բաշա, ձեռքի ու գլխի անհամբեր շարժումներով, ոտքի ելաւ ու,

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ, շա՛տ պարզ է, ի՞նչ հարկ կար կարգալու Կիպրոսի դաշնագրութիւնը, ծա- նօթ չէ՞ր արդէն :

— Այո՛, այո՛, Կիլկինեց Համիտ, հասկցունեցաւ, այդ աղետարեւր թուականէ՛ն սկսած է կայսերական իրա-ւունքներուս կաշկանդումն ու սահմանափակումը, չըլ- լա՛ր այդ պատերազմը... :

— Եղած է եղածը, յարեց Քեամիլ բաշա, խնդիրը՝ մասնաւորապէս անգլիական միջամտութեան վրայ կը դառնայ, այնպէս չէ՞, Վեհափա՛ռ, և կարծեմ թէ՛ այդ կէտը ընտանեաց լուսաբանուեցաւ, Կիպրոսի դաշնագրին Ա. Յօդուածին Բ. հատուածին տրամագրութեամբը : Արդ, աւելորդ է այլ ևս ծանրանալ այդ կէտին վրայ :

— Այո՛, Վեհափա՛ռ տէր, այդ կէտին վրայ աւե- լորդ է ծանրանալ. Եւրոպան մէկէ աւելի դաշնագիր- ներու ուժովը, իրաւունք ունի միջամտելու մեր բոլոր ներքին գործերուն, և, այդ նուիրագործուած իրաւուն- քին զէ՛նքն է որ կը գործածուի այսօր մեզի դէմ, մենք, Վեհափա՛ռ տէր, պէտք է հաշտ երթանք մասնաւանդ Անգլիոյ հետ. Անգլիա՛ն է որ մեր ճգնաժամներուն մէջ, ճի՛շդ ժամանակին հասած՝ օգնութեան ձեռք կարկա- ռած է, օրինակները բազմաթիւ են, այսօր, բովանդակ երկրագունդիս երեսը, անգլիական քաղաքականութիւ- նը կը տիրապետէ. մի՛ հաւատաք երեւոյթներուն : Ի- րա՛ւ է, Քերմանիան, Եւրոպայի ցամաքային թերեւս է՛ն հզօր պետութիւնը, մեզի բարեկամ կը ներկայանայ, մեր բանակը կը մարզէ, բայց, դարձեալ կ'ըսեմ, չը խաբուինք երեւոյթներէն, այդ բարեկամութեան քօղին տակ պահուած են դերմանական սովալըլուկ ժողովուր- դին կենսական շահերը... :

— Սայիտ բաշա եղբայրս, յարեց Քեամիլ, կամայց

կամաց կը մօտենայ բուն նիւթին, և շատ յստակօրէն կը պարզէ իրականութիւնը, Վեհափա՛ռ ատէր, Վիլհէլմի այցելութիւնը կը յիշէք անշուշտ թէ՛ ո՛րքան սուղի նստաւ կայսերական զանձին. երանի՛ թէ այդքանով վերջանար այդ այցելութեան յաջորդեցին գերմանական անվերջանալի առաջարկներ, քարափներու, խճուղիներու, երկաթուղիներու, ապրանքներու ներածման, ևն, ևն, ևն, և զեռ ուրիշ ինչնէր...

Ապտիւլ Համիտ, չ'ու աչկերտի մը դիրքով, առանց ընդմիջելու, մտիկ կ'ընէր երկու վարպետներուն, օսմանեան կայսրութեան այս երկու ծեր աղուէսներուն, որոնք իրենց գրեթէ կէս դարու փորձառութեամբը կրքնային պարծենալ իբրեւ պետական մարդեր։ Ինք, Հիւնքեարը, խորապէս համոզուած էր թէ՛ երկուքն ալ անկեղծօրէն կը փափագէին իր կայսերական շահերը գերծ պահել ամէն օտար վտանգներէ, գիտէր թէ՛ Քեամիլ ու Սայիտ բաշաները մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէին տարիներէ ի վեր և թէ՛ անոնց ազդեցութիւնը մեծ էր եւրոպական մեծ դեսպաններուն քով։ Ուստի, դառնալով երկուքին,

— Սիրելի՛ վէզիրներներս, ըսաւ աղերսական ձայնով մը, ես գլխովին ձեզի՛ յանձնուած եմ, կը հաւատամ ձեր անկեղծութեան և համոզուած եմ թէ՛ դո՛ւք էք իմ կայսրութեանս երկու ամուր սիւները, որոնց վրայ օլիտի կրնամ վստահօրէն կանգուն պահել իմ իշխանութիւնս, հետեւաբար, ա՛լ հարկ չկայ ուրիշ բացատրութիւններու, իմ երկրիս դժբաղդ ճակատագի՛րն է կախում ունենալ Եւրոպայէն, ըլլա՛յ ան Անգլիան, ըլլա՛յ Ֆրանսան, ըլլա՛յ Ռուսիան կամ Գերմանիան. վերջապէս, ասիկա ճակատագրական է, ի՞նչ կ'ըսէք ուսէ մն, ի՞նչ իսորուրդ կուտաք հիմա։

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Քեամիլ բաշա, խորհուրդ տալէ առաջ՝ պէտք է կացութիւնը կշռել. կարծեմ թէ մեր Արտաքին գործերու նախարարը շուտով կը վերադառնայ ռուսական դեսպանատունէն, նայինք ի՛նչ լիւր պիտի բերէ, արդեօք ի՛նչ նորութիւն պիտի իմանանք, սպասենք քիչ մը, թո՛ղ Թուրխան բաշան վերադառնայ, հասնանք իր կանչուելուն շարժառիթը, այնուհետեւ կը խորհինք:

— Դուք ի՛նչ կ'ըսէք, Սայի՛տ բաշա, հարցուց Հիւնքեարը, սպասե՛նք Թուրխանի վերադարձին:

— Ձեր Վեհափառութեա՛ն է կամքը, մենք այս գիշեր, եթէ հարկ ըլլայ, հոս պիտի մնանք ու լուսընենք, բաւական է որ նպաստաւոր ելքի մը յանգինք:

Պահ մը դադար տրուեցաւ ու Հիւնքեարը գիլը հընչեցուց:

Երկու ըսպէէն սենեկապետ մը ներս մտաւ:

Հիւնքեարը հրամայեց թէյ մատուցանել իր կայսերական հիւրերուն:

Սենեկապետը մեկնեցաւ ու Համիտ, ձեռքի ադամանդակուռ ոսկի քթախոտի տուփը բանալով, հրամացուց Քեամիլ ու Սայիտ բաշաներուն, որոնք սենեակին լուսեղէն հեղեղներով ողողուած այդ գոհարին վրայ հիացիկ ակնարկներ կը ձգէին:

Քթախոտը քաշելէ յետոյ, Համիտ ըսաւ հիւրերուն.

— Հաւատացէ՛ք, քանի՛ սա անիծեա՛լ Սասունի Դէպքը ծագեցաւ, քունս փախա՛ծ է, մէ՛կ վայրկեան հանգիստ չունիմ:

— Վեհափա՛ռ, յարեց Քեամիլ, մարսուելիք դէպք մը չէ՛ Սասունի Դէպքը, երեւակայեցէ՛ք անգամ մը, հազարաւոր Հայերու—գրեթէ ամէնքն ալ անմեղ— բռնաջնջումը. Եւրոպան ասիկա մօտը պիտի փաթթէ ապահովապէս:

— Աստուած վերջերնիս բարի՛ ընէ, յարեց ան-
դիէն Սայիտ բաշա, աչքերը կայսերական քթախոտի
տուփէն առանց վայրկեան մը հեռացնելու, սա մեր
Թուրխան բաշան վերադառնար, հասկընայի՛նք թէ ի՛նչ
կ'ուզէ Յարին մեծ դեսպա՛նը:

Նոյն պահուն ոսկիէ շքեղակերտ ափսէի մը մէջ
դրուած թէյի սպասը ներս բերուեցաւ սեւամորթ պա-
ատա՛կան ծառալի մը ձեռքով:

Թէյը խմուած, ափսէն վերցուած էր, երբ Արիֆ
պէյ եկաւ իմաց տալու Թուրխան փաշային վերադարձը:

Քիչ յետոյ, ներս մտաւ Թուրխան կոտորուած,
խիստ կոտորուած դէմքով մը, և, Հիւնքեարի աղդա-
նշանին վրայ, դիմացի անկիւնը, բազկաթոռի մը մէջ
տեղաւորուեցաւ:

Ամէնուն աչքերը կը յառէին Արտաքին գործերու
նախարարին, Քեամիլ ու Սայիտ բաշաները կը սպա-
սէին որ Հիւնքեարը խօսէր:

Հիւնքեարը խօսեցաւ, ուղղուելով Թուրխանի:

— Թուրխա՛ն, ըսաւ, խօսէ՛ նայինք, ինչո՞ւ կան-
չեր է քեզի պարոն Նելիտօֆը, բարի՞ է, չա՞ր է, պատ-
մէ՛ նայինք:

— Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Թուրխան բա-
շա, վայրագ թաթերու մէջ պարանոցը սեղմուած ու
ոլորուած մարդու մը գերեզմանային ձայնովը, ո՛չ
բարի է, ո՛չ չար է, թէ՛ բարի է, թէ՛ չար է, ի՛նչ
գիտնամ, ներեցէ՛ք, Վեհափա՛ռ Փատիշահս, շուարած
եմ, չեմ գիտեր ի՛նչ ըսեմ, ի՛նչպէս պատմեմ:

— Ի՛նչ եղեր ես, Թուրխա՛ն, ընդմիջեց Համիտ,
ղարմանքի խառնուած կշտամբանքի դօնով մը, ի՛նչ
կայ շուարելու, պատմէ՛ լմնցո՛ւր, հոգիդ չպիտի առ-
նեմ:

Քեամիլ ու Սայիտ բաշաները խնդացին, մինչդեռ Թուրխան, որ Արտաքին գործերու նախարար մը պիտի ըլլար, դողը բռնած, կը գալարուէր:

Հիւնքեարի վերջին բառերէն քիչ մը քաջալերւած, գերագոյն ճիգով մը շարունակեց.

— Վեհափա՛ռ տէր, ռուսական մեծ դեսպանը զիս կանչած էր, հաղորդելու համար ծածկագիր հեռագրի մը պարունակութիւնը, որ Բեթերսպուրկէն քաշուած էր, Արտաքին Գործերու նախարար Լոպանօֆէն:

— Ի՛նչ հեռագիր է եղեր, հարցուց Հիւնքեարը գոյնը նետած:

Անդին, Քեամիլ ու Սայիտ բաշաները, տենդոտ սպասումի մը մէջ, կը կախուէին Թուրխան բաշայի շրթերէն, որ կը դողար:

— Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Թուրխան, ծածկագիր հեռագիրը թէեւ լակոնական, քիչ մը համառօտ, հազիւ ինք տողէ բազկացած, բայց սպառնական էր: Յարը կը հրամայէր անմիջապէս Սասունի կողմերը զըրկել արտասովոր քննիչ մը, որ միանալով միեւնոյն պաշտօնով այն կողմերը զրկուած ֆրանսական ու բրիտանական պաշտօնատարներուն հետ, պիտի քննութիւն բանար, Սասունի Ջարդերուն պատասխանատուները գտնելու, զո՛հերուն թիւը ճշգելու և ուրիշ կարեւոր մանրամասնութիւնները երեւան հանելէ ետքը, հաւաքական տեղեկագիր մը պատրաստելու համար:

Ներկաները, Ապտիւլ Համիտէն սկսեալ, սառ կըտրեցան:

— Է՛, ըսաւ Հիւնքեարը, վերջապէս իրականացաւ կասկածս. ասոնք զիս հանգիստ չալիտի ձգեն... Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա, երե՛քն ալ խօսք մէկ ըրած, կ'երեւայ թէ ուխտած են, Սասունի Դէպքը մատի փաթ-

Թոց ընկելով, զիս նեղը գնել, մինչեւ որ յաջողին իւրաքանչիւրն իր բաժինը հանել Հայկական կողոպուտէն. Դիակապուտները, Դիակապուտները, Հայկական Դիակին վրայ յարձակած, պիտի կողոպտեն, պիտի կողոպտեն... :

Քեամիլ, Սայիտ ու Թուրխան բաշաները, Հիւնքեարին հետգնեալ զայրացող կատաղութենէն կը ջանային իրենք զիրենք պաշտպանել :

Երե՛քն ալ երկիւղած ու դողամած, լռութեամբ ու սարսուռով կը հետեւէին անոր այլանդակ չարժումներուն, առանց ճիկ մը կարենալ հանելու, զգուշանալով իրենց գլխուն վրայ պայթեցնելէ անոր կատաղութեան փոթորիկը :

— Զը խօսի՞ք, չը խօսի՞ք, գոռաց Համիտ բաշաներու երեսին, արեւելքի դիւանագէտներ՝, մէջտեղ չը թափէ՞ք հիմա ձեր քանքարները... : Խօսեցէ՛ք նայիմ, ի՞նչ պիտի ընենք. Ռուսիան, Ֆրանսան և, սա ձեր փառաբանած ու ճշմարիտ բարեկամ հռչակած Անգլիա՛ն անգամ, քննիչներ պիտի ղրկեն Սասուն... :

— Թո՛ղ ղրկեն, Վեհափա՛ռ, համարձակեցաւ վերջապէս ընդմիջել Սայիտ բաշան, որ միւսներէն աւելի՛ լաւ ուսումնասիրած էր իր Տիրոջ հոգեբանութիւնը, ի՞նչ կ'ըլլայ. հա՛րկաւ քննիչ պիտի ղրկեն, ատոր դէմ բա՛ն մը չենք կրնար ըսել, բայց ի՞նչ կ'ըլլայ քննիչ ղրկելով.

— Ի՞նչ կ'ըլլա՞յ... մռնչեց Համիտ, ի՞նչ պիտի ըլլայ. ամէ՛ն գաղտնիք պիտի հրապարակ հանուի, պիտի խայտառակուի, Հայերը երես պիտի առնեն, մանաւանդ երբ տեսնեն որ Ռուսիա՛ն ալ կը շահագրգռուի իրենց դատով. պիտի քաջալերուին և, ո՛վ գիտէ, դեռ ի՞նչէ՛ր, ի՞նչէ՛ր պիտի ծագին... : Ես այս քննութիւններու պատրուակին տակ ուրիշ խաղե՛ր կը գուշակեմ, չըլլա՛՞՛

Թէ ամբողջ Եւրոպան համաձայնած ըլլայ վերջնական լուծում մը տալու «Արեւելեան Խնդիր» կոչուած կնճիռին...: Ահա՛ կ'ըսեմ, լաւ խորհեցէ՛ք, ես ասոր ներքեւ աղետալի դաւե՛ր կը նշմարեմ...:

— Վեհափա՛ռ տէր, միջամտեց Քեամիլ բաշա, մեղմել ուղելով Հիւնքեարին կատաղութեան սաստը, Վեհափառութեանդ խորաթափանց ու յստակատես միտքը ծանօթ է ինծի. կը զարմանամ թէ՛ ինչո՛ւ պարզ հեռագրէ մը կ'ազդուիք ա՛յդքան և անգոյ վտանգներ կ'երեւակայէք դիւանագիտական սովորական գործողութեան մը մէջ. ներեցէ՛ք որ այդ մասին իմ խոնարհ կարծիքս յայտնեմ:

— Խօսեցէ՛ք նայինք, Քեամիլ՛, ձեր անուան իմաստը ջանացէք արդարացնել:

— Վեհափա՛ռ տէր, շարունակեց Քեամիլ, թեթեւ ժպիտ մը շրթունքին ծայրը, ես կեանքիս մէջ, միշտ արդարացուցած եմ անունս, երբէ՛ք խոհականութիւնը ձեռքէ չե՛մ ձգած իմ բոլոր գործերուս մէջ. Փատիշա-հիս՝ հաւատարիմ, Հայմենիքիս՝ օգտակար և ստանձնած պաշտօններուս մէջ՝ ուղղամիտ ու գործունեայ, ահաւասիկ իմ բովանդակ կեանքիս ուղեգիծը, հետեւաբար, և ո՛չ մէկէ մը քաշուելու տեղ մը չունիմ, ո՛չ ալ պատճառ մը՝ համարձակօրէն չը խօսելու և Փատիշահիս չը յայտնելու ինչ որ կը խորհիմ, ինչ որ կը զգամ տէրութեան նուիրական պատիւին ու շահերուն հետ սերտ առնչութիւն ունեցող խնդիրներուն մէջ, կը խնդրեմ որ ուշի ուշով և առանց ո՛ր և է կանխակալ կարծիքի ու տարադէպ կասկածներու, բարեհաճիք ու շագրութիւն դարձնել իմ ըսելիքներուս, որոնք կը վերաբերին այժմէական կացութեան: Այսօր, եւրոպական քաղաքական աշխարհի սեղանին վրայ դրուած է Հայ-

կական ինդերը, որովհետեւ այդ աշխարհը՝ դժբաղդաբար ականատես եղաւ վերջերս ամենասոսկայի, եղեռնական և մարդկային վայրենութեան վաշեմի շրջանները յիշեցնող արիւնոտ դէպքերու, որոնք, անկարելի է ծածկել ու չը խոստովանիլ, թաաերավայր ունեցան Հայաստանի կարեւոր կեդրոններէն մէկը. Սասունի Դէպքը կ'ուզէի ըսել, որ այսօր, կը զբաղեցնէ մեծ տէրութեանց դահլիճները: Թուրխան բաշան հո'ս է. չեմ կարծեր թէ՛ Պ. Նելիտօֆ լո՛կ ծածկագիր հեռագիր մը ցոյց տուած ըլլայ իրեն, ուրիշ յայտնութիւններ ալ պէտք է րրած ըլլայ, և կարեւոր յայտնութիւններ... այնպէս չէ՞, Թուրխան բաշա:

— Զը խօսի՞ս, Թուրխան, նայէ՛ ի՛նչ կ'ըսէ Քեամիլ բաշան, ընդհատեց Հիւնքեարը,

— Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Թուրխան. հեռագիրը ցոյց տալէ ետքը, մեծ դեսպանը մտերմօրէն յայտնեց ինծի թէ՛ Վեհափառ Յարը յուզուեր է էջմիածին նստող....

— Է՛, Է՛, հասկցա՛յ, ընդմիջեց Ապտիւլ Համիտ, վայրկենապէս գուշակելով թէ՛ Թուրխան բաշան իրիմեան Հայրիկին անունը պիտի արտասանէր, սա... ին անունը մի՛ տար, Թուրխան, հասկցա՛յ, դուն խօսքը շարունակէ՛.

— Այդ ծանօթ ծերունիին կողմէն իրեն մատուցուած աղերսագրէ՛ մը, որուն մէջ պատմուեր է Սասունի Դէպքին ամբողջ արձաւիրքը. Նելիտօֆ պատմեց նաեւ թէ՛ Կովկասի Հայերը հաւաքական բողոքով մը դիմեր են Փոխարքային և պահանջեր են որ իրենց արտօնութիւն չնորհուի Թուրքիա մտնելու և զէնքով օգնելու Հայաստանի մէջ ջարդուող իրենց ազգակիցներուն:

Ապտիւլ Համիտ յանկարծ ոտքի ելաւ ու սկսաւ լայնաքայլ չափել իր առանձնասենեակին երկայնքը:

Յետոյ, կանգ առնելով մէջտեղը, և դառնալով Քեամիլ բաշային,

— Պաշտպանեցէ՛ք, մոլտաց վիրաւոր արջու մը պէս, պաշտպանեցէ՛ք տակաւին...

Քեամիլ բաշան, իր կարգին, ոտքի ելաւ ու համարձակ չեչտով մը.

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ, ես չե՛մ պաշտպաներ, այլ ճշմարտութիւնը կը յայտարարեմ: Ռուսիան արդէն յըն՝նամի՛ն է մեր կայսրութեան և ո՛չ մէկ առիթ չը՛ փախցընէր ձեռքէ, խանգարելու համար խաղաղութիւնը: Ինչպէս յիշեցի առաջ, Սասունի Դէպքը՝ պատրուակ մըն է, պատրուակ մը, մասնաւորապէս Ռուսիոյ ձեռքը, «Արեւելքի Քրիստոնեաներու Պաշտպան»ի իր հնօրեայ երգը լսեցնելու և ճիւղ մըն ալ փրցնելու հարար Օսմանեան կայսրութեան վիթխարի ծառէն...: Գիտցած ըլլաք, Վեհափա՛ռ, գիտցած ըլլաք, Սասունի Դեպքը՝ հասարակ դէպքերէն չէ՛, և շատ հաւատարման է թէ՛ ո՛չ միայն երեք մեծ տէրութեանց — Սնգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա —, Գերմանիոյ, Աւստրո-Հունգարիոյ և Իտալիոյ) միջամտութիւնը պիտի անխուսափելի դարձնէ, և դարձեալ դիւանագիտական սեղանին վրայ բերէ, թերեւս աւելի սպառնական ու վտանգալի ձեւի մը տակ, Հայկական խնդիրը, որ, հարկ չը կայ կրկնելու, վերջին մեծ պատերազմէն ի վեր, միջազգային հանգամանք ստացած է, Սան Սթէֆանոյի, Կիպրոսի ու Պէրլինի դաշնագիրներուն մէ՛ջ ալ անցած ըլլալով. Հայկական խնդիրը, Վեհափա՛ռ տէր, ինքնավար Հայաստանի մը խընդիրը չէ՛, Հայերուն խնդիրը չէ, բովանդակ կայսրութեան կեանքին ու մահուան խնդիրն է...:

— Քեամիլ, ընդհատեց Հիւնքեարը, կ'ազաչեմ ամ-

փոփեցէ՛ք, վերջացուցէ՛ք, ի՞նչ ընթացք պէտք է բըռնուի ներկայ պարագաներուն մէջ.

— Կարծեմ թէ՛ ես ըսի արդէն, Վեհափա՛ռ տէր, նոյնը կը կրկնեմ. — ձեր կառավարութեան համար մեծագոյն բարիք մը պէտք է նկատենք Սասունի Դէպքին յաշարդող դիւանագիտական այս ձեռնարկը. գործը քննութեան կը յանձնուի, իմ կարծիքով, ձեր կայսերական կառավարութիւնը սիրայօժար պէտք է ընդունի երեք մեծ տէրութեանց կողմէն առաջարկուած այդ միջոցը, պահանջելով միեւնոյն ժամանակ որ իրենց քրնիչներուն հետ մե՛նք ալ տանք մեր քննիչները, որպէս զի խառն Քննիչ Յանձնաժողովի մը ձեռքով առաջ տարւին այդ քննութիւնները. ահա՛ իմ եզրակացութիւնս...

— Դուք ի՞նչ կ'ըսէք, Սայի՛տ, դո՛ւք ալ ձեր եզրակացութիւնը կրնա՞ք ընել.

— Ե՛ս ալ նոյն եզրակացութիւնը պիտի ընէի, Վեհափա՛ռ, Քեամիլ բաշա եղբայրս պակաս բան մը չը թողուց, խնդիրը բոլոր կողմերովը պարզեց. շատ բանաւոր կը գտնեմ իր լուծումը, այո՛, ամէն պարագայի մէջ, ուզե՛նք չուզենք, յիշեալ երեք մեծ տէրութիւնները պիտի ղլկեն իրենց քննիչները. մեզի կը մնայ պահանջել որ մե՛նք ալ ունենանք մեր քննիչները, որոնք իրենց ղրկելիք քննիչներուն հետ պիտի կազմեն խառն Քննիչ Յանձնաժողով մը, և միասին առաջ տանին այդ քննութիւնները, ամէն գնով պէտք է ընդունել տանք իրենց այս առաջարկը, ուրիշ ելք մը չը կայ...

Ապտիւլ Համիտ ակամայ համոզուեցաւ և հրամայեց Արտաքին Գործերու նախարարին ընդունիլ երեք միացեալ մեծ տէրութեանց դեսպաններուն հաւաքական ծանուցագիրը, որ հաւանականօրէն հետեւեալ օրը պիտի տրուէր Բ. Դուռը, յայտարարելով սակայն թէ՛

Բ. Դուռն ալ իր կողմէն նոյն թիւով քննիչներ պիտի ղրկէ Սասուն, միեւնոյն պաշտօնով ու համազօր իշխանութեամբ, որպէս զի, անգլիական, ֆրանսական և ռուսական քննիչներուն հետ խառն յանձնաժողով մը կազմելով, միասին կատարեն տեղին վրայ քննութիւնները և յետոյ միասին տեղեկագիր մը տան :

Երկրորդի հաւանոցներուն խորէն կը լսուէր աքլորներուն առաջին աղաղակը, երբ նախարարները կարգով կ'իջնէին սանդուխներէն ու կառքերնին նետուելով կը մեկնէին պալատէն :

Սակայն Աստիւլ Համիտ պիտի հսկէր տակաւին, որովհետեւ այդ գիշերուան ա'յնքան երկար տեւող խորհրդակցութիւններէն լոյս մը չը ծագեցաւ իր խաւարասէն մտքին մէջ. ինքը՝ մութի մէջ գործելու միայն ընդունակ, համ չէր կրնար առնել ո՛ր և է գործողութենէ, եթէ անոր մէջ դաւադրութիւնը դեր մը չունենար, իրեն աւելի դիւր ու հաճոյ պիտի գար կեղծիքը, խաբեբայութիւնը, որոնց շնորհիւ յաջողած էր տարիներէ ի վեր խաղցնել ամբողջ Եւրոպան, հետեւաբար, ո՛րքան որ հրամայեց Թուրխան բաշային ընդունել մեծ դեսպաններուն առաջարկը, Սասունի կողմերը քննիչներ ղրկուելու մասին, սակայն, միւս կողմէ, տակաւին յոյսը չէր կտրած իր օգոստոսփառ եղբօր՝ Վիլհելմ Բ.ի բարեկամութենէն, և կը մտածէր անգամ մը տեսնել իր Ա. Քարտուղարը, խորամանկ Թահսինը, անոր հետ գլուխ գլխի տալով փախուստի ճամբայ մը գտնել կարենալու :

Այս մտածումներով բեռնաւորուած, քաջուեցաւ իր այն գիշերուան ննջասննեակը :

Պիլիխի կառավարական պալատին մէջ արտասովոր շարժում մը կը տեսնուէր։ Ոստիկան զինւորները, հապճեպ քայլերով կ'երթեւեկէին, կառավարութեան պաշտօնեաները հաւաքուած կը խօսակցէին օրուան մեծ դէպքին վրայ։ Ամենուն դէմքին վրայ կը կարդացուէր շուարումի, դողի ու սրտաբեկումի արտայայտութիւնը։

Քիչ յետոյ, պալատին Մեծ Դուռնէն ներս մտաւ նահանգին վալին, իր հետ ունենալով ոստիկան զինւորներու հրամանատարը, և նահանգային վարչական ժողովի իսլամ և քրիստոնեայ անդամներէն մէկ քանիները։ Ասոնք, լուրջ ու մտածկոտ դէմքով մը, ճեղքեցին հրապարակը խոնուած զանազան ազգայնութիւններու ստուար ամբոխ մը, և, դանդաղ քայլերով վեր ելան, պալատին երկրորդ յարկը, ուր կանխած էին արդէն զինւորական բարձրաստիճան սպաներ, բաց ի միւշիր Զէքի բաշայէն, որ կ'ուշանաւ տակաւին։

Իրարանցումը մեծ է, և ընդհանուր։

Օրուան մեծ դէպքը՝ բոլոր միտքերը լարած էր, ամէն մարդ, անհամբեր, տենդագին, կը սպասէր վախճանին։

Հրապարակին մէջ խոնուած ամբոխին մէջէն յանկարծ ազազակ մը բարձրացաւ.

— Ահա՛ կուգան, ահա՛ կուգան...։

Ու ներկաներուն աչքերը յառեցան կառավարական Մեծ Դուռին կողմը։

Երկու վայրկեան ետքը, զոյգ զոյգ հեծելազօրքեր, արագ արագ ու կարգով կը մտնէին հրապարակը։

Հեծելազօրքերու ետեւէն կուգային եւրոպական փարազով հեծեալ, համազգեստներով, գլխարկաւոր մարդիկ ու կը մտնէին Մեծ Դուռնէն ներս։

Ասոնց ետեւէն կուգային դարձեալ հեծկազօրքեր , որոնք ամբոխը ճեղքելով , ճամբայ կը բանային այս նորեկ Եւրոպացիներուն :

Հրապարակին մէջ եռուղեքը սկսաւ . նեղ կուգայ հրապարակը , մարդիկ զ'որար հրմշտելով կուղէին ճամբայ բանալ ու խուժել պալատէն ներս :

Բերնէ բերան միւսնոյն խօսքը կը պտըտէր .

—Քննիչները , Եւրոպացի քննիչները . . . :

ՍԱՍՈՒՆԻ ԴԵՊՐԻՆ, քննութիւնը աւելին վրայ կաւտարելու պաշտօնով Պիթլիս հասնող անգլիական , ֆըրանսական ու ռուսական Մեծ տէրութեանց ներկայացուցիչներն էին , որոնք նոյն օրը պիտի նիստ գումարէին Պիթլիսի կարավառական պալատին մէջ :

Այս առաջին նիստի'ն միայն պիտի ներկայ գրտնուէր նահանգին վալին , ինչպէս նաեւ Դ. Զօրաբանակի մըւշիր Զէքի բաշան : Իսկ Բ. Դուռէն նշանակուած երեք քննիչները —որոնք ընդունուած էին վերջապէս եւրոպական երեք մեծ տէրութեանց կողմէն , մասնակցելու քննութեան — տակաւին կ'ուշանային , ինչպէս կ'ուշանար Զէքի բաշան : Վալի'ն միայն ներկայ էր .

Դուրսը , սպանները կ'սպասէին , կարգով ընդունելու և թուագրելու համար բոլորքարկունքներու աղերսագիրները , որոնք պիտի մատուցուէին Խառն Քննիչ Յանձնաժողովին :

Երեք եւրոպայի քննիչները , սպասելէ յոգնած , Վալիին դիտել կուտային Օսմանեան երեք քննիչներուն ու միւշիր Զէքի բաշային յապաղումը : Վալին ինքզինք կ'ուտէր ասպարոցներու համար այդ աչքառու անկանու յոլթիւնը , որ Եւրոպացիներու լեզուով զանցառութիւն , կամ աւելի ճիշտը , պարտազանցութիւն պիտի թարգմանուէր :

Վարը , հրապարակին մէջ , որ նոյն պահուն փոթոր-

կատանջ ու կոճակակոծ ծովի մը տեսարանը կը պարզէր, բողբոջարկուններուն տ'սուր թափորը, ամէնքն ալ ջարդէն վերադրողները, մէկ երկու տուրով սեւցած թուղթի թերթեր ձեռքերնին, օդին մէջ բարձրացուցած, կ'աղաղակէին,

— Արդարութիւն, արդարութիւն... :

Ու սրտակեղեք այդ աղալակները կը լսուէին վերէն :

Ներսիսական երեք մեծ տէրութեանց ներկայացուցիչները, սենեակին լուսամուտի փեղկերը բանալով վարը կը նայէին ու կը հարցնէին վալիին.

— Ի՞նչ կը պօռան այդ մարդիկը.

— Ոչինչ, ոչինչ, կը պատասխանէր վալին սաղայէլեան շնական ժպիտով մը, հաւատարմութեան ցոյցներ են, վերափառ Սուլթանին գթութիւնը և իրենց գործած յանցանքներուն համար ընդհանուր ներում չընորոշիլը կը խնդրեն բարձրադալակ :

Իսկ օտար քննիչները, պաշտելիօրէն միամիտ ու դիւրահաւան, կը գօցէին փեղկերը, չը լսելու համար այդ նեղացուցիչ աղաղակը :

Նւ սակայն կը կրկնուէր նոյն աղաղակը, աւելի՛ ուժգին, աւելի՛ մօրմօքալի.

— Արդարութիւն, արդարութիւն, մա՛ն ոճրագործներուն, մա՛ն մեր օճախը քանդողներուն... :

Այսպէս, շարունակ, անընդհատօրէն կ'աղաղակէր ամբօխը, հետզհետէ աւելի՛ կատաղի, աւելի՛ սրտաճմլիկ :

Յանկարծ, աղաղակները լռեցին. հրապարակի ժողովուրդին աչքերը դարձեալ ուղղուեցան դէպի պալատին Մեծ Դուռը, ուրկէ արագաքայլ ներս կը մտնէին հեծելազօրքեր, երկու կարգի բաժնուած, և ասոնց ետեւէն ոսկեճամուկ համադգեստներու մէջ ողողուած,

երեք հեծեալներ, համիտական պաշտօնատարի անժպիտ դէմքով ու վէս կեցուածքով, որոնք, Բ. Դրան կողմէն նշանակուած երեք քննիչները պէտք է ըլլային: Ասոնք կը պատրաստուէին վար իջնել իրենց ձիերէն, երբ Մեծ Դուռէն ներս իր հանդիսաւոր մուտքը գործեց, ճանճկէն ձիու մը վրայ գամուած նոր Ատտիլա մը:

Ձէքի բաշան էր, Դ. զօրաբանակի միւշիւրը:

Օդին մէջ բարձրացած վրէժխնդիր բռունցքներու, հեկեկախառն լուտանքներու և աղեխարշ անէծքի աշղաղակներուն մէջէն անցաւ, առանց բոլորտիքը նայելու, և կորուեցաւ պալատին խորը:

Ձէքի բաշային ներկայութեամբը կը լրանար անդամներուն թիւը:

Մինչեւ այն ատեն, ժողովին սեղանին վրայ դիզուած էին հրապարակին մէջ խռնուած բողոքարկուեալներուն աղերսագիրները, որոնք, ամէնքն ալ, կսկծալի ու քստմնելի մանրամասնութիւնները կը պարունակէին Սասունեան Արձաւիրքին, և հատուցում կը պահանջէին բռնաբարուած պատիւներու, թալլուած ինչքերու, հրդեհուած կալերու և բնակարաններու, վայրագօրէն յօշոտուած կեանքերու, և արդարութեան գործադրութիւնը, արժանի պատիժը մարդասպաններուն, որոնց ոճիրներուն հետքերը դեռ մնացած էին բնակիչներէն ամայացած անթիւ գիւղերուն մէջ:

Սակայն, Ձէքի բաշա, այս գեհնային Եղեռնին իսկական հեղինակը, Երլտըզէն նոյն օրը հասած հեռագրաւորական գաղտնի հրահանգի մը համաձայն, կը փորձէր ուրիշ խնդիրներով զբաղեցնել եւրոպական քննիչները, ուրիշ օրուան յետաձգել տալով մատուցուած աղերսագիրներուն քննութիւնը, որ կրնար շատ անախօրժ ու վտանգաւոր դիրքի մը մէջ դնել թէ՛ զինքը, թէ՛ Պիթ-

լիսի նահանգին տեղական իշխանութիւնները : Ուստի, երկարզեան գաղտնի հրահանգը միշտ ուղեցոյց բրած իր այն օտուան բռնելիք ընթացքին, կը ջանար վրիպեցնել եւրոպական քննիչներուն ուշադրութիւնը, երկրորդական, խիստ աննշան կարեւորութիւն մը տրուելու համար այն աղերսագիրներուն : Յաջողեցաւ ի վերջոյ համոզել քննիչները, նախապէս հարցաքննելթեան ենթարկուելու նահանգին կեդրոնական բանտին մէջ ձգուած յեղափոխականները, որոնց գլուխը կը գտնուէր անուատի Մուրատը, Սասունի Այստամբուլիւնը վարած ըլլալու ծանամբաստանութեան տակ :

Եւրոպական քննիչները, որոնք արդէն կը շահագորդուէին այդ հերոսով, դիւրաւ համոզուեցան Ձէքի բաշայի թելադրութիւններէն, և պահ մը մոռնալով աղերսագիրները, համամտութիւն յայանեցին Մուրատի հարցաքննութեամբը զբաղելու նոյն օրը :

Որոշուած էր, նոյն օրը Մուրատ պիտի հարցաքննուէր Խառն Քննիչ Յանձնաժողովին առջեւ :

Կուսակալի նշանացի ազդարարութեանը վրայ, դուռը սպասող սաստիկան զինուոր մը մեկնեցաւ, ուղղելով քայլերը դէպի կեդրոնական բանտը :

Բանտին մէջ ոգեւորութիւն մը տիրեց վայրկենապէս :

Բանտապանները գործի վրայ էին :

Հինգ վայրկեան ետքը, ոտքերն ու ձեռքերը չըլթաներու զարնուած, նիհարակազմ, ամիսներէ ի վեր խոնաւ նկուլի մը մէջ ապրելէն ու թունաւոր օդը ծածելէն ու ծծելէն կմախք մը դարձած հաղիւ երեսուն տարու երիտասարդ մը, մերկ սուլիներով զինւորներու կրկին շղթայի մը մէջէն քալելով, բանտին դռնակէն կ'ելլէր ու կ'առաջանար դէպի պալատին հրապարակը, ուր, ոտքի վրայ կ'սպասէին բողոքարկունե-

րու խումբեր, իրենց մատուցած աղերսագիրներուն
հիփին :

— Մուրա՛տը, Մուրա՛տը, կ'աղաղակէին բոլոր բե-
րանները, ցոյց տալով չղթալակապ մարդը, որուն թախ-
ծոտ դէմքին վրայ կը յածէր ցաւագին համակերպու-
թեան ու քայքայուած էութեան ցուրտ ուրուականը :

Եւ իրօք, Քննիչ Խառն Յանձնաժողովին առջեւ
հարցաքննութեան կը տանէին Մուրատը . Սասունի Ա-
սլըստամբուլութեան ղեկավարը :

Անցքին վրայ, տեղ տեղ, կառավարական պաշ-
տօնեաներ, զարմացական ակնարկներ կը փոխանակէին
իրարու և կ'ըսէին .

— Ա՛յսքան նիհար, ա՛յսքան տկարակազմ՝ մար-
դո՞ւկ մըն էր այսքան մեծ աղմուկ հանողը... :

Ու գլուխնին կ'երերցնէին :

Բողոքարկու ամբոխին մէջ կը նշմարուէին ծերեր,
պառաւներ, որոնք կուրծքերնին ծեծելով կ'անիծէին
Մուրատը, որ իրենց զաւակները գլխէ հանելով լեռը
տարած էր կռուելու և կռւին մէջ սպաննել տուած
էր... :

Սակայն, շատեր ալ կային այդ ամբոխին մէջ, ու-
րոնք երիտասարդ յեղափոխականին բաղդը կուլային ու
անէծքի կարկուտ մը կը թափէին հայակեր Զէքի բա-
շայի գլխին, որ իրենց օճախը քանդել տուած էր :

Պալատին կամարները կ'արձագանգէին յեղափոխա-
կանին ոտքերն ու ձեռքերը պրկող ցուրտ չղթաներուն
շառաչները : Պալատին ներսի բնակիչները, առհասարակ
քարտուղարներ, իրենց սենեակներէն դուրս ելած, կը
դիտէին անցքը :

Վերջապէս, աւագակութենէ վկայեալ ոստիկան զին-
ւորներու — մեծագոյն մասը Սասունեան Թալանին ու
Սպանդին հերոսները — կոպիտ վարմունքին ու նա-

խառնինքներուն առարկայ, և, իր չղթաներէն առանց վայրկեան մը բաժնուելու, Մուրատ հանուեցաւ Խառն Քննիչ Յանձնաժողովին ատեանը:

Քննիչները, առաջին անգամ էր որ արգահատանքի բնական զգացումով մը — որ դժբաղդաբար կը սլակսի առհասարակ պետական պաշտօնատարներու, կամ, ընդհանրապէս, ամէն կառավարողներու քով —, կը դիտէին հայ յեղափոխական մը, չղթաներու մէջ, և կ'ընդվզէին:

Պիթլիսի վալին ոտքի ելաւ, ու Յանձնաժողովի եւրօպական պատուիրակներուն ուղղելով խօսքը մասնաւորապէս և Մուրատը ցոյց տալով:

— Պարոններ, ըսաւ, ա՛նա՛ Մուրատ—Համբարձում ըսուած խռովարարը, Ապստամբականտը, Անիշխանականը, որ այս կողմերու խաղաղիկ բնակչութիւնը գլխէ հանեց ու կայսերական բարեխնամ կառավարութեան ձեմ զինեց, այս մարդը խանգարեց նահանգիս անդորրութիւնը, զինուած, ասպատակային խումբեր կազմակերպեց Հայերէն ու, առանց խղճահարութեան, ընտանիքներ նստեցուց մօխիւրի վրայ, գիւղեր այրել ու քանդել տուաւ, քանի՛ քանի մզկիթներ օդը հանել տուաւ, և ա՛յս քան տարապարտ արիւնհեղութեան ու ցաւալի դէպքերու առիթ տուաւ, ա՛նա՛ այն մարդը...:

— Բայց ինչո՞ւ չղթաներու տակ է, առարկեց պաշարիւնով մը, բրիտանական պատուիրակը, իր վրայ ծանրացած ամբաստանութիւնները հաստատուած են, զատավարութիւնը վերջացած է, վճիռ մը կա՞յ, և եթէ կայ, վաւերացուած է այդ վճիռը Պոլսոյ Վճռաբեկ Ատեանէն:

Վալին կեցած տեղը մնաց, լեզուն կապուած, ի՞նչ պիտի պատասխանէր: Մուրատ ձերբակալուելէն ի վեր հարցաքննութեա՛ն անգամ չէր կանչուած...:

Միւշիւր Զէքի բաշան, որ անպատկառ սուտեր ստեղծելէ չէ՛ր քաշուեր, մէջ նետուեցաւ, առանց նըշմարելու իր շուրջը խմորուող դժգոհութեան ու զայրոյթի արտայայտութիւնը, որ կը կարգացուէր միւս եւրոպական պատուիրակներու դիմագծերուն վրայ և աչքերուն մէջ.

— Պարո՛ն պատուիրակներ, ըսաւ միւշիւր Զէքի բաշա, այս մարդուն ձերբակալումը գիտէ՞ք ի՛նչ պարագաներու մէջ տեղի ունեցած է: Կայսերական զօրագունդերս թեւերու բաժնած, հետանդել կուտայի ապրստամբ անիշխանականները, որոնք լեռները քաշլած, յաճախ դաշտերը կ'իջնէին, կողոպտելու համար պարկեշտ գիւղացիները, և որոնք, քանի՛ քանի անգամներ ճակատ առ ճակատ կռիւ մղեցին մեր զօրքերուն հետ, ահա՛ այս վտանգաւոր սւազակներուն, անիշխանականներուն պետը Մուրատ, նոյնինքն այս մարդը, լեռներու թագաւոր մը հռչակած ինքզինք, կը վարէր հայկական ապստամբութիւնը թէ՛ խօսքով և թէ՛ գործով: Վերջապէս, զօրքերս յաջողեցան գտնել իր որջը, ուր ապաստանած էր: Զէնք ու զանազան պայթուցիկ նիւթեր, ուժանակ, ռումբ, ևն., հոն, իրեն ապաստանարան ծառայող որջին մէջ գտնուեցան. մի՛ կարծէք երբէք թէ՛ սոսկ ենթադրութեան մը կամ պարզ ամբաստանութեան մը վրայ ձերբակալուած ու բանտարկուած ըլլայ, en flagrant délit բռնուած է, ճիշդ այն րոպէին, երբ տէրը կը գործէր: Այսպիսի պարագաներու մէջ ձերբակալուած ոճրագործ մը, ինչպէս որ չատ լաւ պէտք է գիտնաք, պարո՛ն պարուիրակներ, բնական է թէ՛ խիստ հակոկութեան տակ կը դրուի: Եւ յետոյ, մեր երկրին բանտերը՝ ձեր երկիրներու բանտերուն չե՛ն նմանիր, ո՛չ ալ հըս-

կողութիւնը՝ ձերինին չը կրնար հաւասարիլ ապահովութեան և կանոնաւորութեան կողմէ, այնպէս որ յաճախադէպ են բանտէ փախուստներ. հետեաքար, նո՛յնիսկ երջարգէն ղրկուած կայսերական իրատէի մը հպատակելո՛վ է որ մենք ստիպուած ենք չղթաներու մէջ պահել այս յայտնի՝ եղեռնագործը...

— Ո՛չ, ո՛չ, կը սխալիք միւշի՛ր, ընդմինջեց ֆրանսական պատուիրակը, այս մարդը, (ցոյց տալով Մուրատը) մեզի համար Հնչակեան կուսակցութեան գործիչ մըն է, հայ յեղափոխական ո՞ր, քաղաքական բանտարկեալ մը, որ պէտք է վայելէ իր մաշկային իրաւունքները, ցորչափ չէ՛ կրած ո՛չ մէկ դատասպարտութեան վճիռ. և ես կը խորհիմ թէ՛ այդ չղթաները, գէթ առ այժմ, անյարմար են քաղաքական բանտարկեալի մը ձեռքերուն ու ոտքերուն, կ'առաջարկեմ հանել այդ չղթաները:

— Այո՛, այո՛, պէտք է նախ հանել չղթաները, դիտել տուին միւս քննիչները, և այնուհետեւ սկսիլ հարցաքննութիւնը:

Երկու ոստիկան զինւորներ, անմիջապէս եկան քահեցին Մուրատի չղթաները:

Յետոյ, նախագահին նշանացի ազդարարութեան վրայ, Մուրատ Գնաց նստաւ անկիւնը դրուած աթոռակի մը վրայ, ամբաստանեալի նստարանը, և սկսաւ խորհրդաւոր նայուածքներ պարտցնել բոլորտիքը:

Հարցաքննութիւնը պիտի սկսուէր, երբ, նոյն պահուն, հեռագրատան պաշտօնեայ մը ներս մտաւ, ձեռքին մէջ հեռագիրներու ծրարով մը, առաջացաւ դէպի վալին, որուն յանձնեց ձեռքի ծրարը:

Փողովկաններուն աչքերը դէպի վալին դարձան. ամէնքն ալ անհամբեր կը սպասէին իմանալ այդ հեռագիրներուն պարունակութիւնը:

Վալին, մէկիկ մէկիկ աչքէ անցընելով, մէջէն հեռագիր մը զատեց ու յանձնեց զայն միւշիւրին, ուրիշ մը՝ եւրոպական քննիչներուն պետ բրիտանական պատուիրակին, և ուրիշ մըն ալ՝ օսմանեան քննիչներու պետին։ Իսկ ինքը, հեռագիր մը ձեռքին մէջ, կը լափէր, ու քանի՜ առաջ տանէր ընթերցումը, ա՛յնքան կ'այլազունէր։ Միւշիւր Զէքի բաշային ձեռքէն ինկաւ հեռագիրը։ Իսկոյն ոտքի ելաւ ու հաւասարակշռութիւնը կորսնցուցած գինովի մը պէս սկսաւ երերալ, առանց մէկ բառ արտասանելու, և առանց շուրջը նայելու, մեկնեցաւ սրահէն։

Եւրոպական երեք պատուիրակները, սրահին մէկ անկիւնը քաշուած, իրենց հեռագիրը կը կարդային։

Նոյնը կ'ընէին օսմանեան պատուիրակները։

Անդին, ամբաստանեալի նստարանին վրայ գամւած, հայ քաղաքական բանտարկեալը կը դիտէր տեսարանը։

Վալին մոմէ արձանի մը պէս, բերանը չէր բանար։

Խորունկ լռութիւն մը սաւառնեցաւ ժողովասրահին վերեւ։

Մուրաւ, նոյն ամբաստանեալի աթոռակին վրայ նստած, անկիւնէն ու կ'ըմբռնէր տեսարանը։

Հեռագրական այդ ծրարը խորհրդաւոր, ահաւոր բան մը կը պարուրէր իր մէջ։

Վալին ալ ոտքի ելաւ, հեռագիրը ձեռքին մէջ, և, առանց շուրջը նայելու, դանդաղ ու վարանոտ քայլերով, դուրս ելաւ և անցաւ դիմացի սենեակը, ուր կ'ըսպասէին նահանգին վարչական ժողովի անդամները։ Այդ սենեակին մէջ էր նաև միւշիւր Զէքի բաշան որ տակաւին չէր կրցած բաժնուիլ իր ձեռքի հեռագրէն։

Ժողովասրահին մէջ մնացին միայն վեց քննիչներ։

րը, որոնք իրենց մտքի խռով վիճակին մէջ մոռցած էին ժողովասրահին անկիւնը նստած քաղաքական բանտարկեալին ներկայութիւնը:

Կարծիքներու կարճատեւ փոխանակութենէ մը վերջ, օսմանեան պատուիրակներէն մէկը, դէպի դուռը մօտեցաւ ու ներս կանչեց ոստիկան զինւոր մը, որ հո ր ապասէր:

— Խուրչի՛տ, ըսաւ, ա՛ռ այս մարդը (ցոյց տալով Մուրատը), դարձեալ բանտը տար, բայց չըլլա՛յ թէ չղթայ զարնուի ոտքերուն կամ ձեռքերուն. թո՛ղ ազատ պարտի բանտի շրջափակին մէջ. խստութիւններ ի գործ դնելէ զգուշացուի՛ թող...:

Երբ ոստիկան զինւորը, մօտենալով Մուրատի, կը պատրաստուէր գործադրելու քննիչին պատուէրը, Մուրատ, յանկարծ ստքի ելաւ ու,

— Էֆէնտինե՛ր, գոչեց, մինչեւ ե՞րբ պիտի տանջուիմ հասարակ ոճրագործներու յատուկ բանտի մը մէջ. ե՞րբ պիտի խօսեցնէք զիս.

— Տղա՛ս, ըսաւ օսմանեան քննիչը, քիչ մըն ալ համբերէ՛, ամէն բան կարգի պիտի մտնէ. հիմա գնա՛, մէկ երկու օրէն պիտի կանչուիս, պիտի հարցաքննուիս ու թերեւս պիտի... արդարանաս և կամ կայսերական ներման արժանանաս.

— Կ'արհամարհե՛մ ես այդ տխուր Մարդուն ներո՛ւմը... ես գթութիւն չե՛մ մուրար, այլ արդարութիւն կը պահանջեմ...:

— Շա՛տ լաւ, տղա՛ս, չա՛տ լաւ, շարունակեց քննիչը միշտ մեղմ ու կարեկցող շեշտով մը, դուն հիմա գնա՛, քիչ օրէն պիտի վերջանայ ամէն բան:

Մուրատ, չղթայադերձ, ոստիկան զինւորին առջեւէն կը քալէր: Երբ վար իջաւ ու կ'անցնէր հրապա-

րակէն, տեսաւ հոն խոնող ամբոխին մէջ դէմքեր, որոնք ծանօթ էին իրեն, Տաւրիկէն, Սէմալէն, Շէնիքէն ու չրջակայ գետերէն, ամէնքն ալ իր զէնքի ընկերներուն դժբաղդ ծնողքները կամ պարագաները:

Հրապարակը դարձեալ յուզուեցաւ ծովի մը պէս: Ամէն կողմէ կը գոչէին,

— Արձակեցին Մուրատը, արձակեցին, օրհնեալ ըլլան եւրոպական քննիչները, օրհնեալ ըլլայ քրիստոնեայ եւրոպան...:

Սակայն, իսկոյն, լռեցին այդ ուրախութեան ձայները, և ամբոխին գլխին վրայ պաղ ջուր մը թափուեցաւ, երբ միամիտ գեղջուկները, որոնք մէկ րոպէ առաջ եւրոպական քննիչները կ'օրհնէին ու քրիստոնեայ եւրոպան, իրենց սեփական աչքերովը տեսան Մուրատի մուտքը բանտի դռունէն ներս:

Վերը, ժողովարարին մէջ, վեց քննիչները, փոխադարձաբար իրարու կը հաղորդէին ստացուած հեռագիրներուն պարունակութիւնը:

Հեռագիրներէն մէկը Մեծ Եպարքոսէն էր, օսմանեան քննիչներուն ուղղուած, և կը հաղորդէր կայսերական «իրատէ» մը, որով կ'արգիլուէր Պիթլիսի վալիին ու միւշիք Զէքի բաշային մասնակցութիւնը Սասունի Դէպքի քննութեան, միեւնոյն ժամանակ յիշելով թէ Բ. Դուռը հարկադրուած էր դնելու այդ արգելքը, երեք ծանօթ մեծ տէրութեանց դեսպաններուն հաւաքական ծանուցագրին հետեւանքովը: Իսկ միւս հեռագիրը՝ ծանօթ մեծ տէրութեանց երեք դեսպաններուն ստորագրութիւնը կը կրէր, իրենց երեք պատուիրակներուն ուղղուած, և խստիւ կ'արգիլէր Սասունի Դէպքի քննութեան մասնակցելէ Պիթլիսի վալին ու Դ. Զօրաբանակին միւշիքը, աւելցնելով թէ՛ այս

երկու օսմանեան բարձրաստիճան պաշտօնատարները պատասխանատու պիտի բռնուին ջարդերուն և թերեւս Պօլիս պիտի կանչուին ու դատի ենթարկուին : Հեռագիրը մասնաւորապէս կը պատուիրէր քննիչներուն , կարելի եղածին չափ շփոթէ զգուշանալ տեղական իշխանութեանց պաշտօնեաներուն հետ և ջանալ չազդուիլ ատոնց թելադրանքներէն , քննութիւնները կատարել իւրաքանչիւր տեղի վրայ , ճշդել պատասխանատուութիւնները , զօնորուն թիւը , կորուստներուն ու ֆասսներուն քանակը , թալլուած , քանդուած կամ հրդեհուած վանքերուն , եկեղեցիներուն , վարժարաններուն , հանրային շէնքերուն ու բնակարաններուն մանրամասն ցուցակը ներկցել պաշտօնական տեղեկագրին , որ գործուած խժոժանքներուն քննութեան արդիւնքէն զատ , պէտք է պարունակէ նաև տեղական պէտքերուն ու պահանջումներուն վրայ ձեւուած բարենորոգումներու ծրագիր մը , ևն . :

Օսմանեան քննիչները , դեսպանական հեռագրին յայտնութիւններէն սահմուկած , և մանաւանդ , դարձեալ երեք մեծ դեսպաններուն հաւաքական ծանուցագրին հետեւանքով թէ՛ Պիթլիսի վալիին և թէ՛ միւշիք Զէքի բաշային նկատմամբ կայսերական այսքան ծանր ու նշանաւոր ցուցիչ կարգադրութենէ մը շփոթած , կը մտածէին արեւելեան մէթօսներու դիմել , կաշառելու համար իրենց եւրոպացի պաշտօնակիցներուն խղճատանքը :

Հեռագրական հրահանգին տպաւորութեանը ներքեւ , եւրոպացի պատուիրակները կը զգուշանային բացուելէ օսմանեան քննիչներուն , և պէտքը կը զգային առանձնանալու , իրենք իրենց մէջ գաղտնի խորհրդակցութիւններ ընելու և յետոյ խօսելու : Շատ կարեւոր իրադարձութիւններ տեղի ունեցած էին Պոլսոյ մէջ , կը

խորհին երեք մեծ տէրութեանց պատուիրակները, և թեքեա իրենց իւրաքանչիւրին պատկանած կառավարեալ քաղաքականութեանը մէջ ալ պէտք է փոփոխութիւններ կատարուած ըլլային, որպէս զի յանկարծ, երեք մեծ դեսպանները միասին, հաւաքական ծանուցագիր մը տուած ըլլային Բ. Դրան և պահանջած՝ միւշիկ Զէքի բաշային ու Պիթիխի վալիին չեզոքացումը, և նոյն իսկ, ասոնց երկուքին ալ դատի ենթարկուիլը, ևն . . . :

Բ. Դրան քննիչները, երեքն ալ հոտառու, թափանցող միտքի տէր մարդիկ, եւրոպական պատուիրակներուն վարանոտ, այլամերժիկ ու կասկածոտ կերպերուն մէջ հոգեկան նոր վիճակ մը կը գուշակէին, վիճակ մը, որ նոյն օրուան հեռագրին ազգեցութենէն կրնար առաջ եկած ըլլալ : Ա՛լ կասկած չէր վերցնէր, կը խորհէին օսմանեան քննիչները, եւրոպացիները չը պիտի ուզէին ո՛ր և է քննութիւն կատարել նոյն օրը, և կը փափագէին մեկուստանալ, առանձնանալ : Աւելորդ էր ուրեմն հակառակը պնդել : Սակայն, լոկ փորձի համար, առաջարկեցին սեղանին վրայ դիզուած աղերսագիրներուն քննութիւնները սկսիլ :

— Հարկ չը կա՛յ, հարկ չը կա՛յ, ըսաւ ռուսական պատուիրակը, այսօր բան մը չենք կրնար ընել, այսօր պէտք է լաւ մը խորինք, որոճանք, մեր պաշտօնին փափուկ հանգամանքը նկատի առնելով՝ պէտք է ճամբայ մը գծենք, ուղղակի կարենալ հասնելու համար մեր նպատակին : Հետեւաբար, ես կ'առաջարկեմ որ այսօրուան նիստը փակենք և մէկ քանի օր դադար առնենք, ի՞նչ՝ ըսէք :

— Այո՛, յաւեց ֆրանսական պատուիրակը, համա-

միտ եմ մեր դաշնակից կայսրութեան յարգելի պատ-
ւիրակին, մէկ քանի օր լաւ է դադար տալ և սպասել
նոր հրահանգներու, որոնք թերեւս մեծ կարեւորութիւն
ունենան և որոշեն մեր քննութեան ընթացքը:

— Ե՛ս ալ համամիտ եմ, ըսաւ բրիտանական պատ-
ւիրակը, պէտք է լաւ ուսումնասիրենք այսօրուան հե-
ռագրով հասած հրահանգները, այնպէս չէ՞...:

Օսմանեան պատուիրակները լռեցին, ստիպուած
էին համակերպիլ:

Սառն Քենիչ Յանձնաժողովին անդրանիկ նիստը
փակուած, անդամները կը պատրաստուէին մեկնիլ պա-
լատէն:

Հրապարակին ամբոխը տակաւին կը սպասէր: Երբ
քննիչները կ'անցնէին, յանկարծ, ամբոխէն շրջապատ-
ւեցան: Բողոքարկունները միշտ կ'աղաղակէին, արդա-
րութիւն, արդարութիւն:

Քննիչները պարտաւորուեցան կանգ առնել հրապա-
րակին մէջ:

Ռուսական պատուիրակին թարգմանը, պալատին
ներսի դուռին քովի քարին վրայ ելաւ ու սկսաւ խօ-
սիլ.

— Ժողովուրդնե՛ր, ձեր աղերսագիրները կարգի
գրուած են արդէն և մէկիկ մէկիկ նկատի պիտի առնը-
ւին. վաղը նիստ պիտի գումարէ Սառն Քենիչ Յանձ-
նաժողովը. ուստի, կը հրաւիրուիք մեկնիլ պալատէն,
վաղը կուգաք և կը փնտռէք ձեր աղերսագիրները:

Հազարաւոր կոկորդներէ ժայթքած աղաղակներէն
ձեւացած վիթխարի գոռուգոյ մը լեցուց հրապարակը:

— Կեցցէ՛ Ռուսիա, կեցցէ՛ Անգլիա, կեցցէ՛ Ֆրանսա...

Եւ ամբոյնը ճեղքուելով, ճամբայ բացաւ քննիչներուն, որոնք խմբովին դուրս ելան պալատին Մեծ Դռուէն։

Մէկ քանի վայրկեանէն հրապարակը պարպուեցաւ։

Պալատին մէջ մնացած էին վալին ու միւշիբը, վարչական ժողովի ու Դ. Զօրաբանակի սպայակոյտի անդամներէն մէկ քանիններուն հետ։

Քիչ յետոյ անոնք ալ մեկնեցան, բացի վալիէն ու միւշիբէն, որոնք գլուխ գլխի տուած, չէին կրնար մէջէն ելլել ծանօթ հեռագիրներուն։ Երկուքն ալ չէին կրցած ո՛ր և է մեկնութիւն մը տալ կատարուած յեղափարծ փոփոխութեան մը։ Երկարքի մէջ, կ'ըսէին իրարու, ծանրակշիռ բան մը դարձած ըլլալու է, Հիւնքեարը ճնշումի տակ միայն կրնայ արձակած ըլլալ այս իրատէն...

— Ես այս հեռագիրը, կ'ըսէր վալին, հեռագիրը միշտ ձեռքին մէջ, կե՛ղծ կը կարծեմ, որովհետեւ մինչև հիմա երկարքէն հասած ծածկագիրներուն հետ տրամագծօրէն հակառակ իմաստ մը կը պարունակէ, ո՛ւր մնացին ուրեմն կայսերական Ա. Քարուզարին ա'յնքան իւղոտ ու համեղ խոստումները. եթէ այդ հեռագիրները մէկ անգամ աչքէ անցընեմ, գիտէ՛ք, միւշիբ, ինչե՛ր, ինչե՛ր պիտի դանեմ հոն. դուն լա՛ւ գիտես, մենք մեր գըլխով չը գործեցինք, Թահսիմ ստորագրութիւնը կրող և Նորին կայսերական Վեհափառութեան հեռագրական հրահանգներուն կէտ առ կէտ հպատակելով է որ կազմակերպեցինք Սասունի Դէպքը, այնպէս չէ...»

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, կը կրկնէր միւշիբը, մտահոգ ու վրդոված, այնպէ՛ս է, ըրին եղան, մեզ ճամբայ

հանել առին, ու հիմա, ո՛վ գիտէ պալատական ի՛նչ գաղտնի սանտրանքի մը, դաւի մը հետեւանքով ջուրը կը ձգուէ մեր այն ազուտօր ծրագիրը...: Կը տեսնես, այս հեռագիրը բա՛ն մը չէ, վաղը պիտի ուրի՛շ մըն ալ հասնի, և պիտի տեսնես որ զի՛ս ալ, քե՛զ ալ, երկուքնի՛ս ալ, իբրեւ պատասխանատուներ՝ գործուած ծանօթ թալաններուն, բռնաբարումներուն, առեւանգումներուն ու ջարդերուն, թերեւս չղթայական Պոլիս զրկեն ու բանտարկեն, և, դեռ ըսե՛մ, թերեւս կախե՛լ ալ տան:

— Օ՛, միւշի՛ր, ընդհատեց վալին, այդքան առաջ կ'երթան:

— Մաշալլա՛ն, շարունակեց միւշիրը, ի՛նչպէս առաջ չեն երթար, երեւակայե՛ անգամ մը, դեռ նո՛ր, մէ՛կ շարաթ չեղաւ, որ ագամանդակուռ պատուանշանո՛վ ծածկուեցաւ կուրծքս, և կարծեմ թէ չէ՛ք կրնար ուրանար, իմ թանկագին ծառայութիւններուս փոխարէն՝ ամենափոքր վարձատրութիւն մըն էր ատիկա. իսկ հիմա, ի՛նչ է դարձեր որ յանկարծ, թէ՛ դուն և թէ՛ ես, ամբաստանեալներու պէս, քննութեան մասնակցելէ կ'արգելուինք...: Ասիկա չի՛ մարսուիր, հանելո՛ւկ մըն է, հանելո՛ւկ մը...: Դարձեալ կ'ըսեմ, ելլալդի մէջ բանե՛ր մը դարձած ըլլալու են...: Ի՛նչ... սահմանագրելութի կարեւորագոյն նահանգներուն մէջ քաշկռտուէ՛ տարիներով, հլու, կամքը ծախուած ստրուկի մը համա-կերպութեամբ, գործադրէ՛ Հիւնքեարի մը բոլոր քմահաճոյքները. չա՛ն պէս տանջուէ՛, ամիսներով, հարիւրաւոր մղոններով հեռաւոր վայրերէ մինչեւ հոս եկո՛ւր, վրանի՛ առեւ անցո՛ւր կեանքդ այս վայրենի անհաւատ լեռներուն մէջ, ամէն վտանգներու դէմ կուրծք տո՛ւր, չէն չէն գիւղե՛ր քանդել տո՛ւր, անգթօրէն ջարդել տուր հազարաւոր Հայեր, հոգ չէ՛ թէ ամէնքն ալ ըլալն ան-

մեղներ, աչք գոցէ՝ խուժանային շարժումներուն, աշի-
րէթներու պետերը գրգռէ, թալաններու, և պաշտօ-
նական ջարդերու արիւնոտ ծրագիր մը, նո՛յնիսկ երլ-
աղզէն պատրաստուած, անթերի գործադրել տո՛ւր, վեր-
ջապէս, հայկական խնդիր ըստած մզձաւանջը մի ան-
գամ ընդ միշտ մեր Փատիշահին միտքէն վանելու և ամէն
վախ ու կասկած փարատելու համար հայկական կոտո-
րածի մը կարմիր թուականը բա՛ց, բոլոր Եւրոպայի առ-
ջեւ խաղք ու խայտառակ եղիր իբրեւ կաղժակերպողը՝ բո-
լոր այս բարբարոսութիւններուն ու յետոյ աչքէ ինկի՛ր...

— Կ'աղաչեմ, միւշի՛ր, ընդրիջեց վալին, մի՛ նո-
րոգեր վիշտերս, ապերախտ կառավարութեան մը տըխ-
մար պաշտօնականները չե՞նք. պէտք է հիմա քաւենք մեր
յիմարութեան յանցանքը. մենք կը կարծէինք թէ՛ Հա-
յերը կեղեքելով ու ջարդելով՝ երկտըգահաճոյ և Հիւն-
քեարէն մեծապէս գնահատելի առաքինութիւն մը գոր-
ծած կ'ըլլանք թէ՛ Սասունի Հայերուն բնաջնջումը կաղ-
ժակերպելով՝ ծառայած կ'ըլլանք Նորին Վեհափառու-
թեան գահակալութեան առաջին օրէն ի վեր հետապըն-
դած ու փայփայացած քաղաքականութեան, ափսո՛ս,
սխալե՛ր ենք, խաբուե՛ր ենք, հասկցուեցա՛ւ... Սա-
կայն, ափսոսալ օգուտ չունի. ի՞նչ պիտի ընենք հիմա,
ի՞նչ միջոցներ ձեռք պիտի կրնանք առնել, այս անել
բաւիղէն դուրս ելլելու համար:

— Հա, ըսաւ միւշիբը, աղէ՛կ ըսիր, եղածին
վրայ խորիլ, ափսոսալ օգուտ չունի, միջոց մը պէտք
է մտածենք, միջո՛ց մը, որով կտրենանք աղատել մեր
մորթը, հա՛յաւակ պարագային, գիտցած ըլլաս, մոր-
թերնիս վրա՛յ կուտանք:

Ու երկու մեղսակիցները, միեւնոյն մտածումներու
ցանցին մէջ բռնուած, կը չարչարուէին:

Միւշի: Ձեքի բաշան յանկարծ բացադանչեց.

— Ես գտայ, ես գտայ միջոցը:

— Ի՜նչպէս, ի՜նչպէս, յարեց վալին:

— Պէտք է յիշէք, շարունակեց միւշիրը, կամ գոնէ իմացած ըլլաք, մեր վերջին թրքօռուս պատերազմէն վերջը, Պերլինի վեհաժողովին մէջ կնքուած ՅԱՐԴ. յօդուածին տրամադրութեամբը, Բ. Դուռը խոստացած էր բարենորոգումներ մտցնել Հայերէ բնակուած ասիական նահանգներուն մէջ, ապահովելու համար Հայերուն ինչքը, պատիւը, կեանքը՝ Քուրդերէն ու Չերքէզներէն: Արդ, այդ խոստացուած բարենորոգումներու գործադրութեանը հսկելու, միեւնոյն ժամանակ, բարենորոգումներուն բնութիւնը որոշելու և այդ նահանգներու կացութեանը մասին՝ պարբերական տեղեկութիւններ հաղորդելու պաշտօնով այս կողմերը զբրկուած էր անգլիացի գօմիսէր մը, Դրօգդըր հազարապետը:

— Է՛, ընդմիջեց վալին, յիշեցի՛, յիշեցի՛ սա Անգլիացի՛ն:

— Ահա՛ այդ Անգլիացի՛ն, շարունակեց միւշիրը, այդ Անգլիացի՛ն կ'ըսեմ, որուն զրկելիք տեղեկագրէն կախում պիտի ունենային ծանօթ բարենորոգումներուն բնութիւնն ու գործադրութեան եղանակը, գիտե՞ս, ի՜նչպէս ելաւ մեր կառավարութեան տեսակէտովը խիստ նպաստաւոր տեղեկագիր մը զրկեց:

— Ի՜նչպէս, ի՜նչպէս, ընդհատեց վալին:

— Արեւելքի մէջ շատ սովորական դարձած միջոցով մը, պատասխանեց միւշիրը. Հիւնքեարը, այն ատենուան Էրզրումի վալիէն հաղորդուած տեղեկութեան մը համաձայն, իմացած ըլլալով թէ՛ Դրօգդըր հազարապետը կնամուլ մըն է, իսկոյն, կայսերական Ա. Քարտուղարին միջոցաւ ծածկագիր հեռագիր մը կը քաշէ

վալին, յանձնարարելով որ այդ մարդուն ճաշակին յարմար վրացի կամ չէրքէզ գեղունի մը գտնելով անմիջապէս, աղախին տրուի իրեն, իբր կայսերական ընծայ...

— Ձէի լսած, աշուո՞ր բան, յարեց վալին ժպտելով և պահ մը մոռնալով հեռագրական հարուածի վերջին կակիծը :

— Մտիկ ըրէ՛ որ շարունակեմ, յարեց միւշիրը, իր պատմուածքին մէջ գնելով իր բովանդակ եռանդը. վալին, կայսերական Ա. Քարտուղարին հեռագիրը գրպանը, կառավարական պալատէն վերադարձին, ուղղակի իր հարէմը կը մտնէ, կը կանչէ իր ճարիչներէն չէրքէզունի մը, որ Տաղխատանէն բերուած ու գերեվաճառէն գնուած էր արեւելեան պատերազմէն հազիւ տարի մը վերջ, և կը տեղեկանայ թէ՛ իր ճարիչէն ուրիշ քոյր մըն ալ ունէր, իրմէ երեք տարու փոքր, ինքը՝ ծախուած տարին քսան տարու ըլլալով, և թէ՛ այդ քոյրը դեռ կոյս էր, և կը գտնուէր Կարսի մէջ, գերեվաճառ Քէրիմ աղայի քով, որուն ձեռքէն զինքը գնած էր վալին : Չերկարեմ, վալին կանանոցէն դուրս կ'ելլէ, շուտով հեռագիր մը կը խմբագրէ և կը ղրկէ Կարս, Քէրիմ աղայի հասցէին, պատուիրելով որ հեռագիրը ստանալուն՝ ճամբայ ելլէ դէպի Կարին իր ճարիչէին քոյրը հետ : Քէրիմ աղան կը հասնի, իր հետ ունենալով վալի բաշայի ճարիչէին կրտսեր քոյրը, Գամէր հանրմ իր անւան պէս լուսնկայ մը, հազիւ աւսնը եօթը տարու, թարմ ու սպիտակ մօրթով, ձուածիր ծնօտով, խարտեաշ ու չռայլ վարսերով, մութ կապոյտ աչքերով, թուրիչ նայուածքով, կամարածեւ յօնքերով, բարեձե քիթով, փոքրիկ բերնով, կարմրալար ու նրբին չրթունքով, հուրքոտ ու վառվռուն աղջիկ մի : Քէրիմ աղա

մէկ շաբաթ վալիին գօնազը հիւրասիրութեւէ յետոյ, Գամէր հանըմը կը թողուէր զգրում իր քրոջը քով և ինքը կարս կը վերադառնայ, Գամէրի վաճառման գործը վերջացնել և կարեւոր գումար մը գրպանելէ ետքը: Վալին, Հիւնքեարի հեռագրական հրահանգին համաձայն, Դրօզդըր հազարապետին ընծայ կուտայ Գամէրը: Այսպէս, անգլիացի քննիչը, աղջկան մը կախարդնայութեամբին ու մօրթին մէջ կը թաղէ հայկական նահանգներու բարենորոգումներուն հարցը:

— Ի՞նչ կ'ըսես, ընդմիջեց վալին, աչքերը խոշորցնելով ու յօնքերը բարձրացնելով:

— Ի՞նչ կը կարծէիր, շարունակեց միւշիբը եռանդով, դեռ չ'աւարտեցի սակայն. Դրօզդըր հազարապետը, դեռաւոր Զէրքէզուլիին գիրկը քնանալուն յաջորդօրէն կ'ելլէ, գրիչը ձեռք կ'արնէ և կը խմբագրէ իր համաբաւար տեղեկագիրը, որ ա՛յնքան աղմուկ հանեց այն ատենները, և ինչպէս դիտէք, այդ տեղեկագրով ջուրը ձգեց բարենորոգումները, մեր օսմանեան կայսրութեան ասիական, մասնաւորապէս Հայերէն բնակութեամբ նահանգները ներկայացնելով մէկ մէկ երկրաւոր դրամներ, ուր Քուրտ ու Հայ, Թուրք ու Թուրքմէն, գայ ու գառնուկ, միասին կ'ապրէին երանաւէտ խաղաղութեան ու պաշտելի ազատութեանմը գիրկը: Եւ, չը մոռնամ ըսել թէ՛ այդ հազարապետին տուած տեղեկագրին վրայ, տարիներով խօսքը չեղաւ Պէրլինի Ճարդ յօդաւածին, հակառակ Հայոց Վարժապետեան Ներսէս Պատրիարքի կրկնակի դիմումներուն ու բողոքներուն:

— Շա՛տ լաւ, միւշիբ. յարեց վալին, այդ պատմութեամբէն ի՞նչ հետեւցնէք պիտի:

— Սպասէ՛ որ ըսեմ, շարունակեց միւշիբը, ճի՛շդ ատոր վրայ կը խորհէի. հիմա մենք աչքէ ինկած ենք,

և պիտի տեսնէք, մինչեւ վաղը կը յայտնուի, շատ հաւանական է որ անգլիական մեծ դեսպանին դրդումովը միւս երկու մեծ դեսպաններն ալ, ֆրանսականին ու ռուսականին կ'ուզեմ ակնարկել, բողոքած կ'ըլլան մեզի դէմ, և նոյնիսկ սպառնալիքով պնդած կ'ըլլան որ մենք, իբրեւ Սասունի դէպքին մէջ գործօն դեր ունեցողներ, չը մասնակցինք այդ Դէպքը քննելու պաշտօն ունեցող խառն Յանձնաժողովին աշխատութիւններուն։

— Ատիկա յայտնի է, ըսաւ վալին, ե՛ս ալ կը խորհիմ թէ՛ անգլիական մեծ դեսպանէ՛ն պէտք է եկած ըլլայ այս հարուածը։

— Ուրեմն, յարեց միւշիբը, մենք անցեալի դասերէն ու փորձերէն խրատուելով, պիտի ջանանք հոս, ամէն գնով, վատակիլ, և եթէ հարկ ըլլայ, միջոցներուն ամէնէ՛ն նուաստովը կաշառել նախ անգլիական պատուիրակը, որ, չեմ գիտեր թէ ուշարութիւն ըրիր... կնամով մէկը կ'երեւայ, չը դիտեցիր նայուածքները։

— Այո՛, այո՛, կրկնեց վալին, նայուածքները չը հաւնեցայ, մանաւանդ, անցեալները, կը յիշես, մեր տուած հացկերոյթին իրիկունը, աչքերը միշտ սպասուհիներուն կը սեւեռէր։

— Ըսել է թէ չեմ սխալած, շարունակեց միւշիբը ծիծաղելով, հիմա կը մնայ մեզի գտնել գեղեցիկ երիտասարդուհի մը, և ընծայ զրկել իրեն, ի՞նչ կ'ըսես։

— Շատ աղէկ կ'ըլլայ, հաստատեց վալին, մեր հարէմներուն մէջ չե՛ն պակսիր առեւանգուած հայ աղջիկներ, որոնք ամէ՛նքն ալ մեր կիներուն տարազը կը կրեն, չե՛նք կրնար ասոնցմէ զատել աղուոր մը, ընծայ զրկել անոր... Եւրոպայի մէջ ապրած շատ մը բարեկամներէս լսած եմ յաճախ, Եւրոպացիները կը խենդենա՛ն արեւելքի կիներուն մանաւանդ մերիններուն վը-

րայ, որոնք լաջակի տակէն աւելի՛ գեղեցիկ կը կարծուին, հիւրիններ կը թուին անոնց աչքերուն, այսպէս կ'ըսէր մեր Քէմալ պէյը, որ Լոնտոն ապրած է տարիներով:

— Իրաւունք ունէր Քէմալ պէյը, ըսաւ միւշիբը, ես ալ ուրիշ բարեկամէ մը լսած եմ, զուրիսները, մանաւանդ Անգլիացիներն ու Ամերիկացիները, սովորաբար յոգնած մարդիկներ, իրենց կնիկներէն, իրենց ապրելակերպի տափալուծենէն ձանձրացած, Արեւելք կը ճամբորդեն, Պոլիս, Եգիպտոս, Անատոլիոս, Սիւրիա, պարզապէս կիներու սրտաբուծեան համար:

— Ուրեմն, յարեց վալին, ի՞նչ կեցեր կը սպասենք, եթէ կարելի է, ա՛յս գիշերունէ գտնենք այդ երիտասարդուհին ու զրկենք անգլիացի պատուիրակին:

— Պատրաստ է, պատրաստ է, յարեց միւշիբը ժպտելով, իմ կանանոցիս մէջ կը գտնուի այս պահուս, Սասունի մեր զինուորական արշաւանքին էն գեղեցիկ աւարներէն մէկը, հազիւ տասնինը տարու կայտառ աղջիկ մը, իսլամացած, տեսնես, ի՛նչ թովիչ աչքեր ունի գանպէն...:

— Չըսես որ հիմակունէ՛ մեր ճանկին մէջ ինկած է անգլիացի պաշուիրակը, բացագանչեց վալին երկու ձեռքերը չփշփելով խնդումէն, աղջիկ թող պակսի մեր հարէմներուն մէջ, քանի՛ քանիներ այսօր կուտեն կը լսեն իմ կանանոցիս մէջ, հաւտա՛ խօսքիս, միւշիբ, այսօր, Պիթլիսի բովանդակ նահանգին մէջ, Մուշ ու չրջականները, չոլիսի՛ հանգիպիս իսլամ պէյի մը կամ աւատապետի մը, և կամ նոյն իսկ քիչ թէ շատ աղ-գեցիկ աղայի մը, որուն հարէմը չէնցած չըլլայ նորըն-

ծայ աղջիկներով Եւ կիներով, ամէնքն ալ Սասունի
Դէպքին պարգևները...

Կարծեմ թէ, շարունակեց միւշիւրը, ա՛լ հարկ չը
կայ հոս դեգերելու. ժամաւաճառ չըլլա՛նք, մեկնի՛նք
հիմա, և ես, ա՛յս գիշեր կը կարգադրեմ խնդիրը, ար-
դէն սպասաւորներէս Մէճրաւ ալան մտերմութիւն ունի
անգլիացի պատուիրակի «գալաղ»ին հետ, երկու՛նքն ալ
էրզրումցի են. ա՛յս գիշեր, պատուիրակին տկանջը կը
հասնի լուրը: Միայն կը վա՛նեամ որ չըլլա՛յ թէ կանա-
նոցիս մէջ գեգգուութիւն ծագի այդ հայ աղջկան հե-
ռացումէն, որովհետեւ, չե՛ս գիտեր, իր կերպերով,
վարքով ու բարքով հարէմին ծալիլը կը համարուի,
ամէնքն ալ կը սիրեն ու կը գգունեն զինքը, սակայն
հոգ չէ, կը համոզենք, կը համոզենք. մանաւանդ,
երբ հասկնայ թէ՛ քրիստոնեայ մը պիտի զինք առնէ
կնութեան, չե՛մ կարծեր թէ գեղամալի, ընդհակա-
ռակն, հրճուանքով պիտի ընդունի առաջարկը, քանի
որ հարէմէն պիտի փոխադրուի քրիստոնեայ տո՛ւն մը,
այնպէս չէ՞:

— Անչո՛ւշտ, տնչո՛ւշտ, պատասխանեց վալին,
խաղալով խնդարով պիտի մեկնի:

Միւշիւր ու վալի, բաւական թեթեւցած, մեկնեցան
պալատէն:

Միւեղզիկները մինարէնիւրուն գաղսթէն իրիկուան
աղօթքի հրաւերը կը կարգային Պիթլիտի խալամ հաւա-
տացեալներուն, որոնք խուժը խուժը կ'անցնէին փողոց-
ներէն ու մզկիթները կը խռնէին:

Նոյն գիշերը, անգլիական ու ֆրանսական երկու
պատուիրակները հրաւիրուած էին ուստական պատուի-
րակին ընակարանը, ուր պիտի գումարուէին խորհրդակ-
ցութիւն մը կատարելու համար կացութեան վրայ:

Դարձեալ նոյն գիշերը, Ս. Էջմիածնայ տաճարին մէջ, աւագ խոյանին ստըր, ծեղագուն ի՛նչոթէր Ամենայն Հայոց սգաւոր Հայրապետը վասն արեւշատութեան Ամենայն Ռուսաց Մեծազօր Յարին, որ ընդունած էր իր ազիրսագիրը, և խիստ քննութիւն մը պահանջած էր Պոլսոյ իր Մեծ զեռպանին միջոցաւ, Սասունի մէջ գործուած քստմեկի սճիւրներուն վրայ:

Ս. ԲԵՆԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ԾԵ.

Սասունի Դէպքէն ի վեր, երկրորդ Յանձնաժողովն էր որ իր անդրանիկ նիստը կը գումարէր Պիթլիսի կառավարական պալատին մէջ:

Այս Յանձնաժողովը գործի գեւ չըսկած, Ապտիւլ Համիտ, տեղի տալով եւրոպական մամուլի բարձրացուցած բուռն բողոքներուն և, մասաւանդ, նպատելով Ռուսիոյ և Ֆրանսոյի այն տարուան Արտաքին գործերու նախարարներուն՝ Լոպանօֆի ու Հանօթօյի թրջասէր քաղաքականութենէն, թոյլ բնթացքէն ու զիտումնաւոր բարեացակամութենէն, աճապարած էր, եւրոպական միջամտութեան մը պատահականութենէն զերծ մնալու համար, ինք իր կողմէն անմիջապէս Մուշ զրկել Բ. Դրան կողմէն նշանակուած ու զուտ թուրք պաշտօնատարներէ բաղկացած Քինիչ Յանձնաժողով մը, որ մէկ ամիս առաջ Մուշ հասած և ճնշումներ ի գործ դնելով յաջողած էր ջուրին երեսը հանել Պիթլիսի վայրի Թաշին բաշան, Դ. Զօրաբանակի միւշիւր Զէքի բաշան և իրենց արբանեակները, Սասունի Սպանդին կազմակերպիչները: Արդէն այդ առաջին Յանձնաժողովը Հայաստան զրկելէ առաջ, Բ. Դուռը պաշտօնապէս իրաւարակել տուած էր իր Եւրոպայի դեսպաններուն բերնով թէ՛ Սուլթանը Սասունի մէջ տեղի ունեցած վերջին անկարգութիւններէն խորապէս յուզուած, Քինիչ Յանձնաժողով մը կը զրկէ Մուշ, հայ աւազակներուն արաբները բնակելու պաշտօնով:

Բ. Դրան այս յայտարարութեան դէմ, Անգլիան խիստ քաղաքավար ճեղք բողոք մը զրկած էր միայն, առանց ո՛ր և է գործնական քայլի մը. իսկ Ռուսիան ու Ֆրանսան, արուած ըլլալով իրենց Արտաքին գործերու

նախարարներուն թրքասէր քաղաքակառնութիւնք, հետեւեցան Անգլիոյ օրինակին, և այսպէս նաւիրագործեցին Ապտիւլ Համիտի ծրագիրը, Սասունի Զարդերը բնական հետեանք ընդունելով հայ աւագայինքու ապստամբութեան:

Առաջին թուրք Յանձնաժողովը, ինչպէս որ յայտնի էր, մէկ ամսուան մէջ ամէն բան կարգի դրած վերջացուցած էր, երբեք զազանի հրահանգներուն համաձայն:

Սակայն, երբ քննութեան արդիւնքը հրատարակեցաւ, եւրոպայի ամէն անկիւններէն զայրոյթի աղաղակներ լսուեցան: Հակառակ Սուլթանին ծախուած քանի մը թերթերու յայտնի խեղաթիւրումներուն, եւրոպական մամուլը սկսաւ կատաղի պայքար մը մղել Ապտիւլ Համիտի դէմ, զանազան սեւ մակդիրներով դատապարտելով զայն քաղաքակիրթ աշխարհին առջև:

Սասունի Զարդերուն է՛ն սոսկալին տեղի ունեցած էր Սուլթանին գահակալութեան տարեդարձին օրը, 1894 օգոստ. 19ին: Կ. Պոլսոյ բրիտանական մեծ դեսպանը փութացած էր իր կողմէն դէպքերուն վայրը քննութիւն կատարելու համար զրկել Վանայ իր հիւպատոսը Մ. Հօլվորտ, որ շուտով ճամբայ ելած էր դէպի Սասուն և որուն մուտքը սակայն արգելուած էր տեղական կառավարութեան կողմէն, ամբաստանուելով իբրեւ Հայերուն պաշտպան և զանոնք ապստամբութեան գրգռող՝ կայսերական կառավարութեան դէմ: Այս ամբաստանութեան վրայ, Սըր Ֆիլիփ Բըրբրի զայրացած, հեռագրով հրահանգ ուղած էր Լանտոնի կառավարութեան, և Սուլթանին քով պնդած էր դեսպանատան կողմէն մասնաւոր քննիչ մը զրկելու, քննութիւնները կատարելու համար տեղին վրայ: Ապտիւլ Համիտ վախէն ետ առած էր Վանայ հիւպատոսին դէմ յերկեր-

ւած ամբաստանութիւնը, և խնդրած է, որ դեսպանատան կողմէն քննիչ մը չը դրկուի:

Մեծ դեսպանը կը խոստանայ չը դրկել, սակայն, միեւնոյն ժամանակ կը պահանջէ որ Մուշ դրկուած Յանձնաժողովը խառն ըլլայ և բրիտանական, ֆրանսական և ռուսական երեք հիւպատոսներն ալ անդամակցին անոր: Ապտիւլ Համիտ, հոտառու և խորամանկ աղուէս մը թէեւ, իր խորհրդատու Սայիտ բաշային թելադրանքներէն ու Սըր Ֆիլիք Բըրրիի վարտնոտ ու թոյլ ընթացքէն քաջալերուած, կը մերժէ և ձգձգումներով ժամանակ վաստակելու համար երկար բանակցութեան մը կը սկսի: Խնդիրը զանազան փուլերէ անցնելէ ետքը, վերջապէս բրիտանական մեծ դեսպանը ստիպուած էր անդի տալ և ընդունիլ Սուլթանին թուրք Յանձնաժողովը, խնդրելով միայն որ Նորին Վեհափառութիւնը արտօնէր որ Անգլիան, Ֆրանսան ու Ռուսիան ալ յիշեալ յանձնաժողովին կցեն գէթ երեք պատուիրակները, ո՛չ թէ իբր ան դամներ, այլ պարզ ականատես վկաներ, նիստերուն ներկայ դտնուելու և ի հարկին հարցումներ ալ ուղղելու: Սուլթանը կ'արտօնէր միայն որ երեք պատուիրակներ ներկայ ըլլան նիստերուն պարզ վկայի հանգամանքով, պայմանով որ այդ երեք պատուիրակները հիւպատոսները չըլլային, այլ հրգրուած բրիտանական, ֆրանսական, և ռուսական հիւպատոսներու քարտուղարները:

Ահա՛ այս կրեք քարտուղարներն էին որոնք կը մասնակցէին երկրորդ Քննիչ Խառն Յանձնաժողովի նիստին, և որոնց իրաւասութեան սահմանն ու լիազօրութիւնը դեռ չէին գիտեր Պիթիւսի վալին ու միւշիք Զէքին: Իսկ Յանձնաժողովը բաղկացնող օսմանեան Քննիչները գիտէին ամէն բան և սակայն գաղտնի կը պահէին զանազան նկատումներով:

Այս հակիրճ պատմականը պէտք էր ունենալ աչքի առջեւ, պայծառ գաղափար մը կազմելու համար Սասունեան Արիւնոտ Շրջանին մէջ երլարդի խաղցած տըխուր դերին վրայ, և զայն բաղդատելու համար եւրոպական անպատկառ դիւանագիտութեան կամաւոր ապիկարութեանը հետ: Սասունը, ինչպէս բացայայտօրէն կը տեսնուի, անգամ մը կարծիր Սուլթանի մը ձեռքով խողխողուելէ ետքը, երկրորդ անգամ կը սպաննուի երկու անխիղճ իրէշներու, քաղաքակրթութեան անուշնով խօսող ու գործող երկւորեակի մը, Լոպանօֆի ու Հանօթօյի դրչի մէկ հարուածովը...: Իսկ Սնգլիան, վտանգերոպէին փախչող ու իր զօրը թշնամիին ճանկերուն մէջ ձգող վատ ըսրեկամ, մը պէս, ձեռքերը կը լուայ կը քաշուի:

Դառնանք հիմա նիւթին:

Ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, Պիթլիսի մէջ, ռուսական պատ լիբակը խորհրդակցութեան հրաւիրած էր իր բնակարանին մէջ, անգլիական ու ֆրանսական իր պաշտօնակիցները: Խորհրդակցութիւնը շատ կարեւոր էր, խնդիրը կը դառնար ցերեկուրնէ ստացուած հեռագրին վրայ: Վալին ու միւլիբը կը զրկուէին յանձնաժողովին նիստերուն մասնակցելէ, և թերեւս քիչ ատենէն Պոլիս պիտի կանչուէին դատուելու համար: Ասիկա բարենշան երեւոյթ մըն էր, փոփոխութիւն մը, զոր տեղի կ'ունենար իրենց կառավարութեանց ու Բ. Դրան յարաբերութեանց միջեւ:

— Ես կը խորհիմ թէ, կ'ըսէր ռուսական պատուիրակը, կառավարութեանս մեծ դեսպանին կողմէն ազդու միջամտութիւն մը տեղի ունեցած պէտք է ըլլայ, որովհետեւ, չա՛տ լաւ գիտեմ, Պ. Նէլիտօֆի ազդեցութիւնը մեծ է երլարդի մէջ, Սուլթանին անձնական բարեկամութիւնը կը վայելէ, ինչպէս որ յաճախ իմացած

ե՛ր նոյնիսկ մեր ընդհանուր հիւպատոսին բերնէն :

— Ինչո՞ւ չէ, կ'ըսէր Փրանսական պատուիրակը, եո ալ այդպէս կը խորհիմ, որովհետեւ թէ՛ Պիթլիսի վալին և թէ՛ միւշիր Զէքի բաշան, երկուքն ալ սիրւած անձնաւորութիւններ են Երլաըզի մէջ, Սուլթանին անսահման վստահութիւնը կը վայելեն, ասիկա չընդունիր ո՛չ մէկ տարակոյս, իսկ հիմա որ աչքէ ինկած են և դատուելու, մինչեւ իսկ մահուան դատապարտուելու ու ցանալիքին տակ կը գտնուին, չէ՞ք զարմանար, բարեկամներ, անսովոր բան մը պէտք է պատահած ըլլայ, այնպէս չէ՞... : Պալատական հնքրի՞կ, չե՞մ հաւատար, որովհետեւ ինչպէս որ դուք ալ գիտէք ինծի չափ և թերեւս ինչէ աւելի, Երլաըզի ամբողջ աշխարհը, Պիթլիսի վալիին ու միւշիր Զէքի բաշային խմորովը շաղուած արարածներ կը պատասպարէ, մեծ հնքրիկանին՝ Ապտիւլ Համիտի հովանաւորութեանը տակ... :

Միւս երկու պատուիրակները քրքիջներ տրձակեցին :

— Մի՛ խնդաք, շարունակեց Փրանսական պատուիրակը, բա՛ն մըն ալ ինկաւ միտքս : Զըլլայ՝ թէ կնկան մատ մտած ըլլայ այս գործին մէջ :

— Ի՜նչպէս, հարցուց բրիտանական պատուիրակը,

— Սպասեցէ՛ք որ պատմեմ, յարեց Փրանսական պատուիրակը, անցեալները, դեռ էրզրում էի, շա՛տ կը խօսուէր թուրք ջոջերու շրջանակին մէջ, Դ. Զօրաբանակին միւշիրը հայ գեղեցիկ աղջիկներու հաւաքածոյ մը խօստացեր է զրկել Երլաըզ, կայսերական կանանոցը զարգարելու համար, և կարծեմ թէ մաս մը զրկած է արդէն. բայց, Երլաըզի մէջ դիտել տրուած է թէ՛ միւշիրը վար դրած է իր կանանոցին համար է՛ն աղուորները, և թէ՛ ասոնք իրեն ու Պիթլիսի վալիին միջեւ

բաժներ է Սուլթանին ականջը հասեր է շշուկը... : Հիմա՛ չէ՞ք ենթադրեր թէ՛ այդ միջադէպը շարժառիթ եղած ըլլայ թէ՛ վալիին և թէ միւշիւրին յանկարծական անկումին... :

— Հաւանական է, հաւանական է, կը կրկնէին բրիտանական ու ռուսական պատուիրակները, Արեւելքի մէջ ամէն բան կարելի է... :

— Ի՛նչ որ ալ ըլլայ շարժառիթը, յարեց էրզրումի բրիտանական հիւպատոսարանին քամտուղարը, սա՛ ճշմարիտ է թէ՛ մեր դիրքը բաւական ամրացած է հիմա, և թէ՛ վաղը կրնայ ուրիշ հեռագիր մըն ալ հասնիլ, մեր պաշտօնին սահմաններն ընդարձակող հեռագիր մը. չը՞ կրնար ըլլալ .

— Կ'ըլլայ, կ'ըլլայ, կրկնեց ռուսական պատուիրակը, երերցնելով գլուխը, չըսի՞նք արդէն, Արեւելքի մէջ կ'ապրինք, ամէն օր նոր անակնկալով մը յղի Արեւելքը... :

— Անշուշտ, յարեց ֆրանսական պատուիրակը, կրնա՛ նաև պատահիլ բոլորովին հակառակը, օրինակի համար, վարը նոր հեռագիր մը կ'առնենք, որով մեզի կը ծանուցուի ձեռք քաշել գործէ և անմիջապէս վերադառնալ էրզրում... :

Դրքիջներ փրթան աւելի ուժգին :

Յանկարծ դուռը կը բացուի ու պահակ մըներս կը մտնէ, ռուսական պատուիրակին պահակը, որ երեք կարմիր պահարանների ձեռքին մէջ, կը մօտենայ իր տիրոջ և զանոնք իրեն կը յանձնէ : Սա, աչքերը պահարաններուն վրայ կը պտըտցնէ և անոնցմէ մէկը ֆրանսական պատուիրակին կը յանձնէ և միւսը՝ անգլիականին :

Երեք պատուիրակները միեւնոյն ժամանակ սկսան կարդալ :

Պոլսէն, երեք մեծ տէրութեանց ղեսպաններէն քաշուած հեռագիրներ էին, երեքն ալ նոյն իմաստով:—Բրիտանական մեծ ղեսպանին կրկնակի պնդումներուն վրայ, վերջապէս Սուլթանը օտարութեամբ էր տեղի տալ և արտօնել որ բրիտանական ղեսպանատան թարգմաններէն մէկը զրկուի Մուշ, Քննիչ Յանձնաժողովէն անկախաբար, տեղւոյն վրայ քննութիւններ կատարելու և տեղեկագրելու պաշտօնով, թարգմանին կ'ընկերակցէր Թալլվիթ թղթակից մը, որ իրաւունք ունէր տեղեկութիւններ հաւաքելու Սասունի ջարդերուն վրայ, որը օրին Լոնտոն հեռագրելու իրենց քաղած տեղեկութիւնները, առանց հանդիպելու ո՛ր և է արգելքի կամ դժուարութեան, տեղա ան իշխանութեանց կողմէն:

Հեռագիրը կ'աւելցնէր թէ՛ կը յուսացուի մօտ օրէն ճամբայ հանել նաև ռուսական ու ֆրանսական ղեսպանատուններուն թարգմաններէն մէկ մէկ հոգի, բրիտանական թարգմանին աջակցելու և ասոր հետ զլուխ հանելու քննութիւնները, որոնց արդիւնքէն կախում պիտի ունենար երեք մեծ տէրութեանց ապագային բռնելիք ընթացքը՝ հանդէպ օսմանեան կառավարութեան, ևն:

Այս հեռագրին պարունակութիւնը մեծ ուրախութիւն առթեց պատուիրակներուն, որոնք կը տառապէին իրենց կրաւորական դերէն ու պարզ վկայի հանգամանքէն, իրենք որ մօտէն կը տեսնէին ու կը շօշափէին գործուած անգթութիւններուն ահաւոր հետքերը: Միւս կողմէ, կը խորհէին թէ՛ Բ. Դրան քննիչներն ալ պէտք է միեւնոյն ժամանակ ընդունած ըլլան նոյն իմաստով հեռագիր մը, և թէ՛ Երլարդէն գաղտնի հրահանգնե՛ր ալ ստացած կ'ըլլան օր առաջ աւարտելու

քննութիւնները, կանխած ըլլալու համար մեծ դեպքանաառնց թարգմաններուն կողմէն կատարուելիք անկախ քննութիւնները, որոնց արդիւնքը չատ տարբեր պիտի ըլլար ապահովաբար իրենցինէն: Ուստի, երեք պատուիրակներն ալ, միեւնոյն մտածումներէն առաջնորդուած, որոշեցին ձգձգումներով ժամանակ վաստակել, մինչեւ դեպքանական թարգմաններուն ժամանումը, որոյէս գի թէ՛ անոնց խորհրդով շարժին և թէ՛ անոնց միտքը լուսաւորեն տեղական իշխանութեանց կողմէն, մութի մէջ, ձեռքի տակէ ի գործ դրուած մեքենայական խաղերուն նկատմամբ:

Այս որոշումը պիտի գործադրէին վաղուրնէ սկսեալ, չը մասնակցելով Յանձնաժողովի նիստերուն:

Գիշերը բաւական առաջացած էր, անգլիական ու ֆրանսական պատուիրակները կը պատրաստուէին հրաժեշտ տալ, երբ ռուսական պատուիրակին պահակը ներս մտաւ և իր տիրոջ ականջին փսփսաց.

— Վարը հայ քահանայ մը կը սպասէ, կը խնդրէ ներկայանալ Ձեզի:

Պատուիրակը դարձաւ ըսաւ իր պաշտօնակիցներուն,

— Խնդրեմ, քիչ մըն ալ սպասեցէ՛ք, տեսէ՛ք ի՛նչ կ'ըսէ մեր պահակը.— վարը հայ քահանայ մը կը սպասէ, կը փափագի մեզի ներկայանալ, ի՞նչ կ'ըսէք.

— Թո՛ղ վեր գայ նայինք, ըսին երկու հիւրերը, թերեւս նոր լուր մը պիտի հաղորդէ.

— Ձեմ կարծեր թէ՛ հայ քահանայ մը պարապ բանի մը համար մեր դռնը բաղխէ, ըսաւ ռուսական պատուիրակը, չտտ հաւանական է թէ՛ յեղափոխականներէն, բանտարկեալներէն և կամ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանէն կարեւոր լուրեր կը բերէ մեզի, գէշ չըլլար, թո՛ղ գայ նայինք, թո՛ղ գայ:

Հինգ վայրկեան հազիւ թէ անցած էր, երբ պահա-
կին առաջնորդութեամբ ներս մտաւ ալէխառն մօրու-
քով, քիչ մը կոր կռնակով, միջակ հասակով, նիհար,
այտուկըրը ցցուած, արծուեռունգ մարդ մը, որ խեղ-
ճուկ տարազի մը տակ կրցած էր պահել եկեղեցականի
մը յատուկ շուքը: Մօտեցաւ պատուիրականներուն և գլխի
շարժումով մը բարեւեց ու տանտիրոջ հրաւերին վրայ,
անցաւ բազմեցաւ անկիւնի քանարէի մը վրայ:

— Ի՞նչ կայ, յարգելի Հայր, հարցուց ոռոսական
հիւպատոսարանի քարտուղարը.

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, պատասխանեց քահանան դոզ-
դով ձայնով մը:

Եւ ձեռքը ծոցի գրպանը տանելով, զգուշութեամբ
մը դուրս հանեց նամակածրար մը, զոր բռնելով երկու
ձեռքերով, շարունակեց.

— Պարո՛ն պատուիրակ, ասո՛ր մէջ է ամէն բան,
կը խնդրեմ որ աչքէ անցընէք և պատասխան մը տաք
ինծի...:

— Ատոր մէջ ի՞նչ կայ, Տէ՛ր Հայր, հարցուց բրի-
տանական հիւպատոսարանի քարտուղարը, դուք չէ՞ք
կրնա՞ր բերանացի պատմել մեզի:

— Ո՞ր մէկը բերանացի պատմեմ, Պարո՛ն պատ-
ւիրակ, յարեց քահանան, մի՛ կարծէք թէ ասոր մէջին-
ները շինծու առասպելներ են, ամէ՛նքն ալ իրողու-
թիւններ են, շատերը տեսած եմ իմ աչքերովս, ան-
գամ մը կարդացէ՛ք և պիտի հասկնաք թէ՛ ի՞նչ քստ-
մընելի ոճիրներ գործուած են այս անիծուած վայրերուն
մէջ...:

Ու նամակածրարները դոզդովուն ձեռքերուն մէջ,
տղու մը պէս կուլար ու կը հեծկլտար խեղճ քահանան:

— Մի՛ լաք, յարգելի Հա՛յր, ըսաւ ֆրանսական հիւ-

պատուարանի քարտուղարը, ինծի տուէ՛ք նայիմ, ի՛նչ գրուած է,

Քահանան մօտեցաւ ու ձեռքի ծրարը յանձնեց քարտուղարին, որ բացաւ ու սկսաւ քաղել զայն. մինչդեռ քահանան գլխուն զարնուած մէկու մը պէս, մօրուքը ձեռքին մէջ կը մտմտար, սպասելով որ սփոփաբար բառ մը լսէր պատուիրակներուն բերնէն:

Բաւական ընդարձակ, Ֆրանսերէն լեզուով, Պիթլիսի կեդրոնական բանտին մէջ նետուած հարիւրաւոր հայ բանտարկեալներուն ստորագրութիւնները կրող խնդրագիր մըն էր եւրոպական երեք պատուիրակներուն ուղղուած: Այդ խնդրագրին մէջ մանրամասնօրէն նկարագրուած էին բանտին մէջ ի գործ դրուած խոշտանգումները, որոնց հետեւանքով մեռած էին արդէն մէկ քանի ծերունի բանտարկեալներ: Դատական պաշտօնեաներուն ու նոյն իսկ վալիին անունով պահանջուած կաշառքներուն քանաքը, նաեւ հարցաքննութեան ժամանակ գործադրօնած աննկարագրելի ծեծ ու տանջանքները, բռնի խոստովանութիւններ քաղելու համար. վերջապէս այդ խնդրագիրը՝ հաւաքածոյ մըն էր, ամփոփոյք մը՝ համետական բռնապետութեան դժոխային վարչութեանը տակ ա՛յնքան անգթօրէն գործուած հակամարդկային ոճիրներուն ու զեղծումներուն, որոնց հեղինակները դատախազներ կամ դատաւորներ եղած էին, իրենց ողջ մնացած զոհերուն մահուան դատապարտութիւնը պահանջելու կամ վճռելու համար:

Ֆրանսական պատուիրակը հարեւանցի ակնարկով մը քաղելէ ետքը, խնդրագիրը երկնցուց ռուսական պատուիրակին, որ, իր կարգին, աչքէ անցընելէ ետքը յանձնեց զայն բրիտանականին:

— Յետոյ, ռուսական պատուիրակը դառնալով քահանային.

— Տէ՛ր Հայր, ըսաւ, դուք անհոգ եղէ՛ք, այս խնդրագիրը մեր քով կը մնայ և նկատի կ'առնուի. միայն կը խնդրեմ որ մէկ քանի հարցումներուս պաշտասխանէք :

— Պատրա՛ստ եմ, ամենայն սիրով, ըսաւ քահանան, աչքերը սրբելով ձեռքի մեծալայն, սեւաթոյր թաշկինակովը :

— Ըսէ՛ք ուրեմն, Տէ՛ր Հայր, ի՞նչպէս այս խնդրագիրը յաջողեցաք ձեռք անցընել, ո՞վ էր որ բանտարկեալներուն ստորագրութիւնները հաւաքեց :

— Շա՛տ պարզ է խնդիրը, ըսաւ քահանան, բանտը կ'այցելեմ երբեմն, հոգեւոր մխիթարութեան համար. ինծի արգելք չէ՛ դրուած, վալին վստահութիւն ունի անձիս վրայ, անցեալ չաթթուան մէջ բանտը մտայ, քանի մը հիւանդներ կային, Աւետարան կարդացի գլուխին ու մխիթարեցի, յետոյ, բանտարկեալներուն պետերէն մէկը մօտենալով ինծի, այդ խնդրագիրը յանձնեց :

— Ի՞նչ էր այդ պետը, կը ճանչնա՞ք, հարցուց անգլիական պատուիրակը :

— Ի՞նչ էր ճանչնար զինքը, յարեց քահանան, Սասունի հերոսը չէ՞ք ճանչնար, Մուրա՛տը, Մուրա՛տը :

— Մուրա՛տը, բացառանչեց ռուսական պատուիրակը, ի՞նքը տուաւ այդ խնդրագիրը :

— Այո՛, ի՛նքը տուաւ, պատասխանեց քահանան, որ, պատուիրակներուն քով հետզհետէ համարձակութիւն ստացած, սոխակ էր կտրեր :

Պատուիրակները զարմացական ակնարկներ փոխանակեցին իրենց միջեւ :

Քահանան ոտքի ելաւ ու դառնալով պատուիրակներուն,

— Է՛հ, ըսաւ, սիրեցեա՛լ զաւակներս, ես կը մեկնիմ, այդ խնդրագիրը ձեր խղճմտանքին կը յանձնեմ. կը մազթեմ որ Աստուած միշտ ձեզի հետ թլլայ և օրհնէ ձեր գերդաստանները . . . :

Երեք պատուիրականները մինչեւ դուռը քահանային ընկերացան :

Քահանան մեկնելէ ետքը, երկու հիւրերն ալ պատուրաստուեցան մեկնելու :

Կէս գիշեր էր, երբ անգլիական ու ֆրանսական պատուիրականները, իրենց պահակներուն հետ, դուրս ելան ուսական պատուիրակի բնակարանի դուռնէն և վերադարձան իւրաքանչիւրն իր բնակարանը :

Փողոցները ձիաւոր ոստիկաններ կը պտըտէին : Բընակարանները թաղուած էին խորունկ լռութեան մը մէջ. միայն, ընդհատաբար կը լսուէր հեծեծանքներու հեռաւոր արձագանգը :

Քաղաքը խոր քունի մէջ ընկղմած, կը խորդար :

ԺԲ.

Մինչդեռ եւրոպական երեք մեծ տէրութեանց պատուիրականները զազանի խորհրդակցութեան մը մէջ կ'որոշէին չը մասնակցիլ Քննիչ Յանձնաժողովի նիստերուն, սպասելով որ իրենց դեսպանատանց թարգմանները հասնէին, ասդին, Բ. Դրան քննիչները, վալիին ու միւշիւրին հետ միասին, կարգի կը դնէին բոլոր պատրաստուած հանրագրութիւնները, որոնք, նահանգին կեդրոնէն սկսեալ մինչեւ յետին գիւղերը, անուան կամ աղբեցութեան տէր Հայերու կողմէ բռնի ստորագրու-

Թիւններով լեցուելէ ետքը, պիտի Պոլիս ղրկուէին, իբրեւ վաւերական վկայութիւններ, յետոյ հաղորդուելու համար Եւրոպայի մայրաքաղաքներուն Օսմանեան զեւպաններուն: Այդ բոլոր հանրագործութիւնները, ելլալովէն կանխաւ ղրկուած կայսերական գաղտնի հրահանգներու վրայ ձեռնած ու յերկրուած, Բ. Դրան Քննիչներուն ջանքերովը պիտի բաշխուէին նահանգին զանազան կողմերը, և հաղարաւոր ստորագործութիւններով ծածկուած, պիտի հաստատէին թէ՛ ժողովուրդի Վեհափառ սուլթանին անդորրութիւնը կատարեալ է, թէ՛ Եւրոպայի զանազան կէտերէն, մասնաւորապէս Անգլիայէն, Ամերիկայէն ու Ֆրանսայէն եկած ա թշխանականներ, միանալով խռովարար ու ապսամբ Հայերու հետ, որոնք, Կովկասէն փախչելով սահմանազուխը բռնաբարած եւ Օսմանեան երկիրները մտած Ոչնչականներ են —, Սասունի հանդարտ ու խաղաղասէր բնակչութիւնը Վեհափառ Սուլթանին դեմ գրգռած են, դարեւ ի վեր իրարու հետ եղբայրաբար ապրող քրիստոնէայ եւ իսլամ ցեղերը հանած են իրարու դեմ, կայսերական զինուորներ ջարդել տուած, մզկիթներ օդը հանած եւ հազարաւոր կեանքներ ոչնչացուցած են, թէ՛ իրենք Նորին Կայսերական Վեհափառութեան ամենահաւատարիմ հպատակները, կ'անհիծեն ու կը դատապարտեն իրենց ցեղակից ու կրօնակից յիշեալ հայ աւագակներուն եւ անիշխանականներուն եպերեղի արարքները, ասոնց ամենախիստ պատիժներու ենթարկուիլը կը փափագին եւ կը պահանջեն որ արդարութիւնը կէտ առ կէտ գործադրուի այդպիսիներու հանդեպ, օրինակ ըլլալու համար ապագայ սերունդին, ելն, ելն, ելն . . . :

Բ. Դրան Քննիչ Յանձնաժողովին մայր գաղափարը յայտնի էր սկիզբէն ի վեր. արդարացնել Սասունի Զար-

դէին կաղժակերպիչները՝ Պիթլիսի վալին ու միւշիր Զէքի բաշան, որոնք հնազանդած էին միայն երկտեղի բացարձակ պատգամներուն ու շարժած էին անոր գաղտնի հրահանգներուն համաձայն. միւս կողմէ Յանձնաժողովը ստիպուած էր դատապարտել հայկական յեղափոխութեան գլխաւոր գործիչները, Մուրատը գլուխնին, իւրեւ աւազակներ, խռովարարներ, չարագործներ ու խաղաղ ժողովուրդները կայսրութեան դէմ գրգռողներ, ապստամբութեան հրդեհը ձգելով գիւղերուն ու քաղաքներուն մէջ։ Այս գաղափարը, ինչպէս յայտնի է, երկտեղի Բռնակալէն ու իր չրջապատէն ներշնչուած էր Քննիչ Յանձնաժողովին երբ սա տակաւին չէր մեկնած մայրաքաղաքէն. հետեւաբար, վալին ու միւշիրին այսպէս յանկարծ շնորհէ զրկուիլը՝ կը ճնշէր Յանձնաժողովին անդամներուն վրայ, նոյնիսկ սպառնալով խախտել իրենց դիրքը։

Քննիչ Յանձնաժողովը կառչած կը մնար իր մայր գաղափարին, երկտեղեան պատգամին, այն է, ամէն գնով արդարացնել Սառունեան Տւամին տխրահռչակ հեղինակներն ու գերակատարները՝ միւշիր Զէքի բաշան ու Պիթլիսի վալի Թահսին բաշան, և մահուան դատապարտել զոնք, իւրեւ ապստամբութեան գրգռիչներ ու դաւաճան ոճրագործներ։

Այս երկու էական կէտերուն վրայ վերջնական համաձայնութիւն գոյացնելէ վերջը, Յանձնաժողովին անդամները, մէկիկ մէկիկ մեկնեցան, երկուքը միւշիրին ու մէկը՝ վալին հետ։ Գիշերը պիտի միասին անցընէին, յաջորդ օրը կանուխ, կառավարական պալատին մէջ երկրորդ նիստը գումարելու հաստատ որոշումով։

ԹԳ.

Միւշիր Զեքի բաշան գործադրած էր բրիտանական քարտուղարը կաշառելու ծանօթ ծրագիրը: Իր կանաւոցի հայ ազջիկներէն մէկը, որ իսլամանալու առթիւ ստացած էր Մէլէք անունը, միւշիրի տան վաղեմի ծառաներէն Մէճիտ աղայի ձեռքով փոխադրուած էր Անգլիացիին բնակարանը:

Ո՞վ էր սակայն Մէլէք:

Սասունի ճգնաժամին, Անգոքի սարը կռուող հերոսունիներէն՝ Կէլիէկուզանցի Մէլիքին ազջիկը՝ Սօնան էր, Շաքէի անբաժան ընկերունին, որ Շաքէն ինքզինք ապառաժներէն վար նետելէ ետքը, ժամերով չարունակած էր կռիւը, տասնեակներով թշնամիներու գանկը ջախջախած էր քարերով, և ի վերջոյ, յուսահատական գերագոյն րոպէին, տեսնելով իր զէնքի ընկերունիներուն մէկիկ մէկիկ հետեւիլը Շաքէի օրինակին, ի՛նք ալ վար նետուած էր սեպ ու հակայ քարաժայռի մը գագաթէն, իր կոյսի անարատ պատիւը փրկելով: համար գազանաբարոյ հրոսակներու ձեռքէն:

Ահա՛ այս հերոսունին էր, Մէլիքի ազջիկը Սօնան, որ յետոյ, Շաքէի հետ իրենք զիրենք ապառաժներէն վար նետող հարիւրաւոր նահատակ ընկերունիներու անչնչացած դիակներու դէզին մէջէն ողջ հանուելով, գերի տարուած էր միւշիր Զեքի բաշային վրանը: Ու հիմա, միւշիրի կանանոցին մէջ երկար օրեր ու դիշերներ ամենախենեչ ու լկտի գարշանքներու առարկայ ըլլալէ, գաղտնի տառապանքներէ ու լուռ արցունքներ թափելէ յետոյ, կը փոխադրուէր Էրզրումի բրիտանական հիւպատոսարանի քարտուղարին բնակարանը, ծառայելու անոր անասնական կիրքերուն...:

Սօնա սակայն հասարակ ազդիկ մը չէր, Սասունցի տիպար հերոսունի մը, ի ծնէ յանգուգն, անկախ նկարագրի տէր, յեղափոխութեան առաջին կոչին ինքը պատասխանած էր, զինւորունի գրուելով աւ ժամելով հայրենիքի պաշտպան Հնչակեան գրօշակին տակ:

Յեղափոխութեան նուիրուած օրէն, ուխտած էր չամուսնանալ, մինչեւ որ Բռնապետութեան լուծէն աւ զատագրուած չը տեսներ իր պաշտելի Սասունը: Նահապետական յաղնջական աւանդութիւններէն ու սովորոյթներէն ըլլալով, Սասունցիները շատ կանուխ կը նշանուէին: չատերը՝ օրօրոցէն կապուելով. Սօնան ալ նշանուած էր իր գիւղի քաջերէն՝ գեղեցիկ երիտասարդի մը հետ, որ իրեն պէս Հնչակեան մկրտուած էր Մելքոն Խուրչիտի ձեռքով, և որ, աւագ, Անտրի ճգնաժամային կռիւներուն մէջ նահատակ ինկած էր, տասնեակներով թշնամիներու գիպներուն վրայ, որոնք իր իսկ ձեռքով գետին փռուած էին: Եւ այս այնքան ազնիւ, ա՛յնքան արի նշանածին կորուստին վրայ, Սօնայի փափուկ սիրտը խոցուած, ա՛լ չէր բարախեր ուրիշի մը համար. ա՛լ մեռած էր սէրը հողմին մէջ, ու կեանքը՝ գոյութիւն սենեակէ զազրած...:

Կեանք մը միայն կ'երազէր այնուհետեւ, յեղափոխականի մաքուր կեանքը, այնպիսի կեանքը, որուն մէջ ազատօրէն պիտի կրնար ըմբռնանել աներեւակայելի հեշտանքներ, ցոյց տալով իր մէջ անձնազոհ, անձնուրաց ազդկան մը գերագոյն, անկարելի մարտիրոսութիւնը, որ ի վերջոյ պիտի փոխարինուէր անշուշտ ու պիտի պսակուէր ազատագրուած հայրենիքի մը յարութեամբը: Ու այս յարութիւնը բաց աչքով տեսնելու համար, Սօնա պիտի ուզէր սիրայօժար զրկուիլ խոտացուած յարութենէն և հանդերձեալի անմահ փառքերէն ու վայելքներէն...:

Տխմա՛ր, խեղաբա՛ր Ձէքի, որ ա՛յս խմորով, ա՛յս ուլխտով աւ ա՛յս կրօնքով սնած ու ապրած հայ աղջիկ մը կը յսուար գործիք քնել իր անիծապարտ ու դիւա-
յին ծրագիրներուն, իբրեւ կաշառք ընծայելով զայն քրիստոնեայ հակառակորդի մը:

Սօնա, իբ նոր անունովը Մէլէք, սկիզբները դժկա-
մակութիւն կեղծած էր մեկնելու Ձէքի բաշայի հարէմէն,
ուր իբր թէ վարժուած էր ապրելու համակիր պաշտ-
պանութիւններու տաք մթնոլորտի մը մէջ, և միւշիքի անձ-
նական ու կրկնակի դիմումներու ու թախանձաքներուն
իբր թէ տեղի տալով, համակերպութիւն յայտնած էր
փոխադրուելու բրիտանական պատուիրակին բնակա-
րանը:

Մ. Շիբլի, նոյնինքն էրզրումի բրիտանական հիւ-
պատոսարանին քարտուղարը, Մէլէքի առաջին տես-
քին, սրտէն զարնուած էր, իր մէջ արթնցած էր իր
մարդ գազանը: Սակայն Մէլէք տակաւին անոր չէր
յայտնած խկութիւնը. տակաւին կը ճանչցուէր լոկ իբր
թրքուհի մը, որ պիտի ծառայէր գոհացնելու քարտու-
ղարին կիրքերը. հասարակ պոռնիկ մըն էր, որ Անգ-
լիացիին ամուրի կեանքը պիտի համեմէր իր միսով ու
իր այրող գիրկին մէջ պիտի տաքցնէր անոր ցուրտ ու
ցամաք էութիւնը:

Մ. Շիբլի, Մէլէքի տիրացումը բոլորովին ապահո-
ված ըլլալու համար, կը մտածէր փոխել անոր թուրք
կնոջ տարազը, եւրոպական վերջին նորաձեւութեան
ճաշակովը հագուեցնելով զայն. սակայն, միւս կողմէ,
կը խորհէր թէ՛ Մէլէք իր հմայքը կը պարտէր մաս մըն
այ իր հուրքոտ աչքերն ու հրաւիրուլ այտերը ծած-
կող լաջակին, որուն տակէն աւելի կախարդող էր նայ-
ւածքը, աւելի գերող՝ մարմինը: Վերջապէս, երկար ա-

տեն որոճալէ ետքը, վերադարձաւ իր առաջին մտածման, փոխելու Մէլէքի տարազը, միանգամ ընդ միշտ ինքզինք պաշտպանած ըլլալու համար ամբոխային մոլեռանդութեան դէմ, որ կրնար օրին մէկը պոռթկալ, իր երեսին աղաղակելով թէ՛ կեալուր մը թուրք պաշտու մը կը փակէ իր տան մէջ, ևն:

Ուստի Մէլէք երկրորդ օրը փոխեց իր տարազը, և դարձաւ ճշմարիտ եւրոպացի ազնիկ մը:

Մ. Շիրլի, առաջին օրէն իսկ համակրած էր Մէլէքի, չէր թերանար իր կողմէն շռայլելու կնոջական ամէն փայփայանք, սուփոտ նայուածքներ ու շանթահարող ժրպիտներ, այնպէս որ Մ. Շիրլի շուտով բռնուեցաւ սիրահարութենէ:

Սոնա դեռ կ'ապրէր Մէլէքի կեղծ անուան տակ, առանց ինքզինք մատնելու, մինչեւ որ հնչեց վճռական ժամը, ուր, ինքը պիտի պարտաւորուէր իր նոր տիրոջ հետ առանձնանալու ննջախորշին մէջ:

Ննջախորշը փոքրիկ խուց մըն էր, երկու հոգինոց մահճակալով մը, պարզ հայելիով մը, գանաբէով մը, երկու թիկնաթոռներով ու քանի մը կահերով շտկուած: Անկիւն մը, փոքրիկ սեղանի մը վրայ դրուած լամբ մը կը վառէր, լուսաւորելով մահճակալի բարձիկներուն բեհզը: Մէլէք, քարտուղարին թեւը մտած, նազանքով մը կը մանէր խուցը, գետնի փռոցներուն քսքսելով իր երկայնաձիգ գիշերազգեստը, լայն թեղանիքներով թուլակի վար ինկած, որուն մէջ աւելի գեղեցկացած կը թուէր կէլեէկիւղանցի Մէլիքին իսլամացած ազնիկը: Խնդճ ազնիկ, սիրտը կը տրոփաւորուէր, քանի՜ Շիրլիի սուփոտ նայուածքը կը հանդիպէր լուռ արցունքներով դեռ թաց իր սեւ աչքերուն: Շիրլի կը փորձէր ինք իր ձեռքով քակել ազնիկան կուրծքի կո-

ճակները, որոնք գիշերազգեստին առջեւի երկու եղերքները կը միացնէին վերէն վար, աչքերէն պահելով ներքեւի... գանձերը:

Մէլէք ինքզինք կը բազմապատկէր, օգնութեան կը կանչէր՝ հերոսունիի իր գերբնական կարողութիւնները, զո՛ւր կը ջանար զսպել իր ներսի բոցավառ հրդեհը: Գիշերազգեստը հանած էր արդէն ու նետած՝ գանաբէին վրայ, որուն միւս անկիւնը կը դողդղար իր սիրահարը: Կը մնար հիմա հանել իր սկսվածական գուլպաները, որոնք իր ալպատտրէ ծունկերուն վերի ճախրակներուն շուրջը կը վերջանային, եպենոսի սեւը փռուելով կիճի սպիտակովը փայլող այն պսպղուն զիստերուն վրայ, երկու աստուածակերտ սիւններ, որոնց վրայ կը բարձրանար լեռին աղջկան այդ հրաշագեղ հաւա-կը, սե առատ վարսերով հովանաւորուած գլուխով մը: Մէլէք, իր մերկ սրունքներով, կէս բացիկ իրանով, հա-րուստ կուրծքով, շանթարձակ աչքերով ու այտերու վարդերովը կը ներկայանար նոր Ափրոդիտէ մը, գեղեցկութեանը լրուսին մէջ:

Շիրլի, առփանքէն մտրակուած ըղբղովը կ'երեւա-կայէր ինքզինք փոխադրուած առասպելական դրախտ-ներու մէջ, ուր մէկի տեղ զոյգ զոյգ եւաներ կը ճե-մէին և կը ժպտէին իրեն: Հեշտանքի ու սանգանքի ծփանքի մը մէջ ընկղմած, Մէլէքի կաթի պէս ճերմակ, թարմ ու թովիչ մարմինը կը դիտէր անյագ աչքերով: Ա՛լ չէր կրնար համբերել, էգի հոտէն զգայուած ոուն-գերէն մօտ մը խուժէր դուրս, ամբողջ մարմինը կը սրսփար, անդիմադրելի պէտքը կը մղէր զինք դէպի Մէլէքի կուսական դրախտը, որ հիմա բաց էր իրեն առ-ջեւ, և որուն պահպանութիւնը չէին ըներ հիմա քե-րովբէներու բոցեղէն սուրերը:

Շիրլի յանկարծ ոտքի ելաւ, կը դողդողար, չէր կրնար մէկ քայլ առաջանալ, ծունկերը բռնուած, իրարու կը զարնուէին, իսկ երկու ծնօտներուն մէջ ակռանները կը կափկափէին: Պա՛ մը կեցաւ այնպէս ոտքի վրայ, շեշտակի նայելով Մէլէքի:

Արու և էգ նայուածքներ զիրար խաչաձեւեցին, գրկախառնումը վայրկենական եղաւ:

Մէլէք, իր մերկութեան մէջ անգամ կը ջանար պահել իր պաղարիւնը. անձնատուր ըլլալ չէր գիտեր, նո՛յնիսկ սիրոյ մէջ: Ողջագուրումներու տենդային բուպէին, աջ ձեռքի փափուկ մատներովը մէջքի գօտին պինդ մը գրկած, ձախովը կ'աշխատէր ինքզինք ազատել Անգլիացիին երկու ջղուտ բազուկներուն մէջէն, մեղմ ու շատ տկար մաքառումով մը: Անգլիացին, իր վայրագ գրկապնդումով իր կուրծքին վրայ սեղմած Մէլէքը, կը փորձէր գետնէն վերցնել ու գրկելով տանիլ նետել զայն մա՛ճակալին վրայ:

Մաքառումը կը սաստկանար Մէլէքի կողմէն, որ չէր ուզեր յանձնուիլ, աջ ձեռքի մատները բնաւ չը զատելով արծաթապատ գօտիէն, որ կը չրջապատէր իր փափուկ մէջքը:

Շիրլի հետզհետէ կը զայրանար, քանի՛ ինքզինք տկարացած ու նուաստացած կը տեսնէր Թրքուհի մը, գերի աղջկան մը քով, որ ա՛յնքան լրբօրէն կը յանդգնէր յամառիլ մերժումին մէջ: Ասիկա ծանր էր, անմարսելի էր: Անգլիացին ամփոփեց իր ոյժերը, իր հուժկու թեւերը թուլցուց, թողուց որ քիչ մը շունչ առնէր Թրքուհիին, ետ ետ քաշուեցաւ ու սկսաւ սպառնացայտ նայուածքներ շանթել անոր վրայ:

Մէլէք, անտարբեր, աջ ձեռքի մատները միշտ իր մէջքի գօտիին վրայ, նոյն զիրքը կը պահէ, առանց տեղէն շարժելու:

— Ինչո՞ւ համար այսպէս կը վարուիս, Մէլէ՛ք, ըսաւ Շիրիլի աղերսող ձայնով մը, չէ՞ որ ես քեզ կը սիրեմ, ինչո՞ւ կը քաշուիս ինծի հետ ընկերանալէ :

Մէլէք, աջ ձեռքի մատները մէջքի գօտիին վրայ, բերանը չէր բանար, միայն խորհրդաւոր նայուածքներ կ'ուզէր Անգլիացիին :

— Ձը խօսի՞ս, Մէլէ՛ք, ինչո՞ւ չես խօսի, կը պալատէր քարտուղարը, ինչո՞ւ այդպէս անտարբեր կը կենաս դիմացս, մինչեւ ե՞րբ պիտի չարչարես հոգիս, անո՛ւչ աղջիկ... :

Մէլէք ետ ետ քաշուեցաւ ու շեշտակի նայեցաւ քարտուղարին, աջ ձեռքի մատները միշտ մէջքի գօտիին վրայ դրած :

Քարտուղարը Մէլէքին նայուածքին մէջ միթիւն նըշոյլներու ցոլքը կարգաց և սկսաւ դռլալ անոր առջեւ :

Մէլէք իր մէջքի գօտին քակեց, կռնակը դարձուց քարտուղարին, գօտին լաւ մը փաթթեց ուրեց և խընամով մը քովի գանաբէին վրայ նետելէ ետքը, ետին դարձաւ, տրտում տրտում նայեցաւ քարտուղարին ու քնքոյշ ձայնով մը.

— Ազնուակա՛ն սպարոն, ըսաւ, մի՛ մօտենար ինծի, կ'աղաչեմ, թո՛ղ զիս թո՛ղ, քիչ մը հանդարտէ՛, սանձէ՛ կտղուցդ, նստէ՛ դարձեալ դիմացս, ե՛ս ալ քովդ նստիմ ու սպասեմ քեզի իմ արկածներս. նախ լա՛է՛, յետոյ ըրէ՛ ինչ որ կ'ուզես, այս խուցէն դուրս չպիտի՛ ելլեմ, քո՛ւղիդ եմ արդէն, քու ստացուածքդ, ազնի՛ւ սպարոն, սակայն, կ'աղաչեմ, զիս վայելելէ առաջ, հաճէ՛ վայրկեան մը զիս մօտիկ ընել, համբերէ՛ քեզ մը, սպասէ՛ որ սպասեմ թէ ո՛վ եմ ես, թէ ի՛նչ

նպատակով քու տունդ փոխադրել տուաւ զիս միւշի-
րը... :

Քարտուղարը սարսուաց :

Ո՞վ էր արդեօք այս աղջիկը, ի՞նչ պիտի պատմէր
իրեն, արդեօք ի՞նչ յայտնութիւն պիտի ընէր, ի՞նչ
գաղտնի դաւ պահուած էր արդեօք այս բոլոր բանե-
րուն տակ, միւշիւր Զէքի բաշան ինչո՞ւ պիտի ընծո՞՛
ղրկէր իրեն այս աղջիկը... :

Կը խոկար Անգլիացին և չէր կրնար լուծել այս
առեղծուածը :

Վայրկենապէս ինքզինք ամփոփեց, գնաց նստաւ
գանաբէին վրայ, և դառնալով Մէլէքին.

— Մէլէ՛ք, ըսաւ, հագի՛ր գիշերազգեստդ, դի-
մացս նստէ՛, պատմէ՛ նայիմ ի՞նչ յայտնութիւններ ու-
նիս... :

Ու Մէլէք, վերստին հագուելով, ևկաւ նստաւ գա-
նաբէին միւս ծայրը, իր մէջքի արծաթապատ գօտիին
քով :

Յետոյ, աջ ձեռքովը վեր առնելով գօտին, քակեց
ու մէջէն հանեց դաշոյն մը :

Անգլիացի քարտուղարը ցնցուեցաւ, ինքզինք հա-
ւաքեց ու սխաւ ուշի ուշով հետեւիլ այս աղջկան շար-
ժումներուն.

— Կը տեսնե՞ս այս դաշոյնը, աղնի՛ւ պարոն, ը-
սաւ Մէլէք, երախտկալը փափուկ ձեռքին մէջ, զեղըը
շողացնելով, ասիկա իմ կեանքիս հրեշտակն է, անբա-
ժան, հաւատարիմ ընկիրը, սուրը յիշատակ մը, նշխար
մը սիրականէս, որ բացակայ է յաւիտենապէս... :

Ու դաշոյնը քովը դրած, գլուխը կուրծքին վրայ
ծռեց :

Կուլար :

Քարտուղարը հետզհետէ կը շահագրգռուէր այս

խորհրդաւոր էակով, կամաց կամաց կը սկսէր ամչնալ իր առաջուան դիրքէն ու վիճակէն:

Դարձեալ գլուխը վեր առնելով, շարունակեց Մէ-
լէք.

— Ազնի՛ւ օտարական, ամէն կասկած փարատելու
և քեզի ամէն գաղտնիք խոստովանած ըլլալու համար,
ահա՛ կը յայտարարեմ, ես Թրքուհի մը չեմ, ու Մէ-
լէք չէ՛ իմ անունս,

— Ի՞նչ կ'ըսես, բացագանչեց քարտուղարը, ի՞նչ
ազգէ ես ուրեմն և ի՞նչ կը կոչուիս.

— Ես հայուհի մըն եմ, յարեց աղջիկը, և Սօնա
կը կոչուիմ, բնի՛ Սասունցի, Կէլիէկիւզան գիւղէն, որ
հիմակ աւերակ է...: Ես յեղափոխական զինւորուհի
մըն եմ, Հնչակեան դրօշակին տակ կռուեցայ, հայրս,
եղբայրներս արիաքար նահատակուեցան անհաւասար
պատերազմին մէջ. իսկ նշանածս, իմ գիւղէս աննման
կտրիճ մը, ինծի հետ, կուշտ կշտի կռիւ մըլած միջոցի՛ն
ինկաւ:

Հոս կանգ առաւ Սօնա. չէր կրնար առաջ տանիլ
պատմուածքը. արցունքի երկու խօշոր կաթիլներ այ-
րեցին անոր թարմ այտերը:

Իսկ քարտուղարը, սոսկումով մը համակուած, չէր
համարձակեր Սօնայի երեսը նայելու:

— Մի՛ մեղադրիր զիս, պարո՛ն, շարունակեց Նե-
րոսուհին, աղջկան մը սիրտը շատ դիւրազգած է ու
թախծոտ յիշատակներ թա՛րմ են տակաւին. աչքիս առ-
ջեւ են տակաւին սիրելիներուս անհետացած դէմքերը.
դժբաղդ, հալածուած, լքուած ո՛րք մըն եմ ես, ցեղիս
դահիճներուն ձեռքը մատնուած, անոնց գազանային
կիրքերը յագեցնելու սահմանուած զո՛ւ մը և գործի՛ք
մը . . . :

Պաղարիւն Անգլիացին, որ քանի մը վայրկեան առաջ, ննջախորշի փորձիչ միջնուրտին մեղկութեանը մէջ, կ'երազէր ինքզինք առփանքի դրախտներուն սեմին վրայ կանգնած, արեւելքի շքեղ աղջկան մը թեւերուն մէջ՝ պատրաստ ըմբոշանելու գիշերներու ամենէն հեշտալին, յանկարծ, Սօնայի հոգեհարսուռ յայտնութիւններէն ցնցուած, արգահատանքի տկնարկ մը նետեց անոր տրամանոյշ դէմքին վրայ, որ կը դալկահարէր, ու, գորովոտ ձայնով մը, հարցուց Սօնայի.

— Կը դիտեմ որ անկեղծ աղջիկ մըն ես ու կը հաւատամ բոլոր պատմածներուդ, հիմա կրնամ ըսել ինծի թէ՛ ի՞նչ պատուիրեց քեզի միւշիւրը...

Սօնա, մտածկոտ ու լուռ, քարտուղարին աչքերուն մէջ կը նայէր անթարթ: Եւ այս դէրքին մէջ մնաց թուպէներով, մինչեւ որ քարտուղարը կրկնեց նոյն հարցումը:

— Ի՞նչ պատուիրեց քեզի միւշիւրը, չը խօսի՞ս, ինչո՞ւ լուռ կը մնաս, ի՞նչ կը մտածես, մի՛ քաշուիր, պատմէ՛ նայիմ...

— Ազնի՛ւ պարոն, խօսեցաւ վերջապէս Մէլիքին աղջիկը, այո՛, պիտի պատմեմ, պիտի պատմեմ, բայց, բարի եղի՛ր գաղտնապահ մնալու, խոստացի՛ր զիս բերան չը տալու, և ես քեզի պիտի յայտնեմ գաղտնիքներ, որոնք պիտի քստմնեցնեն հոգիդ, կը խոստանամ ուրեմն գաղտնապահ ըլլալ...

— Կը խոստանամ, ըսաւ Անգլիացին, կրնաս վստահիլ խօսքիս. միայն, մի՛ մոռնար ո՛չ մէկ պարագայ, ես ամէն երաշխաւորութիւն կուտամ քեզի, այս խուցէն դուրս չը հանելու ո՛չ մէկ խօսք, սկսէ՛ ուրեմն պատմել թէ՛ ի՞նչ պատուիրեց քեզի միւշիւրը:

Սօնա, քարտուղարին ա՛յնքան անկեղծ շեշտով

արտասանած վերջին բառերէն բոլորովին համոզուած,

— Մտիկ ըրէ՛ ուրեմն, ազնի՛ւ պարոն, ըսաւ, նախ պէտք է գիտնալ թէ՛ միւշիբը մարդու կերպարանքով գազան մըն է, ոճիրներու մէջ թրծուած, խղճմտանքը խեղդած, հրէշ մը, որ իր հետապնդած նպատակին հասնելու համար, վարանիլ չը գիտեր միջոցներու ընտրութեանը մէջ, բաւական է որ անգամ մը վճռած ըլլայ։ Ահաւասի՛կ թէ՛ ինչո՛ւ զիս ընծայ զրկեց քեզի...։

Անգլիացիին, գանաբէին վրայ լաւ մը տեղաւորուած, Սօնայի չրթունքէն կախուած, աւելի լարեց իր ուշադրութիւնը.

— Վերջին օրը, կը շարունակէր Սօնա, երբ իր բընակարանէն պիտի մեկնէի, ձեռքէս բռնած, գորովագութ հօր մը գուրգուրանքով, քանի՛ քանի անգամներ կրկնելով, կը պատուիրէր. - «Այժի՛կս, քեզի նայիմ, եթէ յաջողիս սպաննել այդ օտարականը, գիտցած ըլլաս, Պոլիս պիտի զրկեմ քեզ, Երլտըզի թագուհիններուն կարգը պիտի մանես, մեր առատագութ Սուլթանին աչքին լոյսը պիտի ըլլաս դուն, մի՛ վախնար, ես հոս կեցած եմ, քեզ պիտի պաշտպանեմ, գիտե՛մ, գիտե՛մ, եթէ կամք ընես, կրնաս գլուխ հանել այս գործը...»։

Անգլիացիին շունչը բռնած մտիկ կ'ընէր։

Յանկարծ ցատկեց տեղէն ու գոչեց.

— Զի՛ս պիտի սպաննէիր, զի՛ս։

— Այո՛, քեզ սպաննելու պաշտօնը յանձնած էր ինծի, եթէ երբէք չարժանանայի համակրանքիդ, պատասխանեց Սօնա։

— Բայց ինչո՞ւ պիտի սպաննել տար զիս, հարցուց քարտուղարը, հետզհետէ գայրանալով, ի՞նչ բերք եմ իրեն որ ինծի դէմ այդպիսի չար խորհուրդ մը պիտի յղանար...

— Շատ պարզ է, ազնիւ պարոն, յարեց Սօնա, քու ներկայութիւնդ կը նեղէ՛, զինքը. քանի՛ քանի անգամ իր բերնէն լսած եմ, ամէն անգամ որ անուշդ տար, խրնգը՛ր կեալուր կ'ըսէր, մասնաւորապէս քեզի՛ գէմ ոխ պահած է, որովհետեւ համոզուած է թէ՛ Պոլսոյ բրիտանական մեծ դեսպանին բողոքին վրայ է որ ինքս Սուլթանին աչքէն ինկած է վերջերս. այս քեռապա քարտուղարէ՛ն է քաշածներս, կ'ըսէր յաճախ...

— Բայց, Սօնա՛, յարեց քարտուղարը, մի՛թէ միջոց կը պակսէ՞ր միւշիւրին, եթէ որոշած էր մէջտեղէն վերցնել կեանքս. ինչո՞ւ քու ձեռքովդ սպաննել տալ խորհած է...

— Ազնիւ պարոն, յարեց Սօնա ժպտելով, կը տեսնեմ թէ՛ իմ խօսքերուս ոգին չէ՛ք թափանցեր, միւշիւրը, ինչպէս յիշեցի, միջոցներու բնտրութեանը մէջ վարանիլ չը՛ գիտեր. գիտէ՞ք ինչո՞ւ կ'ոռնայ մը ձեռքով սպաննել պիտի տար քեզ. եթէ, օրինակի համար, ես գործիք ըլլայի իրեն ու փորձէի այդպիսի ոճիւր մը, և ոճիւրը գործելէ յետոյ բռնուէի, պիտի ամբաստաներ քեզ իբրեւ թրքուհի մը բռնաբարելու յանդգնող և ոճիւրը գործելու պատժն սպաննուած... :

Անգլիացին սկսաւ խոկալ : Կամաց կամաց կ'ըմբռնէր Սօնայի յայտնութեան կարեւորութիւնը : Տեղէն ելաւ ու սկսաւ ման գալ ննջախորշին մէջ, մինչդեռ Սօնա կը նստէր գանաբէին վրայ : Մէկ քանի շրջան ընելէ յետոյ, քարտուղարը կանգ առաւ Սօնայի առջեւ, ու ծռելով բռնեց ձեռքէն :

Սօնա ոտքի ելաւ :

— Սօնա՛, ըսաւ քարտուղարը լուրջ դէմքով մը, Սօնայի փափուկ ձեռքերը իր ձեռքերուն մէջ առած. ահա՛, ահա՛ կ'երդնում քեզի, պատիւի՛ս վրայ, ո՛ր ա-

ւելի կ'արժէ քան թէ կեանքս . Անգլիացիի պատիւիս վրայ կեղեցում քեզի, հաւատա՛, մինչեւ գերեզման, մինչեւ վերջին շունչս հաւատարիմ պիտի մնամ քեզի, պիտի պաշտպանեմ քեզ ամէն պատահական վտանգներու դէմ, եթէ գործադրես ինչ որ պիտի հիմա պատւիրեմ քեզի: Սակայն, պատուէրս քեզի հաղորդելէ առաջ, պարտք կը զգամ քենէ բան մը խնդրելու, աւելի ճիշդը, իրաւունք կը զգամ քենէ պահանջելու, գիտե՞ս ի՞նչ, գաղտնապահութիւն...: Ինչպէս որ քու բոլոր յայտնութիւններդ պիտի թաղուած մնան սրտիս ամենէն խորունկ ծալքերուն տակ, այնպէս ալ պէտք է դուն գաղտնի պահես պատուէրս, որուն գործադրութենէն պիտի ծագի լոյսը, պիտի երեւան գայ արդարութիւնը և պիտի պատժուի Ոճի՛րը...:

— Խօսէ՛, ազնի՛ւ պարոն, յարեց Սօնա, խօսէ՛ կատարեալ վստահութեամբ, խօսէ՛ առանց կասկածի, և ես կը խօստանամ ո՛չ միայն գաղտնապահ ըլլալ, այլ և կատարել պատուէրդ, եթէ ան իմ կարողութեանս սահմանին մէջ է անոր գործադրութիւնը ինծի. համար երջանկութեան սկզբնաւորութիւն մըն է Ա. Կաթիւլ Համիտի արժանաւոր միւշիքի մը ճիրաններէն ազատիլ ու քրիստոնեայ տէրութեան մը ներկայացուցիչ ազնիւ պարոնի մը յարկին տակ մտնել. ես այսօր կը գտնուիմ պատուաւոր պաշտպանի մը ձեռքերուն մէջ. ա՛լ ի՞նչ կ'արժէ կեանքս, ա՛յնքան անթիւ սիրելիներու կորուստէն ետքը, երբ փրկուած է պատիւս, հայ կոյսի անազա՛րդ պատիւը...: Կը հաւատամ, կը հաւատամ, դուն չպիտի զիս խաբես, կուրօրէ՛ն պիտի հետեւիմ քեզի, կէտ առ կէտ պիտի կատարեմ պատուէրդ, քանի որ դուն կը վստահացնես զիս թէ՛ անոր գործադրութիւնը պիտի երեւան հանէ արդարութիւնը և պիտի պատժէ

Ոճիրը...: Ա՛խ, ես արդէն ինչո՞ւ կ'ապրիմ տակաւին, ինչ խիղճով, ինչ երեսով, եթէ Հպիտի կրնամ ըլլալ գոնէ տկար գործիք մը սուրբ վրէժխնդրութեան...:

— Այո՛, այո՛, յարեց քարաուղարը, դո՛ւն պիտի ըլլաս հզօր գործիք մը՝ Հայրենիքիդ վրէժը լուծելու...:

— Հրամայեցէ՛ք, յարեց Սօնա խանդավառ չար ժուժով մը, և ես գործադե՛մ, քանի որ Հայրենիքիս վրէժը պիտի լուծած ըլլամ:

— Լսէ՛ ուրեմն, արի՛ Հայունի, այս գիշերուընէ պիտի պաարաստուիս մեկնել այս քաղաքէն, պիտի քեզ Պոլիս զրկեմ՝ մեր դեսպանատունը. պիտի ներկայանաս ու պատմես ինչ որ գիտես Սասունի Արաւիքէն ու Միւշիւրի արարքներէն. երբէք մի՛ վախճար, քեզ ապահով ճամբաներէ պիտի առաջնորդել տամ. ծպտեալ պիտի ճամբորդես. վաղը, կատարեալ Անգլիացի ալջիկ մը պիտի դառնաս, վստահիլի անձերու պիտի յանձնեմ քու կեանքդ ու քու պատիւդ, յանձնարարեմ՝ պիտի քեզ էրզրումի մեր հիւպատոսին, որուն պիտի ներկայանաս ու պատմես բոլոր գիտցածներդ. էրզրումէն պիտի մեկնիս միեւնոյն վստահիլի ընկերակիցներով դէպի Պոլիս, ուր դեռ դուն ոտք չը դրած, հեռագիրը պիտի կանխէ, դեսպանատան կողմէն մասնաւոր պաշտօնեայ պիտի գայ քեզ առաջնորդէ ուղղակի դեսպանատունը, պիտի ներկայանաս մեր մեծ դեսպանին և առանց քաշուելու, պիտի պատմես ամէն բան, կը հասկնաս...:

— Հասկցա՛յ, կրկնեց Սօնա, պատրաստ եմ մեկնելու նոյն իսկ գիշերուընէ. դուն զիս դեռ չես ճանչնար, յետոյ պիտի իմանաս. միայն կը խնդրեմ, թոյլ տայիք որ դաշոյնը հետս տանիմ. բոլոր սիրուած էսկներէն ու առարկաներէն, որոնցմէ զրկուած եմ յաւիտենապէս, ասիկա՛ միայն մնացած է յիշատակ, ասիկա՛

միայն կրնայ մխիթարել զիս, հետեւաբար, ազնի՛ւ պարոն, կը խոստանա՛ք անշուշտ ամէն դիւրութիւն ընձեռել տալ չը զատելու համար զիս այն պաշտելի առարկայէն, այնպէս չէ՞ :

— Ինչպէս որ կ'ուզես, արի՛ Հայունի, ըսաւ քատուղարը վստահ չեշտով մը :

Որոշումը տրուած էր, Անգլիացին յարգանքով մը հրաժեշտ տուաւ Սօնայի, որ մինակը մնաց ննջախօլ շին մէջ, իր կոյսի պատիւին անարատութեանը հետ :

Կէս գիշերը վաղուց անցած էր, քարտուղարն ու Սօնան պառկեցան այն գիշեր իւրաքանչիւրը զատ սենեակի մը մէջ :

Սօնան ուրախութենէն մէկ երկու ժամ անկողնին մէջ արթուն մնալէ յետոյ, քունը տարաւ. իսկ քատուղարը, մինչեւ առտու չքնացաւ : Գրասեղանին առջեւ անցած, երկու ծածկագիր հեռագիրներ խմբագրեց մէկը՝ Էրզրումի անգլիական հիւպատոսին, միւսը՝ Պոլիս, բրիտանական մեծ դեսպանին : Երկու հեռագիրներուն մէջ ալ, մանրամասնօրէն պարզեց միւշիւր Զէքի բաշային դաւադրութիւնը, Սօնայի պատմութիւն ամփոփօյքը :

Յաջորդ օրը, առտուն կանուխ, Պիթլիսէն մասնաւոր սուրճանդակ մը ճամբայ կ'ելնէր, իր հետ ունենալով Սօնան հիւպատոսարանի զաւլազ մը. և ուրիշ երկու եւրոպացի կիներ : Ասոնք ամէնքը միասին Էրզրում պիտի երթային :

Նոյն առտուն, Էրզրումի հիւպատոսարանին քատուղարը Մ. Շիրլի, երկու ծածկագիր հեռագիր կը յանձնէր Պիթլիսի հեռագրատան տնօրէնէն :

ԹԹ.

Երևալի մէջ իրարանցում մը կար. Մեծ Եպարքոս Սայիտ բաշան երեք անգամ երևալ զնաց ու Բ. Դուռը վերադարձաւ: Նոյն օրը, ռուսական մեծ դեսպանը Բ. Դուռն եկած, քանի մը վայրկեան մեծ Եպարքոսին հետ տեսակցած ու մեկնած էր: Կառավարական բարձր շրջանակներուն մէջ շշուկ մը կը շրջէր, շշուկ մը, որ երթալով կը տարածուէր հասարակութեան խաւերուն մէջ, բերնէ բերան պատմուելով՝ և հետզհետէ մեծ համեմատութիւններ ստանալով:

Ռուսիան Սեւ Ծովի նաւաբաժինը շարժման մէջ դրած է, և ասիական սահմանադուլը մեծ թիւով զօրագունդեր կը թափէ, կը փսփսային ժողովուրդի դրեթէ բոլոր խաւերուն մէջ:

Քննադատական էր կացութիւնը, օրէ օր կը սպասէր պետական հարուածի մը: Դաշիճը կ'երերար, Սայիտ բաշային անկումը մօտալուտ կը կարծուէր. Երևալէ Բ. Դուռն և Բ. Դռնէն Երևալ երթեւեկները կը յաճախէին, մեծ դեսպաններուն կառքերը զիրար կը խաչաձեւէին Բ. Դրան պողոտային մէջ, ռուսական մեծ դեսպանը դուրս կ'ելլէր Արտաքին գործերու պաշտօնատունէն, բրիտանականը ներս կը մտնէր, ասոր ետեւէն կը հասնէր ֆրանսականը, և այսպէս, օրերով, անընդհատօրէն, յաջորդաբար, ու վերջը չէր դար:

Խորհրդաւոր, ահաւոր բան մը կը դառնար Պոլսոյ մէջ: Ա՛լ տարակոյսի տեղ չէր մնացեր, եւրոպական միջամտութեան մը մղձաւանջը կը կախուէր Համիտի գահին վերեւ:

Երևալի մէջ քարտուղարները կը մնային մինչեւ

կէս գիշեր, երբեմն ալ հոն կը լուսցնէին :

Խուճապը կը տիրէր ամենուրեք և համաճարակի արագութեամբ կը ծաւալէր բոլոր շրջանակներուն մէջ :

Մայրաքաղաքին ու կայսրութեան ներքին գաւառներուն մէջ, հրապարակը գրաւուլ տուեալական կարեւոր հիմնարկութիւններ ու տուններ, կը փակէին իրենց հայրենները, մէկիկ մէկիկ կը քաշուէին ասպարէզէն և գազանի թէ յայտնի միջոցներով փախուստի ճամբան կը բռնէին դէպի հեռաւոր կեդրոնները, արտասահման, ուր կը յուսային գէթ գտնել կեանքի ապահովութիւն, ապրելու դիւրութիւններ ու գործունէութեան նպաստաւոր պայմաններ, քաղաքակրթուած միջավայրերու մէջ, գոնէ զերծ մնալով կողոպտուելու, կեղեքուելու, բանտարկուելու, աքսորուելու և ... խողխողուելու ստոյգ վտանգէն :

Երեք միացեալ մեծ տէրութեանց կողմէն նոր հրահանգներ հասած էր Պոլիս, յանձնարարելով իրենց մեծ ղեկավաններուն ազդու դիմումով մը վերջ մը դնել ձեռնարկներուն, որոնք ի գործ կը դրուին թեթեւցնելու և նոյն իսկ ժողովուրդը համար Սասունեան Արաւիրքին ծանրակշիռ հանգամանքը : Եւ այս նոր հրահանգներուն վրայ, երեք մեծ ղեկավաններուն կողմէն Պ. Նէլիստօֆ ներկայացած էր Ապտիւլ Համիտի, ու բաժի սէլամըզէն վերջը, և բաւական բուռն լեզուով մը սպառնացած էր հակառակ պարագային, ճնշողական միջոցներու դիմել, և ն... :

Ռուսական մեծ ղեկավանը մեկնած չը մեկնած, Ապտիւլ Համիտ. Երլտըզ արտասովոր նիստի հրաւիրած էր նախարարները, կացութեան վրայ խորհրդակցելու և դարման մը գտնելու համար :

Այս արտասովոր նիստին ներկայ էր նաեւ Արտաքին

յորդորելու պաշտօնով Եւրոպա զրկել վարդապետ մը, որ, միեւնոյն ժամանակ, պիտի հրաւիրէր այդ փախըստականները որ դադրին այլ և այլ գրգռիչ շրատարակութիւններ ընելէ ու Եւրոպայի հանրային կարծիքը գրգռելէ մեր կառավարութեան դէմ:

— Կը յիշեմ, այո՛, ընդմիջեց Համիտ, ատանկ բան մը կը յիշեմ, Խորէն Պատրիարքին օրով էր, աղէ՛կ յիշեցուցիր, Սայիտ բաշա, ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ այդ վարդապետին այցելութիւնը:

— Բոլորովին հակառակը մեր սպասածին, Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Մեծ Եպարքոսը, որովհետեւ յիշեալ վարդապետը, Սկիւտարցի, Պաղլար Պաշիէն, ծնունդով ու խմորով յեղափոխական, կ'երթայ գօմիթէի պետերը կը գտնէ, և գիտէ՞ք ի՞նչ խորհուրդ կուտայ. կը թելադրէ որ հրաժարին հայ լեզուով շրատարակութիւններէ, և միայն եւրոպական կարեւոր թերթերու մէջ քըննադատեն ձեր կայսերական կառավարութեան արարքները, բարենորոգումներ պահանջեն, մանաւանդ Պէրլինի ՅԱՐԷ յօդուածին գործադրութիւնը, եւրոպական մամուլը զբաղեցնեն հայկական խնդիրով, և վերջապէս ջանան առաջ բերել տալ միջամտութիւն մը...:

— Ի՞նչ կ'ըսես ասոր, Արթի՛ն բաշա, իրա՛ւ են այս խօսուածքները.

— Կը խօսի՛, Վեհափա՛ռ տէր յարեց Տատեան հեգնոտ շեշատլ, լեզուն ոսկոր չունի, մանաւանդ երբ մեր Սայիտ բաշայի բերնին մէջ կը գտնուի ան. բոլոր այդ պատմուածները չինձու առասպելներ են, հիմա կը խնդրեմ որ Ձեր Վեհափառութիւնը բարեհաճի լսել իրողութիւնները: Ահա՛ թէ ի՞նչպէս կատարած է Դուբեան վարդապետ իրեն յանձնուած պատուիրակութեան պաշտօնը: Այո՛, ճիշտ է, գացած գտած է գօմիթէի պե-

կարգի բերելու և կայսերական վեհափառութեան կառավարութեան հանդէպ զանոնք հաւատարմութեան տերը, մտերմութիւններ մշակած է անոնց հետ և հրաւիրած է որ հրաժարին աւելորդ հրատարակութիւններէ, որոնք կրնան վտանգել օսմանեմն զանազան կետերուն վրայ ցանցնուած հանգարդ, անմեղ ու պարկեշտ հայ ընակչութեան գոյութիւնը, և լին։

— Ինչո՞ւ չէք յիշեր, Արթի՛ն բաշա, ընդմիջեց Մեծ-Եպարքոսը, այդ վարդապետին Պատրիարքարանը զրկած տեղեկագիրը, ինչո՞ւ կը պահէք ճշմարտութիւնը, չը խօսի՞ք։

— Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Տատեան, Սայիտ բուշան կը սախպէ զիս որ ամէն բան մերկապարանոց երեւան հանեմ, այնպէս չէ՞։

— Անտարակո՛յս, բաւ Հիւնքեարը, այս զանիւծին մէջ ամէն բան պէտք է պարզուի, Արթի՛ն բաշա։

— Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Տատեան, ես հոս ո՛ր և է պաշտօն մը չունիմ բացակայի մը դատը պաշտպանելու, սակայն, քանի որ Ձեր Վեհափառութիւնը կը ներամայէ և քանի որ խնդիրը կը վերաբերի օսմանեան կայսրութեան բացարձակ շահերուն, ստիպուած կը զգամ ինքզինքս ամէն բան հրապարակելու։ Ահաւասիկ ճշմարտութիւնը։ — Ձեր Վեհափառութեան բարձրագոյն իրատեսիլը գացած գտած էի մեր պատրիարք Խորէն Էֆէնտին, և իրեն առաջարկած էի որ բանիմաց, երոպական քանի մը լեզուներու հմուտ ու պերճախօս վարդապետ մը զրկէր Եւրոպայի զանազան կեդրոնները, Արտասահմանի հայ ժողովուրդը նսլուելու արտաքին պատրուակով և գօմիթաճիւնները հանդարտութեան յորդորելու իսկական պաշտօնով։ Դուրեան վարդապետը կը մեկնի Եւրոպա, հանդիպելով նախ Պալ-

քանեան երկիրները, կ'այցելէ Ջուրցերիւ, Ֆրանսա և ուրիշ կեդրոններ, խղճամիտ ու փանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններ կը կատարէ և ի վերջոյ սա՛ կըրակացութեան կը յանգի թէ՛ Եւրոպայի զանազան կեդրոններուն մէջ գործող այս յեղափոխականները չպիտի դադրին յուզելէ ու գրգռելէ եւրոպական հանրային կարծիքը, հազարումէկ թռուցիկներով, թերթերով, հրապարակային գումարումներով ու համախմբումներով, մինչեւ որ Ջեր կայսերական երկիրներուն մէջ չը գործադրուին Պերլինի դաշնագրին ՅԱՐԴ. յօդուածին արամագրութիւնները։ Ա՛յս է ա՛յա՛ Դուրեան վարդապետին այսքան աղմուկ հանած տեղեկագրին իմաստը...

— Եթէ այդքա՛ն է, ընդմիջեց Հիւնքեարը, չարժեր ժամաւաճառ ըլլալ ատով, մեր դորձին նայի՛ք։

Տատեան, չկրնալով ինքզինք զսպել,

— Սայի՛տ բաշա, Սայի՛տ բաշա, պօռաց մեծ եւ պարքոսի երեսին, ի՞նչ հասկցաք չնչին բանի մը շուրջ ա՛յսքան աղմուկ յարուցանելէ, ինծի նայեցէ՛ք, Վեհափառիշահիս ներկայութեա՛նը կը յայտարարեմ, Ձեզի պէս սօցրաւսն կէտմէները չե՛ն որ պիտի կասկածի տակ կարենան դնել տալ Տատեան դարաւոր տո՛մի մը մեծամեծ, ծառայութիւնները, ես կրնամ պարծենալ իմ նախնիքներովս, դուք ինչո՞վ իրաւունք ունիք, չըսէ՛ք, ինչո՞վ...

— Հանդարտէ՛, Արթի՛ն բաշա, միջամտեց դարձեալ Հիւնքեարը, փակե՛նք այս խնդիրը, մենք ուրիշ կարեւոր, խիստ կենսական ու ստրպողական խնդիրներ ունինք լուծելու։

Հիւնքեարի այս բացարձակ յայտարարութեան վերայ, վերահաստատուեցաւ հանդարտութիւնը դա՛լիճին մէջ, թէև Սայիտ ու Արթին բաշաները մէկզմէկու դէմ ահռայ կը կրճատէին։

— Խօսէ՛ հիմա, Սայի՛տ բաշա, հրամայեց Հիւն-
քեարը, խօսէ՛ համարձակ, կարծիքդ ի՞նչ է, ուսա-
կան միջամտութեան մը վտանգը կայ, ի՞նչ պէտք է ը-
նենք այդ վտանգը վանելու համար. Պ, Նէլիտօֆ հոս
էր քիչ առաջ, կայսերական ունկնդրութեանս արժա-
նացած էր:

Յետոյ ուղղելով խօսքը միւս նախարարներուն.

— Ձեզի պարզեմ՝ ամէն բան, շարունակեց Հա-
միտ, գիտե՞ք որքա՛ն նեղեց հոգիս, նոյնիսկ համար-
ձակեցաւ սպառնալից լեզու մը գործածել, առանց ակ-
նածելու ներկայութենէս. ա՛նա՛ իր վերջին խօսքերը,
որչափ որ կը յիշեմ. — Հակառակ պարագային, եթէ Բ.
Դուռը յամառի տակաւին եւրոպական պատուիրակները
մերժելու Սասունի Դէպքին քննութեան համար, պիտի
ստիպուիմ Վեհափառ Յարիս կառավարութեան հեռա-
գրել թէ՛ Նորին Կայսերական Վեհափառութիւն Սուլ-
թանին կառավարութիւնը բացարձակապէս կը մերժէ
ամէն արտաքին միջամտութիւն Սասունի Դէպքին քն-
նութեան մէջ... ևն: »

Ներկաները սա՛մուկած, չարաշուք նշոյլներ կը նըշ-
մարէին Հիւնքեարին նայուածքին մէջ և անսովոր ար-
տայայտութիւն մը դիմազօծերուն վրայ, որոնք խաւա-
րային մտածումներէ կը չարչարուէին:

— Ինչո՞ւ չէք խօսիր, շարունակեց Ապտիւլ Համիտ,
դուն ի՞նչ կ'ըսես Սայի՛տ, ի՞նչ միջոց կը խորհիս այս
անել դրութենէն կայսրութիւնս ազատելու համար,
խօսէ՛ նայիմ, թափէ՛ տեսնեմ դիւանագիտական ճար-
տարմտութիւններդ:

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Սայիտ հեզնոտ չեշտով
մը, թ' ող ներէ Ձեր Վեհափառութիւնը, եթէ դիտել

տամ թէ՛ մեր օսմանեան յաւերժական կայսրութեան արտաքին քաղաքականութեան ղեկը մեր Արտաքին գործերու նախարար Թուրխան բաշայի ձեռքերուն մէջ կը գտնուի. ահա՛ Լասիկ անոր խորհրդականը, Տատեան Արթին բաշան, ի՛նք է որ ամէն օր կը տեսակցի դեսպաններուն հետ. մանաւանդ որ, Պ. Նէլիտօֆի մտերիմ բարեկամը կը ճանչցուի, և...

— Ինծի նայէ՛, Սայիտ, ընդմիջեց Համիտ սպառնական ձայնով մը, ես քեզի՛ կը հարցընեմ, Արթին բաշան մի՛ խառներ գործին մէջ, ես քո՛ւ կարծիքդ կ'ուզեմ իմանալ:

— Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Սայիտ ստրուկի մը համակերպութեամբ, քանի որ Ձեր Վեհափառութիւնը կը հրամայէ, ես ստիպուած եմ խօսիլ ինչ որ կը խորհիմ. կացութիւնը քննադատական է. այս շարթուան մէջ պիտի պայթի փոթորիկը, եթէ ժամ առաջ միջոցներ ձեռք չառնուին. խոնարհ կարծիքովս, Պ. Նէլիտօֆի սպառնալիքները լուրջ են, Բեթրսպուրկէն հասած գաղտնի հրահանգներով է որ կը շարժի ան, հետեւաբար, ուշադրաւ են իր խօսքերը. և այս անգամ, Ռուսիան առանձին չէ՛, իր հետ ունի Պրանսան, իր դաշնակիցը, և, Անգլիա՛ն ալ, հոգ չէ՛ թէ այս վերջինը դարաւոր թշնամին ըլլայ մոսկովեան շահերուն. մէկ միջոց միայն կայ փրկութեան...

— Խօսէ՛, ընդմիջեց Համիտ, խօսէ՛ լմնցո՛ւր, ի՞նչ է այդ միջոցը:

— Պէտք է անմիջապէս, շարունակեց Սայիտ, Գում Գաբուի Հայոց Պատրիարքարանին կողմէն պատգամաւորութիւն մը, կրօնական և քաղաքական ժողովներուն ազդեցիկ անդամներէն բաղկացած, ներկայանայ Պ. Նէլիտօֆի, Սասունի մասին տարաձայնուծա

բոլոր զրպարտութիւնները պաշտօնապէս հերքէ, վկայելով թէ՛ կատարեալ անդորրութիւն կը տիրէ ներսերը, թէ՛ քանի մը հայ ահիւստանակացիներ այդ կողմերու հանդարտ բնակչութիւնը զրգռած ըլլալով ապստամբութեան, Բ. Դուռը զէնքով յաջողած է զսպել ապստամբութիւնը. այդ պատգամաւորութիւնը պէտք է խնդրէ մեծ դեսպանէն որ Բեթրսպօլերկի Արտաքին Գործերու պաշտօնատան հեռագրէ Պատրիարքարանին այս դիմումը, և միեւնոյն ժամանակ յիշէ թէ՛ Վեհափառ Սուլթանին շնորհիւ՝ օսմանեան երկիրներուն մէջ օպրող բովանդակ Հայ ժողովուրդը գո՛չ է Նորին Վեհափառութեան կառավարութենէն, ևն :

— Դուռն ի՛նչ կ'ըսես, Արթին բաշա, հարցուց Հինքեարը, Սայիտ բաշայի թելադրութիւններէն կէս մը համոզուած :

— Ներեցէ՛ք, Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տատեան, այդ կարգի պաշտպանողականներուն մօտան անցած է. Բեթրսպօլերկի դաշլիճը մէկդի՛, հոս, մեր քիթին տակ ապրող ալուէսը կը հաւատա՛յ Հայոց Պատրիարքարանի յայտարարութեան, եթէ երբէք տեղի ունենայ. խնդիրը միջազգային հանգամանք առած է արդէն, Սասունի Իէպքէն ի վեր, եւրօպական դաշլիճներէն ոչ մէկը պիտի կրնայ կարեւորութիւն ընծայել այդպիսի յայտարարութեան մը, քանի որ իրենց հիւպատոսներուն տեղեկագրած իրողութիւնները կարելի չէ՛ ծածկել. Անգլիոյ Կապոյտ Գիրքին ու Ֆրանսայի Դեղին Գիրքին էջերը սեւցուցեր են անոնք : Ի՛նչ կ'ըսեմ, պաշտօնական վաւերացումներ են, վաւերացումներ... :

Ներկայ նախարարները, բացի Սայիտ բաշայէն, գրչութիւնին կը շարժէին հաւանութեան նշաններով, մինչ Համիտ, լարուած ուշադրութեամբ մը կը հետեւէր Տատեանի :

— Արթի՛ն, ըսաւ Հիւնքեարը, պէտք է ամէ՛ն գաղտնիք պարզես, բա՛ռ մը մի՛ պահեր.

— Ինչո՞ւ պիտի պահեմ, Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Տատեան, ես կրնամ՝ լռել երբ երկրին շահերը վտանգուած կը տեսնեմ. լռութիւնը, այս տագնապի վայրկեաններուն մէջ, վատութիւնն է, դաւաճանութիւն չըսելու համար. ես, իբրեւ Օսմանեան հզօր կայսրութեան ամենաշաւատարիմ մէկ ծառան, տարիներու ընթացքին մէջ վարած պաշտօնիս փորձառութեամբը զինուած, Ձեր Վեհափառութեան ներկայութեանը պարտք կը զգամ յայտարարել թէ՛ վտանգը ստոյգ է և անխուսափելի. դեռ երէկ, բրիտանական մեծ դեսպանը կը հազորդէր ինծի իր կառավարութեան վերջնական որոշումը. գիտէ՞ք, ի՛նչ ըսաւ ու կրկնեց մէկ քանի անգամներ. — Հակառակ Վեհափառ Դշխոյին կառավարութեան աւանդական բարեկամութեանը, որ մէկէ աւելի կնճռոտ պարագաներու մէջ ապացուցուած է Օսմանեան կայսերական կառավարութեան հանդէպ, Անգլիան կամայ աւկամայ պիտի հետեւի Ռուսիոյ և Ֆրանսայի քայլերուն, որոնք հաւասար և թերեւս աւելի մեծ չափով շահերունին Արեւելքի մէջ. Անգլիան, Կիպրոսի Դաշնադրութեամբ պարտաւորուած է վերջ մը դնել տալ Թուրքիոյ հայկական նահանգներուն մէջ մասնաւորապէս տիրող մշտատեւ անիշխանութեան, որ վերջերս ա՛յնքան ընդ-վրգեցուցիչ ծայրայեղութիւններով հրապարակ եկաւ... »:

— Արթի՛ն, ընդմիջեց Հիւնքեարը, կարճ կապէ՛, մէ՛կ բառով ըսէ՛, ինչ պէ՛տք է ընենք. ռուսական միջամտութիւն մը հաւանական կը գտնե՞ս. և այդ պարագային ի՛նչ արգելիչ միջոց կը խորհիս.

— Ներեցէ՛ք, Վեհափառ տէ՛ր, շարունակեց Տատեան, ա՛յսքան լուրջ, ա՛յսքան կենսական խնդիր մը

պէտք է լուսաբանել, այսօր երեք մեծ տէրութեանց հաւաքական ճնշումին տակ կը գտնուինք. ես համոզւած եմ թէ՛ Անգլիան, Ֆրանսան ու Ռուսիան վերջնապէս վճռած են գործել Սրբեկիւան Խնդիրը լուծելու համար. և այդ խնդիրը՝ կայսրութեան կեանքի և մահւան խնդիրը կը նկատեմ ես. երկու ճամբայ կայ, պէտք է ընտրենք մէկը. կա՛մ երեք մեծ տէրութեանց դէմ պատրաստուիլ կռուելու, և կա՛մ այդ երեքին միացեալ ուժին առջեւ խոնարհիլ. ուրիշ ճամբայ մը չե՛մ տեսներ ես. Եւրոպայի միացեալ երեք մեծ տէրութիւններէն, որոնք երբեակ Զինակցութիւնը կը կազմեն, կրնա՞նք յուսալ կամ սպասել ո՛ր և է պաշտպանութիւն, եթէ երբէք պատերազմի բռնուինք միւսներուն հետ...:

— Դուք ի՞նչ կ'ըսէք, հարցուց Համիտ միւս նախարարներուն:

Նախարարները չէին բանար բերաններն, ամէնքն ալ անշարժ արձաններու կը նմանէին, իրարու քով շարւած թիկնաթոռներու մէջ, բռնապետական չրջանին հաստատուն սիւները, Եւրոպի ազականութեան ու ուճիրներու դպրոցին ընթացաւարտներէն տիտղոսակիր, նշանաւոր մակարոյճներ, որոնք ամսուան օրէ՛րը միայն կը համրէին, իրենց ճոխ թռչակները գանձելու և նոյն ամսուան մէջ իրագործուած կաշառքներն ալ վրան բարդելով՝ հարէմի զեղխութեան ու մեղանքին մէջ թաղելու համար իրենց գարշելի գոյութիւնը:

Սակայն Ապտիւլ Համիտի ջիղերը կը զայրանային տակաւ: Տատեանի յայտնութիւնները քաղաքական հորիզոնին վրայ սեւ ամպերու կուտակումը գուշակել կուտային: Եւրոպի Բնակիչը կը սկսէր դողալ, իրեն նեղ կուգար իր Ուլը. եթէ արտաքին գործերու նախարարի հայ խորհրդականին պատմածները ճիշդ էին, կը

խորհէր Համիտ, անստոյգ էր ուրեմն վաղորդայնը, իր բոլիւնները համրուած էին ուրեմն, և իր կայսրութեան վերջին ժա՛րը պիտի հնչէր. ի՞նչ կը մնար ընել իրեն. կա՛ր փրկութեան ելք մը, բաց ի փախուտէն. բայց ո՛ւր պիտի փախչէր, ո՛ւր պիտի ապաստանէր. ո՛ւր պիտի կրնար, ու՞րն ձեռքերուն մէջ պիտի կրնար վստահիլ իր կեանքը, իր հարէ՛մը . . . : Փախո՛ւստ, դէպի ո՛ւր . . . : Սեւ Ծովին բերանը պիտի գոցուէր. ուսական նաւատորմիզը կազմ ու պատրաստ, դարանակալ կը սպասէր հոն. Տարտանելի բերանը բռնած էր Անգլիան. իսկ Ֆրանսական վիթխարի մարտանաւերը Սիւրիական ջուրերուն մէջ կ'արշաւէին . . . : Ահա ո՛ր, զարուերկի՛, ճգնաժամայի՛ն բոլիւններ . . . : Պա՛ մը, աչքերը պաղած, միտին նայուածքներ կը պտըտցնէր նախարարներուն վըրայ. ի վերջոյ կանգ կ'առնէր Տատեանի վրայ, որ իր ահաբեկիչ հարցականներով ու անգութ երկսայրաբանութիւններով կը լլկէր ու կը խոչտանգէր անոր հիւանդըղեղը : Վերջապէս, անհամբեր՝ լսելու հայ դիւանագէտին եզրակացութիւնը,

— Արթի՛ն, ըսաւ Հիւնքեարը, շարունակէ՛, եթէ պատերազմի բռնուինք կ'ըսէիր, միւս երեք տէրութիւններուն հետ, ի՞նչ պիտի պատահի :

— Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Տատեան, երբեակ Զինակցութիւնը պաշտպանողական է և ո՛չ յարձակողական. երբէք չեմ կրնար ենթադրել թէ՛ Գերմանիան, Աւստրո-Հունգարիան և Իտալիան ա՛յնքան յիմար եղած ըլլան որ իրենց բանակները հանեն Անգլիոյ, Ֆրանսայի ու Ռուսիոյ դէմ, պաշտպանելու համար . . . :

— Է՛, է՛, հակցա՛նք, ընդմիջեց Համիտ, ըսել կ'ուզես թէ իրենց տեղէն չեն շարժիր :

— Այո՛, Վեհափափա՛ռ տէր, յարեց Տատեան, գոնէ ես այդպէս կը կարծեմ, անցեալէն դատելով :

— Հետեւաբար, յարեց Համիտ, քու կարծիքովդ, պէտք է համակերպինք և ընդունինք որ երեք միացեալ մեծ տէրութիւնները միջամտեն կայսրութեանս ներքին գործերուն:

Տատեան ա՛լ չը խօսեցաւ, աւելի առաջ երթալ չէր կրնար, յետոյ ինքզինք կասկածի կ'ենթարկէր, մանաւանդ, Սայիտ բաշայի մասնաւոր ատելութեան առարկայ դարձած, իրաւունք ունէր զգուշաւոր ընթացք մը բռնելու:

Երկտըզի մէջ գումարուած արտասովոր նիստը, առանց շօշափելի արդիւնք մը ձեռք բերած ըլլալու, փակուեցաւ:

Նախարարները մեկնեցան և Ապտիւլ Համիտ քաշեցաւ իր առանձնասենեակը:

ԾԵ.

Նախարարները մեկնելէ յետոյ, Ապտիւլ Համիտ պալատական մը զրկած էր Տատեան Արթին բաշային ետեւէն և ետ կանչել տուած էր զայն:

Երկուքը մինակ էին, առանձնասենեակին մէջ:

— Արթի՛ն, կ'ըսէր Համիտ մտերիմ յեշտով մը, հոս հիմա ուրիշ մէկը չը կայ. ինծի շիտակը պատմէ՛. ի՞նչ ըսաւ անգլիական դեսպանը:

— Վեհափառ տէ՛ր, պատասխանեց Տատեան, դեսպանին խօսքերը նախարարներու խորհուրդին մէջ, Ձեր Վեհափառութեան սերկայութեանը, գրեթէ բառ առ բառ յիշեցի. դարձեալ կրկնե՞մ:

— Ո՛չ, յարեց Համիտ, կրկնելու հարկ չը կայ,

սակայն դուն ի՞նչ հասկցար այդ խօսքերէն. ի՞նչ կշիռ կրնան ունենալ :

— Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Տատեան, մեծ կշիռ ունին, որովհետեւ երեք մեծ տէրութիւններն ալ համաձայնած են հաւաքական միջամտութեան մը համար, գիտէ՞ք, ինչո՛ւ ամենէն աւելի Անգլիան փութկոտ կ'երեւայ գործին մէջ. կը վախնայ որ չըլլա՛յ թէ երկու Դաշնակիցները, Ռուսիան ու Ֆրանսան իրմէ անջատաբար գործեն ու խաղ մը խաղան իրենց հաշուին : Ես չատ իրաւացի եւ բանաւոր կը գտնեմ բրիտանական մեծ դեսպանին յայտարարութիւնները. իրա՛ւ է, Կիպրոսի Դաշնագի՛րը կայ, Անգլիան երաշխաւորած է օսմանեան կայսրութեան ամբողջութեան պահպանումը, ռուսական գրաւումներու դէմ, պայմանով որ օսմանեան կայսրութեան հայաբակ նահանգներուն մէջ անյապաղ գործադրուին խոստացուած բարենորոգումները...

— Բայց, ընդմիջեց Համիտ քիչ մը սրգողած, այդ բարենորոգումները մոռցուա՛ծ էին, ինչո՞ւ չիմակ յանկարծ երեւան կը հանուին :

— Ներեցէ՛ք, Վեհափա՛ռ տէր, Սասունի Դէպքը կը մոռնա՞ք, յարեց Տատեան :

— Ուրեմն, շարունակեց Համիտ, այդ անիծեա՛լ Դէպքը պատրուակ մը պիտի ըլլայ ձեռքերնին :

— Անչո՛ւշտ, Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տատեան, սակայն, երանի՛ թէ բարենորոգումներուն գործադրութիւնը պահանջելով միայն բաւականանային :

— Ուրիշ ի՞նչ կայ...

— Խնդրե՛մ, Վեհափա՛ռ տէր, պիտի ներէք անչուշտ, եթէ նախարարներուն ներկայութեանը չը յայտնեցի :

— Ի՞նչը...

— Այո՛, հիմա՛ պիտի ըսեմ :

— Ըսէ՛ նայինք, յարեց Համբարտ կասկածոտ շեշտով, ի՞նչ կայ նոր :

— Նոր և կարեւոր միջադէպ մը, Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տատեան լուրջ դէմքով մը. երէկ, բրիտանական դեսպանը, ծանօթ յայտարարութիւններէն ետքը, հետեւեալ ցաւալի միջադէպը պատմեց ինծի. — Սասունի Դէպքին քննութեան մասնակցելու պաշտօնով այդ կողմերը գացող եւրոպական պատուիրակներէն էրզրումի բրիտանական հիւպատոսարանին քարտուղարը Մ. Շիրքի, ընդարձակ տեղեկագրով մը կ'ամբաստանէ միւշիք Զէքի բաշան, որ, եթէ պէտք է հաւատ ընծայել այդ քարտուղարի գրածներուն, Սասունի խռովութեանց միջոցին գերի բռնուած հայ աղջիկ մը բռնի խլամաջնելով իր հարէմը կ'ընդունի և ատեն մը զայն իր տունը կը պահէ Մէլէք անունով : Զէքի բաշան կը մտածէ ասոր ձեռքով սպաննել տալ անգլիացի քարտուղարը, ուստի Մէլէքը նուէր կը ղրկէ անոր տունը, գաղանթը կը յայտնուի, Մէլէք ամէն բան կը խոստովանի և Շիրքի հեռագրով կը հաղորդէ իրողութիւնը մեծ դեսպանին :

— Ո՛ւր է հիմա այդ աղջիկը, հարցուց Համբարտ հետաքրքիր դէմքով մը.

— Ո՛ւր պիտի ըլլայ, Վեհափա՛ռ տէր, հո՛ս է, Բէրա, Բրիտանական դեսպանատունը ...

— Դարձեալ իսլամ է թէ ...

— Ո՛չ, պատասխանեց Տատեան, դարձեալ հայ կը մնայ, և Սօնա կը կոչուի, իր նախկին անունով : Մեծ դեսպանը կատղեր է, և ինծի յայտարարեց թէ մօտ օրէն Լոնտոն պիտի ղրկէ այդ աղջիկը, և բոլոր թերթերուն մէջ հրատարակել պիտի տայ միջադէպը. կը յիշէք անշուշտ, Վեհափա՛ռ տէր, Մուսա պէկի խնդրը :

Պիլզարի առեւանգումը, ի՞նչ իրարանցում ու դըրդում
առաջ բերաւ Եւրոպայի մէջ...

Ապտիլ Համիտ չէր կրնար նստիլ իր գահին վրայ.
կատաղութիւնը իր կատարը հասեր էր. բացակայ Զէքիի
հասցէին հայոյանքներու տարափ մը կը տեղացնէր ու
կը մուտար:

— Բայց, ըսաւ Համիտ, ալջկան կամ կնկան պարզ
խնդիր մը մատը փաթթելէն ի՞նչ կը հասկնայ դեսպանը:

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տատեան, մահափորձի
խնդիր մըն է, կ'ըսէ դեսպանը. Վեհափառ Թագուհիի
պատուիրակին կեանքին դէմ դաւադրութիւն մըն է
ասիկա...

— Ա՛ռ քեզի նոր փորձանք մըն ալ, մուտաց միւ-
շիւր Զէքիին կուրծքը պատուանշաններով ծածկող Թագա-
կիր Աւագակապետը:

— Վեհափառ տէր, յարեց Տատեան, ես կը վախ-
նամ որ չըլլա՛յ թէ ծանր հետեւանքներ ունենայ. եթէ
կարելի է, հիմակուընէ առջեւը թո՛ղ առնուի.

— Ի՞նչպէս...

— Ցաւակցութիւն յայանելով, ըսաւ Տատեան, և
միեւնոյն ժամանակ ընդունելով մեծ դեսպանին ա-
ռաջարկը:

— Ո՞ր առաջարկը, հարցուց Համիտ:

— Սատունի Դէպքին քննութեան համար երեք մեծ
տէրութեանց պատուիրակներուն խնդիրը...

— Երեք պատուիրակնե՛րն ալ հո՛ն են արդէն ու
կը գործեն, ուրիշ ի՞նչ կը պահանջեն:

— Չէ՛ որ երեք պատուիրակներ ըսուածները՝ էր-
զըրումի հիւպատոսարաններու պարզ քարտուղարնե-
րն են, նո՛ր քննիչներ կ'ուզեն ղրկել, բաւական ընդարձակ
իրաւասութիւններով, որպէս զի կարենան անկախա-
բար կատարել իրենց քննութիւնները:

— Շատ աղէկ, յարեց Համիտ համոզուած չեշտով մը, Արթիւն, ես պատրաստ եմ ամէն զիջողութիւններ ընելու, միայն, կրնամ ապահովել կեանքս, կրնամ համոզել զիս թէ՛ ո՛ր և է վտանգ մը չկայ իմ անձիս դէմ, ա՛նա՛ կը իրամայեմ քեզի, իմա, ա՛յս րոպէիս, գնա՛ բրիտանական մեծ դեսպանին, հաղորդէ՛ իրեն իմ կամքս, կ'ընդունիմ որ նոր քննիչներ ղրկուին Սասուն. սակայն, յիշեցո՛ւր իրեն թէ՛ Անգլիան, կայսրութեանս ճշմարիտ բարեկամը, պէտք չէ՛ քաջալերէ ռուսական ռոնձգութիւնները, ո՛չ ալ ոյժ տայ Փրանսական պահանջումներուն, որոնք միայն հեղինակութիւնս տկարացնելու չեն ծառայեր, այլ և անգլիական ազդեցութեան ու շահերուն ալ կը վնասեն, այս կէտերը չը մոռնաս յիշեցնել իրեն :

— Ուրեմն, յարեց Տատեան գո՛հ սրտով մը, Ձեր Վեհափառութեան իրատէին համաձայն, պիտի երթամ յայտարարեմ իրեն թէ՛ Վեհափառ տէրս կը հաւանի որ անգլիական, Փրանսական և ռուսական երեք պատուիրակներ երթան Սասուն և տեղւոյն վրայ կատարեն իրենց քննութիւնները, անկախաբար Բ. Դրան քննիչներէն. նաեւ, պիտի ցաւակցութիւն յայտնեմ իրզրումի հիւպատոսական քարտուղարի միջադէպին առթիւ և պիտի խնդրեմ որ այդ խնդիրը փակուած նկատէ :

— Այո՛, այո՛, Արթիւն, կրկնեց Հիւնքեարը, բացարձակ արտօնութիւն կուտամ քեզի կարգադրելու այս խնդիրը, ինչպէս որ կ'ուզես :

Տատեան Արթին բաշան, Հիւնքեարին իրատէն ծոցը, մեկնեցաւ երգտրդէն և ուղղակի Բէրա գնաց, բրիտանական դեսպանատունը, ուր նոյն գիշերուան համար նիստի հրաւիրուած էին Փրանսական և ռուսական մեծ դեսպանները : Տատեան Սըր Ֆիլիք Քըրքի հաղոր-

դեց Սուլթանին հաւանութիւնը՝ Սասուն լիազօր եւրօպական քննիչներ զրկելու և միեւնոյն ժամանակ կայսերական ցաւակցութիւնները յայտնեց Շիրի—Ջէքի ագեղ ու տխուր միջադէպին առթիւ, խնդրելով որ այդ խնդիրը փակուած նկատէր, երկու տէրութեանց բարեկամական յարաբերութիւնները միշտ աչքի առջև ունենալով։ Սակայն բրիտանական մեծ դեսպանը զայրացած էր Ջէքիի դէմ, մանաւանդ որ Լէտի Քրքի կողմէն պաշտպանուած Սասունցի հերոսունի Սօնային այնքան յուզիչ պատմութեանը տպաւորութեան տակ կ'ապրէր տակաւին։ Դարձաւ ըսաւ Տատեանի։

— Ուրախ եմ որ Վեհափառ Սուլթանը վերջապէս ըմբռնած է բողեքին ստիպողութիւնը, և իր հաւանութիւնը տուած է մեր այնքան բանաւոր ու կրկնուած առաջարկներուն։ արդէն այս գիշեր նիստի նրաւիրած եմ միւս երկու պաշտօնակիցներս, որոնք անհամբեր այս պատասխանին կը սպասէին։ Այս խնդիրը վերջացած է ուրեմն, կը մնայ հիմա ծանօթ տխուր միջադէպը, որուն մանրամասնութիւնները Լոնտոն հեռագրած եմ իր ժամանակին, հետեւաբար, կը ցաւիմ որ չ'ոյրտի կրնամ փակուած նկատել զայն։ ստիպուած եմ սպասելու այդ մասին նոր հրահանգներու։

— Սակայն, առարկեց Տատեան, քանի ու անձամբ եկած եմ Ձեր Վսեմութեան հաղորդելու կայսերական ցաւակցութիւնները, կրնաք հիմակուրնէ երկրորդ հեռագրով մը խնդրել որ չը հետապնդուի այդ խնդիրը, աւելցնելով թէ՛ Վեհափառ Սուլթանը վերջին պատեն ընդունած է երեք մեծ դեսպաններուն առաջարկը, Սասունի մէջ անկախօրէն քննութիւն բանալու պաշտօնով երեք լիազօր պատուիրակներ զրկելու, այնպէս չէ՞։

— Հակառակը չեմ սնդեր, յարեց Սըր Ֆիլիք Քըր-

րի, սակայն, Վեհափառ Սուլթանին հաւանութեան հետ երբէք կապ մը չունի ծանօթ միջադէպը. միւշիր. Զէքի բաշան արդէն դատի տակ պիտի առնուի, շատ լաւ գիտէք. այս միջադէպէն աւելի նպաստաւոր առիթ մը կարելի՞ է երեւակայել այդ հրէշը դատապարտելու համար, ես չեմ կարծեր թէ՝ մեր Սրտաքին Գործերու նախարարը փախցնէ այս առիթը, որ ինքնին կը ներկայանայ, նոյնիսկ կը սպասեմ թէ՝ հեռագրով լոնտոն կանչուի Սասունցի հերոսուհին, որուն լուսանկարը զրկած եմ նախընթաց թղթատարով. շիտակը դժուար, և թերեւս անկարելի պիտի ըլլայ այդ միջադէպին փակումը. երանի՜ թէ կայսերական ցաւակցութիւնները ժամանակին հազորդուէին, հիմա չա՛տ ուշ է արդէն...

Տատեան լռեց: Սըր Ֆիլիք Քըրրիի անընկճելի յաժառութիւնը ծանօթ էր իրեն. հետեւադար, աւելորդ և անօգուտ կը նկատէր պնդել այդ մասին: Քանի մը վայրկեան ալ մնաց հոն. առանց բառ մը արտասանելու. յետոյ, ոտքի ելլելով:

— Վսեմաշո՛ւք տէր, ըսաւ, ուրեմն այսպէս, ձեռնունայն պիտի վերադառնամ:

— Կը ցաւի՞մ, անհունապէս կը ցաւիմ, կրկնեց մեծ գեսպանը, ինչպէս կը տեսնէք, պարագաները փափուկ են, պէտք է սպասեմ նոր հրահանգներու, առանց որոնց մէ՛կ քայլ իսկ չեմ կրնար առնել. կը հաճիք անշուշտ այս կէտերը յանձնել Վեհափառ Սուլթանին ուշադրութեանը, որպէս զի թիւրիմացութիւններ չը ծագին:

Տատեան հրաժեշտ տուաւ բրիտանական դեսպանին ու վերադարձաւ Երլտըդ, ուր նոյն պահուն Ապտիւլ Համիտ գլուխ գլխի տուած էր իր առաջին քարտուղարին՝ Թահսին բաշայի հետ: Տատեան մանրամասնօրէն

հաղորդեց դեսպանական տեսակցութեան արդիւնքը, և, Հիւնքեարին հրամանին վրայ, վերադարձաւ Պէշիքթաշ իր բնակարանը:

ԾԶ.

— Այսպէս հա՞, կ'ըսէր Համիտ իր առաջին քարտուղարին, Երլտըզի իր առանձնասենեակին մէջ գլուխ գլխի տեսակցութեանը միջոցին, դուն պէտք է գաղտնապահ ըլլտոս, Մեծ-Վէզիրէս սկսեալ մինչեւ յետին պաշտօնեաս, նոյնիսկ պալատականներոս, պէտք է անտեղեակ մնան մեր այս գիշերուան խորհրդակցութեան մէջ տրուած որոշումին. ահա՛ւասիկ ինքնագիր նամակը, դուն, վաղը կանուխ, պէտք է վաղեւս ռուսական դեսպանատունը, և անձամբ Պ. Նէլիտօֆի յանձնես ասիկա:

Ապախւ Համիտի ինքնագիր նամակն էր, ուղղուած Ամենայն Ռուսաց Օգոստոսփառ Ցարին:

Երլտըզի Ա. Քարտուղար Թահսին բաշա, որ ողբացեալ Սիւրէյա բաշայի խորհրդաւոր մահուընէն ետքը բարձրացած էր այդ պաշտօնին, յաջողած էր կամաց կամաց ամրապնդել իր դիրքը, մասնաւոր համակրանքը գրաւելով Հիւնքեարին, որ, առանց Թահսինի խորհուրդ հարցնելու, մանաւանդ ծանրակշիռ ու տագնապալի բոպէներու մէջ, չէր գործեր: Նոյն օրուան նախարարական արտասովոր նիստէն ետքը, երբ Տատեան Արթին բաշան զրկած էր Բերա Սըր Ֆիլիբ Քըրրիի քով, ռուսական միջամտութեան մը մզձաւանջէն տանջուող կայսերական գանկի փոթորիկը քիչ մը հանգարտեցնելու յոյսով, իր քով կանչած էր այդ սիրական պալատականը՝ Թահսին բաշան, խորամանկ Սուրիացին,

որ անհրաժեշտ մարդը կը դառնար, ամէն անգամ որ կը սպառէին դիւանագիտական միջոցները: Թաւին իր Տիրոջ խորհուրդ տուած էր Ռուսիոյ Վեհափառ Յարին ուղղել այդ ինքնագիր նամակը, որուն մէջ Համիտ ամբաստանած էր Ամենայն Հայոց Հայրապետը Խրիմեան, իբրեւ սկզբնապատճառ հայկական շարժումներուն, կը թուէր այդ խռովարար(°) վանեցիին արարքները, զանազան յեղափոխական գոմիթէներ կազմակերպելը, Ռուսիոյ, Թուրքիոյ և Պարսկաստանի մէջ տարածուած բուվանդակ Հայերը իրենց օրինաւոր կառավարութեանց դէմ ապստամբութեան հրաւիրող վնասակար թերթեր հրատարակելը, Պոսոյ պատրիարքութեան գա՛նը բարձրանալէն ի վեր խռովութեան որոմներ ցանկը, յետոյ Երուսաղէմ աքսորուիլը, ի վերջոյ Սիօնէն Արարատ փոխադրուիլը և Էջմիածնի Մայր Աթոռը բարձրանալը, իբրեւ Ընդհանրական Հայրապետ:

Ապտիւլ Համիտ իր Օգոստափառ Եղբօր Թանկագին ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալու ջերմ(°) փափագէն մղուած, կը մատնանշէր Խրիմեան Հայրիկը, իբրեւ պետ յեղափոխական բոլոր Գոմիթէներուն, մութի մէջ, յարդի տակէ պատրաստելով Ընդհանուր Հայկական Ապրտամբութիւն մը, որուն նպատակը պիտի ըլլար Կովկասի, Թուրքիոյ ու Պարսկաստանի միացեալ Հայերուն համար ստեղծել Հայաստան մը, Անգլիոյ թեւարկութեան տակ...:

Ինքնագիր նամակին մէջ Ապտիւլ Համիտ կը շեշտէր թէ՛ Էջմիածին աւազակներու, ոճրագործներու և ուխտեալ դաւաճաններու որջ մըն է, ուր կը դարբնուին ամենախիստ գաղտնապահութեան մը տակ, հայկական մթին դաւերու ատաղձներ. իր Օգոստափառ Եղբայրը կը զգուշացնէր հայ անիշխանականներու կողմէն պատ-

րաստուած մահափորձէ մը, յար և նման այն մահափորձին, որուն զո՛ւ եղած էր իր^ն Երջանկայիշատակ Հաւը՝ Աղեքսանդր Բ. Ռուս Ոչնչականներուն ու հայ Անիշխանականներուն գաղանի դաշնակցութիւնը կը մատնանըչէր Նիքոլա Բ. ին, և կը թունաւորէր անոր միտքը, Խրիմեան Հայրիկը որակելով Սասունի՝ ալ վերջին Ապստամբութեան պարագլուխը, Լեն, Լեն, Լեն:

Նամակին վերջերը կէտ մըն ալ կը յանձնէր Համիտ իր Օգոստափառ Եղբօր բարձր ուշադրութեանը. կը գրէր թէ՛ Էջմիածնէն՝ Խրիմեան և Պօլսէն՝ Իզմիրեան, Խրիմեանի երկրորդ հատօրը, ձեռք ձեռքի տուած, մէկ կողմէ՛ Կովկասի ու Թուրքիոյ մէջ հայկական ապստամբութեան խմբումը կը պատրաստէին եռանդով, միւս կողմէ՛ Լեւոնական դաշլիճները կը զբաղեցնէին իրենց լալկանութիւններով...:

Թաւին բաշան կառքը նետուեցաւ ու գկաց Ռուսական դեսպանատունը, Պ. Նէլիտօֆի յանձնելու համար այդ ինքնագիր նամակը զոր խնամով մը զետեղած էր թաւապատ ու ոսկեղրուադ թղթապանակի մը մէջ:

Պ. Նէլիտօֆ կը նախաճաշէր, երբ Սուլթանին Ա. Քարտուղարը ներս կ'առաջնորդուէր:

Դեսպանատան հիւրասրահը մտաւ Թաւին, Ա. Թարգմանին ընկերակցութեամբ: Քիչ յետոյ, մեծ դեսպանը ներս մտաւ: Սովորական քաղաքավարութիւնները փոխանակուելէ յետոյ, Թաւին Պ. Նէլիտօֆի յանձնեց Սուլթանին ինքնագիր նամակը:

ԾԷ.

Անգլիական, ֆրանսական և ռուսական նոր պատ-
ւիրակները Մուշ հասած, շոգեպլինդ առաջ կը տանէին
քննութիւնները, օժանդակ քննիչ մասնախումբեր հա-
նելով Սասունի զանազան կողմերը, երբեմն ալ իրենք
անձամբ այցելելով Արձաւիրքին վայրերը:

Արիւնի. Մոխիրի, Ոսկերտի քներու զարհուրելի
համայնապատկեր մը, ուր գեղնային ոճիրները, բոլոր
հակամարդկային հրէշութիւնները, իրենց գարշանքով
ու քստմնեցուցիչ զանազանութիւններով ցուցադրուած
էին հոն, Աղէտքի, Անէծքի և Արձաւիրքի այդ չարա-
շուք վայրերուն մէջ: Մուշի երբեմնի գեղեցիկ ու բեր-
րի դաշտերը, Սասունի երբեմնի ծաղկաւէտ բլուրներն
ու անտառուտ լեռները, անհուն մոխրակոյտ մը կը
պարզէին այցելուի աչքերուն առջեւ: Հոս, Համիտիյէ
հրոսակներուն ցանած հրդեհներէն այրած վանքեր ու
եկեղեցիներ կը մլտային տակաւին. հոն, երբեմնի չէն
չէն գիւղերու աւերակները կուլային. հոս, ձորերու մէջ
ու բլուրներու կողերը, գիշատիչ թռչուններէն ու գա-
զաններէն յօշոտուած ու կերուած անձանաչ դիակներու
կարկառներ. հոն, գարշաւոտ փոսեր, աճապարանքով
ծածկուած հողակոյտեր, լքուած, մոռցուած մարմին-
ներու մնացորդներ...:

Ահա՛ Սասունը, Ապտիւլ Համիտի անդրանիկ Գլուխ
Գործոցը:

Պիթլիսի վալի թահսին և միւշիր Զէքի բաշաները,
ջարդին մեծութիւնը, զոհերուն թիւը, թալաններուն
քանակը ծածկելու համար ամէն ճնշողական միջոցներ

ի գործ դրած էին, աքսորի, բանտի, մինչեւ իս' մահ-
ւան սպառնալիքներով ահաբեկելով նահանգին հայ բը-
նակչութիւնը, բռնի հանրագրութիւններ ստորագրել
տալով Հայերուն, անիծել տալով յեղափոխականները,
անիշխանականները^(*)... և շնորհակալութեան ուղերձ-
ներ զրկել տալով Երևոյ, Ապստամբութիւնը զսպած ու
Արդարութիւնը վերահաստատած բոլորին համար:
Միւս կողմէ, Բ. Դրան Քննիչ Յանձնաժողովը, այդ
ոճրագործ երկուորեակին ձեռքով ու գործակցութեամբ,
յաջողած էր բոլոր կանխազգուշութիւնները ձեռք առ-
նել, Աղէտքին բովանդակ պատասխանատուութիւնը
բեռցնել տալու Մուրադին վրայ, որ իր խռովարար^(*)
ու չարագործ^(*) հրոսակներով յաջողած էր կերպով
մը Սասունի սահմաններէն ներս մտնել, ու կովկասէն
փախած հարիւրաւոր ծպտուն զինուորներու հետ աս-
պատակել ամբողջ նահանգը, կողոպտել խաղաղ թուրք
և ուրիշ իսլամ ցեղերը, ջարդել, հրդեհել, ևն. ևն.
ևն.: Հետեւաբար, այդ Յանձնաժողովին վճիռով, մահ-
ւան դատապարտուած էր Մուրադ իր զէնքի ընկերնե-
րով:

Յանձնաժողովին լրբութիւնը չափ ու սահման չու-
նէր: Միւշիորին թելադրութեամբ և վալիին աջակցու-
թեամբ, լրտեսներու գաղտնի խուճեր կազմակերպել
տուած էր, որոնք կը մտնէին զոհերու տէր ու բողո-
քարկու անմեղ Հայերու մէջ, զրպարտութիւն մը կը
փակցնէին անոնց ճակտին, մուր կը քսէին ու մէկիկ
մէկիկ ձերբակալելով բանտարկել կուտային զանոնք և
այդ կերպով կը խեղդէին բողոքի ձայները: Գաղտնի
ոստիկան զինուորներու խուճեր, վալիին ու միւշիորին
կողմէն կազմակերպուած, տունէ տուն կը պտըտէին ու
սուտ վկաներ կը հաւաքէին, որոնք Յանձնաժողովին

առջեւ կը յայտարարէին թէ՝ հայ անիշխանականներ, անգլիական զօրքերու տարազով, շատ մը մզկիթներ այրեցին, խեղճ քուրտ ընտանիքներ կողոպտեցին, աղջիկներ ու կիներ առեւանգեցին ու բռնաբարեցին, մէկ խօսքով, այդ վարձուած վկաները՝ Մուշի ու Սասունի հայ բնակչութեան ուսը կը բեռնէին բոլոր վայրագութիւնները, որոնք գործուած էին Զէքիի զօրքեւուն, քուրտ աշիրէթներուն ու համիտիյէ հրոսակներուն ձեռքով։ Ուրիշ գաղտնի գործակալներ, դարձեալ Յանձնաժողովէն հովանաւորուած ու վարձուած, վկայեալ մարդասպաններու հաւաքածոյ մը, որոնք Սասունի Զարդին մէջ մեծագոյն դէյր խաղցած էին, կոյսերու բռնաբարումներով և ուրիշ անուշի ոճիւրներով, Մուշի ու Սասունի ամայացած գիւղերուն անկիւնները դիակներ կը փնտռէին, անթաղ մնացածներուն դիակները, և մէկիկ մէկիկ հաւաքելով, ձորերու և հեղեղատներու մէջ, կամ ապառաժներու կողերը, հորեր կը փորէին ու խառն ի խուռն հոն կը նետէին զանոնք, այնպէս որ, արագ արագ առաջ տանելով այս եղեռնական գործողութիւնը, դասպանական քննիչները Մուշ հասնելէ առաջ, Թալանին, Հրդեհին ու Զարդին հետքերը յաջողած էին ջնջել։ Եւ այս դիակներու փնտռութիւն մէջ, այդ գերեզմանափորներէն շատերը հարստացան, զոհերուն վրայ մոռցուած գումարներու և գոհարեղէններու կողոպուտներով։

Դիակապուտներ Բ. Դրան Քննիչ Յանձնաժողովի համիտաբարոյ անդամները, Դիակապուտներ՝ ասոնց վարձած այդ մեռելներու փոսերն ու հորեր փորող վայրենիները. դիակապուտներ՝ Պիթլիսի Թահսինը, Երզնէկայի Զէքիին ու իրենց արքանեակները. Դիակապուտներ՝ Երլաղզի Բորենին ու իր Կամարիլլան...։

Այս Մութ Ուժին, այս Սեւ Ուխտին ու Դիակապուտներու այս գաղտնի Դաշնակցութեան դէմ ո՞ր օտար ոյժը պիտի զօրէր: Դեպքանական Քննիչ Մարմինը կը շարունակէր իր քննութիւնները, անկախաբար և անջատօրէն, սակայն հազար ու մէկ խոչընդոտներու կը հանդիպէ: Արդէն այս Քննիչ Մարմինը Պոլսէն չը մեկնած, Երլորզլին Ա. Քարտուղար Թախսինի ստորագրութեամբ գաղտնի հեռագիր մը ղրկուած էր Պիթլիսի Թահսինին, օրինակ մըն ալ Բ. Դրան Քննիչ Յանձնաժողովին Կախազանին, հրամայելով փութացնել անխնայական(?) Մուրատի դատաւարութիւնը, անպատեհաւ դատապարտել զայն մահուան և դատական թուղթերը Պոլիս ղըրկել անմիջապէս:

Եւ կայսերական այս բացարձակ հրամանը կատարուած էր վայրկենապէս:

Դեպքանական Քննիչ Մարմինը հոն հասնելէն երեք օր առաջ, Պիթլիսի հրապարակները, մզկիթներուն դրոները, կառավարական պալատին պատերը, ամէն հանրային կարեւոր հաստատութեանց դռները, Մուրատի մահովճիւղը փակցուած էր: Մուրատի ամբոխը տենդագին անհամբերութեամբ մը կը սպասէր մահուան պատիժին գործադրութեան, որ, ինչպէս մուկները ծանուցած էր, յաջորդ օրը պիտի տեղի ունենար:

Սակայն, էրզրումի բրիտանական հիւպատոսարանի քարտուղար Մ. Շիբլի, իմանալով ամէն բան, ժամանակին հեռագրած էր եղելութիւնը Պոլսոյ բրիտանական մեծ դեսպանին՝ Սըր Ֆիլիք Քրքրիի, որ կրցած էր անմիջապէս արգելել տալ Մուրատի մահուան պատիժին գործադրութիւնը: Ու երբ, Քննիչ Մարմինը Պիթլիս հասած էր, արդէն ոչնչացուցած էին բոլոր փակցուած թուղթերը:

Այսպէս, մահուընէ կ'ազատուէր Մուրատ ու իր ընկերները, բանտի արհաւիրքներուն մէջ ապաստելով վաղորդայնին, որ տակաւին մութ էր :

Նախորդ եւրոպական քննիչները, երեքն ալ էրզըրումի երեք ծանօթ մեծ տէրութեանց հիւպատոսարաններու քարտուղարներ, հարիւրաւոր վկաներ մտիկ ընելէ, հարիւրէ աւելի նիստերու ներկայ գտնուելէ և երբեմն ալ անուղղակի ու գաղտնի քննութիւններ կատարելէ յետոյ, երեքն ալ համաձայն էին հետեւեալ երկու կէտերուն վրայ, այսինքն նախ թէ՛ Սասունի մէջ անիշխանականներ չը կային և Հայերը՝ պարզապէս ինքնապաշտպանութեան կռիւ մը և ապստամբներ չէին. երկրորդ թէ՛ Սասունի Արհաւիրքին բովանդակ պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ Համիտի կառավարութեան վրայ :

Սասունի Զարդին ծագման, զանազան փուլերուն ու Քննիչ Յանձնաժողովի դերին վրայ որոշ ու յստակ գաղափար մը կազմելու համար կ'արժէ աչքէ անցընել ԲՐՕՅ. Կ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ «Պատմութիւն Արեւելեան Խնդրոյ Եւ Առաջնորդ Հայկական Հարցի» րկին տեսութիւնները. (Տես. Հասոյ Բ. Գլուխ ԻԸ. Հայկական Հարցին ձգնաժամը, Եւայլն.)

ՍԱՍՈՒՆԻ ԶԱՐԴԻՆ ԵՒ ՔՆՆԻՉ ՅԱՆԶՆԺՈՂՈՎԸ

Թիւրքիոյ կառավարութեան բռնած ընթացքը ապուշութեան, յիմարութեան գործ չէ, այլ քաղաքականութեան մը արդիւնքը : Եւրոպական միջամտութիւնը իր գործոց մէջ միայն իր հպատակ քրիստոնէից պատճառաւ տեղի կ'ունենայ, Եւրոպական Թիւրքիոյ քրիստոնեայք այդպէս ազատուեցան : Ասիոյ մէջ իրենն

միակ հոգ պատճառողը հայ ցեղն էր, մանաւանդ Պէրլինի դաշնագրով անոր խնդիրը միջազգային ձեւ մը առնելէն ի վեր: Ուստի Պէրլինի ժողովէն ի վեր փոխանակ անոր արդար և շատ համեստ պահանջումներուն գոհացում տալու, Հայոց յառաջդիմութեան և նիւթական, բարոյական ու թուական զարգացման առջեւն առնելու տուաւ իր բոլոր ջանքը: Այդ բանը նախ գաղտնի, մեղմ միջոցներով ըրաւ, և ապա յայտնի, հրապարակաւ և բուռն միջոցներով, մինչեւ իսկ զանոնք դիմադրութեան գրգռելով ու ջարդելով:

Հայերը տկարացնելու, Հայաստանի մէջ նուազեցնելու այս քաղաքականութեան շատ նպաստաւոր սեպւեցաւ Քիւրտերը ձեռք առնելը: Կազմուեցաւ Քիւրտ Համիտիյէ հեծելազունը, և անոնց արտօնութիւն շնորհուեցաւ Հայերը վանել Հայաստանէն և անոնց տեղը գրաւել: Այս քաղաքականութիւնը բոլոր թրքական կուսակալութեանց հասարակ է: Թէ հին թիւրքեր թէ երիտասարդ թիւրքեր Ասիոյ մէջ թիւրքիոյ ամբողջութիւնը պահելու միակ ճարը Հայերը իրենց երկրին մէջ տկարացնելը գտած են:

Ասկէ ծագեցաւ Քիւրտերուն համարձակ գործած և միշտ անպատիժ մնացած հարստահարութիւնները: 1894 Յուլիսին Քիւրդ աշիրէթներ Սասունցի քաջ հայերուն վրայ ըրած մէկ արշաւի ժամանակ ետ մշուելով՝ իրենց կորուստին համար իրենց պաշտպան կառավարութեան կը գանգատին: Պիթիիսի կառավարիչը՝ Հասան Թահսին փաշա՝ ասիկայ իբր Հայոց ապստամբութիւնը մեկնելով և մեծ բանակ մը ժողված՝ Սասունի վրայ կուգայ, և հետեւանքը կ'ըլլայ Սասունի ծանօթ ջարդը, որուն առմենէն սոսկալին տեղի կ'ունենայ Սուլթանին գահակա-

լութեան տարեդարձին օր, Օգոստոս 30 : Ըստ վկայութեան Վանի Անգղիական հիւպատոս Մ. Հօլվօրտի, (կապոյտ Գիրք, Թիւրքիա, Նօ. 1. 1895, Մասն Ա. էջ 15) Սասունի բոլոր գիւղերը ջարդուեցան : Կառավարութիւնը կ'արգելէ Մ. Հօլվօրտը քննութիւն կատարելու համար Սասուն մտնելէ, և կ'ամբաստանէ զայն իբր Հայերը ապստամբութեան գրգռող : Դեռ պահը՝ Սըր Ֆիլիք Գրորի՝ ասոր դէմ բողոքելով անկախ քննութիւն մը կատարելու համար դեսպանատունէն մէկը զրկել կ'ուզէ : Սուլթանը այս ազգու միջամտութենէն վախնալով՝ ամբաստանութիւնը ետ կ'առնէ, խնդրելով որ քննիչը չի զրկուի : Դեսպանը կը հաճի, բայց քննութիւն մը կատարուելուն վրայ պնդելով, Սուլթանը ինք քննիչ յանձնաժողով մը զրկել կը խոստանայ : Ասոր վրայ դեսպանը կը խնդրէ որ այդ յանձնաժողովը խառն ըլլայ և անդամոց երեքը պետութեանց երեք հիւպատոսները ըլլան : Սուլթանը դեսպանին թուլութենէն, և ըրած զիջումներէն քաջալերեալ, ասիկայ կը մերժէ, և ժամանակ վատկելու համար ձգձգելով երկար բանակցութեան մը կը սկսի : Վերջապէս դեսպանը կը ստիպուի կրկին տեղի տալ և Սուլթանին թիւրք քօմիսիօնը ընդունիլ : Միայն թէ շատ աշխատութեամբ կը յաջողի արտօնութիւն ստանալ որ գոնէ Անգղիա, Գաղղիա և Ռուսիա ալ երեք պատուիրակներ կցեն քօմիսիօնին, ոչ թէ իբր անդամ, այլ լոկ ականատես վկայ՝ նիստերուն ներկայ գտնուելու, և պէտք սեպած ժամանակնին ալ հարցումներ ուղղելու : Այս երեք պատուիրակներն ալ ոչ թէ նախնական առաջարկին պէս պաշտօնական անձինք՝ հիւպատոսներ՝ պիտի ըլլային, որ մի քիչ ազդեցութիւն ունենային, այլ լոկ էրզրուսի հիւպատոսաց գրագիրները :

Ասիկայ մեծ պարտութիւն մըն էր Անգղիոյ համար, որ մինչեւ վերջը այս թոյլ ընթացքը շարունակեց, միշտ տեղի տալ և զիջանելով: Բայց Անգղիա շատ գոհ մնաց ասկէ և Քօմիսիօնին մեկնելովը մի քիչ հանգիստ շունչ առաւ, քանզի Բօզպրիի ազատական տկար կառավարութիւնը առանձին սկսելու յանդգնած այս գործը՝ վերջապէս կը յաջողէր: Յսկտութեանց վրայ դնել և պատասխանատուութիւնը բաժնել անոնց հետ:

Եթէ Անգղիա այսպիսի անօգուտ քննութեանց համար, որուն պէտք չի կար, ժամանակ չի վատնելով և առանց ձգձգելու, մէկէն, ազդուապէս գործէր, Սասունի դէպքերուն վրայ կռթնած, հաւանական էր որ քիչ թէ շատ գոյացուցիչ արդիւնք մը ձեռք ձգէր:

Այսպիսի թիւրք Քօմիսիոնի մը ընելիքը արդէն յայտնի էր: Դուռը պաշտօնապէս հրատարակել տուաւ թէ «Հայ աւագակաց աւարները ֆննել կ'երթան»: Ասկէ կը հասկցուէր թէ Դրան նպատակը ի՛նչ էր, և ի՛նչ խաղաղութիւն պիտի կատարուէր: Անգղիա այս յայտարարութենէն ալ չսթափեցաւ, այլ լոկ քաղաքավարի բողոք մը դրկելով Դրան, շարունակեց մասնակցիլ այգպիսի խայտառակութեան մը, Փաղղիան և Ռուսիան ալ իր ետեւէն ձգած: Իտալական կառավարութիւնը մերժեց մասնակցիլ այդ քօմիսիօնին:

Փաղղիոյ և Ռուսիոյ միութիւնը Անգղիոյ հետ, այնչափ ալ անկեղծ բան թը չէր, այլ աւելի Անգղիան կաշկանդելու համար էր, որմէ կը կասկածէին երկուքն ալ: Երկու երկիրներու արտաքին գործոց պաշտօնեայք աբ, Լօպանօֆ և Հանօթօ, դժբաղդարար թրքասէրներ էին: Հանօթօ ժամանակաւ Պոլիս գտնուած և Սուլթանին սիրելի եղած էր, նաև գաղղիական թերթեր Սուլթանին ծախուած էին այդ ժամանակ:

Թիւրք քօմիսիօնը եւրոպացի պատուիրակներէն ա-
միս մը առաջ հասաւ Մուշ, և ամէն բան կարգի դրաւ
Համիտի ուղածին պէս: Երեք պատուիրակներ առանց
մեծ հեղինակութեան և առանց թարգմանի ըլլալով,
Թիւրք պաշտօնէից խաղալիկ էին, մինչեւ որ Անգղիոյ
դեսպանը բռնի թարգման մը զրկեց անոնց:

Այս քօմիսիօնը 1893 Յունուար 24էն Յուլիս 24
տեւեց, վեց ամիս, 108 նիստ ունեցաւ Մուշ, 190 վկայ
մտիկ ըրաւ, և ըստ եւրոպացի պատուիրակաց հաստա-
տեց թէ Հայք ոչ թէ ապստամբ էին, այլ յարձակմանց
դէմ ինքզինքնին կը պաշտպանէին, և թէ պատասխա-
նատուութիւնը կառավարութեան վրայ կը ծանրանայ:
Հետեւեալն է Անգղիոյ նուիրակ Մ. Շիբլիի վկայու-
թիւնը.

«Հայերը ջարդուեցան առանց հասակի եւ սեռի
խտրութեան: Երեք շաբաթի չափ ժամանակամիջոցին
մէջ, Օգոստոս 12—Սեպտեմբեր 4, Հայերը վայրի անա-
սուններու պէս հալածուեցան . . . : Եւ սխալեալ եմ
ըսել որ սա համոզումը իմ մէջս գոյացաւ քե թուրք
կառավարութեան փափաքածը ոչ քե այնչափ խառնա-
կիչ Մուրաթ մը գտնել եր, որչափ Կէլիէկիւզեան եւ Տալ-
վորիկ գաւառաց հիմնովին ջնջումը»:

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՅ ԾՐԱԳԻՐԸ

Մինչդեռ Քօմիսիօնը իր քննութիւնը կը կատարէր
Մուշ, Անգղիա կրկին իր ետեւը ձգած Ռուսիան և Գաղ-
ղիան, Հայկական վեց նահանգներուն համար—Էրզրում,
Պիթլիս, Վան, Սվաղ, Խարբերդ, և Տիարպէթիր—բա-
րեկարգութեանց ծրագիր մը պատրաստել սկսաւ, Պու-
սոյ 3 դեսպաններուն միջոցաւ: Ասոնք սկսան 1893 Ապ-
րիլ 3

րիւ 18ին և լմնցնելով ներկայացուցին Դրան Մայիս 11
ին : Բայց ասկէ կ'սկսի իրենց դժուարութիւնները : Սու-
թանը կարծուածին չափ դիւրամարս պատառ մը չէր ,
և փոխանակ մէկէն այո՛ կամ ո՛չ պատասխան մը տա-
լու , Մայիսէն մինչեւ Հոկտեմբեր 17, Անգղիոյ և Ռու-
սիոյ իրարու դէմ տածած անվստահութեան վրայ յե-
նած՝ 3 տարբեր ժամանակներ մասնակի պատասխաննե-
րով և կերպ կերպ առաջարկներով և առ երեւոյթս զի-
ջումներով՝ 3 պետութիւնները ամբողջ 3 ամիս զբաղ-
ցուց և ձանձրացուց , մինչեւ որ իր ուղած ծրագիրը ըն-
դունել տալով՝ վերջացուց խնդիրը , խափ խայտառակ
ընելով երեքն ալ :

Ռուսիա Հայոց համար բան մը ընելու մտադիր չէր ,
և Անգլիոյ ընթացքն ու առաջարկները հաշտ աչօք չէր
դիտէր : Ուստի Լօպանօֆ Ռուսիոյ արտաքին գործոց
պաշտօնեայն՝ Անգլիոյ բոլոր առաջարկութեանց դէմ
կը դիմադրէր : Կ'առաջարկէր թէ ,

Հայերը ցրուեալ են եւ տեղ մը չիկայ որ Հայաստան
կոչուի ու անոր համար մասնաւոր վարչութիւն մը սր-
ւի : Թե կովկասի Հայք գրգռեալ վիճակի մէջ ըլլալով
Թուրքիոյ մէջ մեծ ապսամբութիւն յառաջ բերել կը
ջանան : Եթէ Թուրքիոյ բոլոր քրիստոնեաներուն համար
բարեկարգութիւն կ'ուզուի , ինքն ալ համամիտ է , իսկ
եթէ Հայոց համար բացառիկ արժօնութիւններ կ'ուզուի ,
որ ապագայ Հայկական քաղաւորութեան մը կեդրոն
դարձնեն , ինք անոր դէմ է : Ռուսիոյ կողմէն երկրորդ
Պուլկարիա մը ստեղծել չուզեր : Կ'առարկէր թէ դեսպա-
նաց զժամ սահմաններ խիստ ընդարձակ են , գրեթէ Փո-
քր Ասիոյ կէտը : Մասնաւոր էր Սուլթանը չընդունի ,
ի՞նչ պիտի ընեն : Չարք եւ ինք Սուլթանին վրայ հնչում
գործածելու հակառակ են , եւ ուրիշ պետութեան մը
գործածելն ալ իրենց սիրելի չէ :

Ահաւասիկ այսպիսի առարկութիւններով, զորս առանց պատեհութիւն փախցնելու կը կրկնէ իր բոլոր հեռագիրներուն և գրութիւններուն մէջ, Լօպանօֆ արգելք եղաւ Հայոց գոհացուցիչ բան մը տրուելուն: Անգամ մը իմանալով որ Անգլիոյ դեսպանը ճնշում գործածելու առաջարկութիւն կ'ընէ Ռուսիոյ Դեսպանին, իսկոյն բացարձակ արգելք մը դրաւ և խնդիրը այդ ժամանակէն (Յուլիսի սկիզբը) դեսպանաց ձեռքէն առնուելով՝ կառավարութեանց մէջ կը կատարուէին բանակցութիւնները ժամանակ մը:

Կը մնար Անգլիա մինակը, որ անկեղծօրէն կը փափաքէր Հայոց համար բան մը ձեռք բերել, բայց շատ թոյլ ու երկչոտ վարուելով ամէն ինչ վիժեցուց: Անգամ մը Լօրտ Քիմպըրլիին համբերութիւնը հատած, համարձակութիւն ունեցաւ առաջարկել որ որոշ պատասխան մը տալու համար 48 ժամ միջոց տրուի Սուլթանին: Բայց Լօպանօֆ քացէ ի բաց մերժեց զայդ: Վերջապէս Յունիս Չին եկաւ Սուլթանին առաջին պատասխանը, իր կողմէն առաջարկուած ընդարձակ ծրագիրի մը ձեւով, որ դեսպանաց ըսածին նայելով իրենց առաջարկին մերժումն էր:

Դեսպանաց ճնշումին վրայ Յունիս Դին Սուլթանը շրդ. պատասխան մը կուտայ: Համառօտ գրութեամբ մը կը պատասխանէ թէ սկզբունքով կ'ընդունի ծրագիրը, իրեն վերապահելով վերջը մանրամասնութեանց վրայ վիճելու ազատութիւնը:

Այս ժամանակ Լօրտ Րօզպըրիի ազատական նախարարութիւնը կ'իյնայ, առանց յիշուելու արժանի բան մը ընելու, բացի անօգուտ բանակցութիւններով անգին ամիսներ կորսնցնելու, որոնք եթէ անմիջապէս գործելու նուիրուէին, հաւանականաբար Հայկական խնդիրը չիժա լուծուելու ճամբուն մէջմտած կ'ըլլար:

Լօրտ Սօլզլլերի Յունիս 29ին պահպանողական կառավարութեան գլուխն անցնելով շատ աւելի բազդաւոր չեղաւ։ Ամբողջ Յունիս ամիսը բանակցութիւններով անցնելէն, խոստովանեալ ընդունելէն և 2 անգամ Սօլզլլերի թուրք դեսպանին խիստ լեզու գործածելէն վերջը, Յունիս 31ին դեսպանաց թարգմանները հանդիսաւոր կերպով Դուռը կը հրաւիրուին, իբր թէ մեծ բան մը լսելու, և երբ կ'երթան, իրենց կը յայտարարուի թէ նախարարաց յանձնաժողով մը մեծ զգուշութեամբ ծրագիր մը պատրաստած է, և Սուլթանն ալ վաւերացուցած, և որ թարգմանուելով հետեւեալ օրը պիտի հաղորդուի դեսպանաց։ Օգոստոս 1ին Սուլթանին այս Յրդ պատասխանը կը տրուի, որ կրկին բոլորովին անգոհացուցիչ բան մը կը գտնուի դեսպաններէն։

ԼՕՐՏ ՍՕԼԸԶՊՐԻ ԵՒ ՍՈՒԼԹԱՆ

Ասոր վրայ Լօրտ Սօլզլլերի ճշուամ գործածելու հարկը տեսնելով, հասկնալ կուզէ Օգոստոս 3ին թէ Ռուսիա մինչև ո՞ւր կրնայ երթալ։ Լօպանօֆ բացէ ի բաց մերժելով ճշուածի գաղափարը, Լ. Սօլզլլերի ալ ետ կը կենայ, Ռուսիայէն զատուիլ գործին չի գալով։

Լօրտ Սօլզլլերի Դրան հետ այս ու այն կէտի վրայ վիճելէն ձանձրացած՝ կեդրոնական հարստած մը կը փորձէ, կ'առաջարկէ թէ բարեկարգութեանց գործադրութեան ապահովութիւն ստանալու երկու կերպ կայ, մին որ պաշտօնեայք առնուին անխտիր քրիստոնեաներէ և մահմէտականներէ՝ իրենց թուոյն համեմատութեամբ, որ էր դեսպանաց ծրագրին պահանջածը, և զոր Սուլթանը չընդունեց։ Կը մնայ ուրիշ միջոց մը այն, է որ 4 թուրքերէ և 3 պետութեանց 3 ներկայացուցիչներէ բաղկացած քօմիտիոն մը նստի էրզրում կամ Վան կամ

Պիթիւս, և հսկէ մօտէն: Լօպանօֆ ի սկզբան ասիկայ ընդունեց: (Թեեւ վերջը այսպիսի ֆօմիքէի մը Ռուսիոյ շատ մօտ ըլլալը չի սիրելով, անոր Պօլիս նստիլը յարմար սեպեց, եւ աւելի վերջն ալ բոլորովին ձգեց, ոռարկելով որ Պերլինի դաւանադիրը ստորագրող ուրիշ պէտուքիւնհրման ալ պաշտանջել որ անգամ ունենան այսօրմիսիսօնի մեջ):

Մինչ կառավարութիւնք այս բանակցութեանց մէջն էին, դեսպանք ալ ծրագրին վրայ կը բանակցէին Դրան հետ, և չի գիտնալով թէ ի՞նչ է ընդունուածը և ի՞նչ է մերժուածը, իրենց կարծիքին հասնմատ Դրան այլևայլ անգամներ ընդունած կէտերը գրութեան մը մէջ ամբողջելով՝ կը զրկեն Դրան, հարցնելու թէ ասո՞նք են ընդունուածները, և իրենց թարգմանները պատասխան մը ընդունելու կը զրկեն մուրացկանի պէս: Դուռն ալ դեսպանաց այս անդիւանադիտական ընթացքէն քաջալերուած, այս անգամ չորրորդն ըլլալով աւելի աննպաստ պատասխան մը կուտայ Օգոստոս 19ին, արդէն ընդունած չատ մը կէտերն ալ յետս կոչելով:

Ասոր վրան Լօրտ Սօլզպըրի աւելի պնդեց իր խառն քօմիսիոնի պահանջին վրայ: Սուլթանը իր Լօնտրայի դեսպանին միջոցաւ յայտարարեց Լ. Սօլզպըրիին թէ խառն քօմիթէն չի կրնար ընդունիլ (Oq nusnu 21), և և սպառնաց որ եթէ Լ. Սօլզպըրի պնդէ ասոր վրայ, Թիւրքիա ալ քաղաքականութիւնը փոխելով, Ռուսիոյ գիրկը նետուիլ պիտի ստիպուի: Իսկ Լօպանօֆ Ս. Բէթերսպուրկի թիւմք դեսպանին կը յայտարարէ թէ ինք Անգղիոյ համաձայն և նգղիա ատկէ պակաս բան չէր կրնար պահանջել (Oq nusnu 28):

Սուլթանը ժամանակ մը վախցաւ ասկէ և զիջումի երես բռնեց: Որպէսզի Լօրտ Սօլզպըրիի խառն Հակող

քամիսիօնէն ազատուի, դեսպանաց սկիզբէն առաջարկածները ընդունելու միտում ցոյց տուաւ, սկսաւ կրկին բանակցիլ ընդունուելիք կէտերուն վրայ, Սեպ.ի սկիզբէն մինչև Հոկտեմբերի կէսը: Հայք համբերութեամբ սպասելէն յոգնած և դեսպանաց զիջողութենէն կասկածելով և վախնալով՝ որոշեցին ցոյց մը կատարել Պապը Ալին Հոկտ. 1ին, որպէսզի խնդիրը չուտ և արգիւնաւոր կերպով վերջացնելու նապաստած ըլլան: Կառավարութիւնը այս ցոյցը արգիլել ուղղելով խռովութիւն տեղի կ'ունենայ: Հայք եկեղեցիները կ'ապաստանին, մինչև որ դեսպանք միջամտելով՝ իրենց պաշտպանութեան տակ կը հանեն եկեղեցիներէն Հէկտ. 10 ին: Հոկտ. 13—14ին ալ գործոց պաշտօնեայ Սաիտ բաշան 3 դեսպանաց հետ արտաքին ծրագրին վերջին խմբագրութիւնը կատարելով, Սուլթանն ալ իր հաճութիւնը տալով կ'ընդունի Հոկտ. 15ին: Այս անգամ ալ Դուռը զայն հրատարակել չուղեր, Սուլթանն ալ հրովարտակ հանել կը մերժէ, առարկելով որ Մահմետականք գրգռեալ են և հրովարդակ մը օգուտէն աւելի վնաս կ'ընէ: Դեսպանք ստիպուեցան աս ալ կըլելով նստիլ և քիչ մը հանգչիլ, և այսպէս խնդիրը փակուեցաւ առժամապէս:

ԼՕՐՏ ՍՕԼԶՊԸՐԻՆ ԵՒ ՍՈՒԼԹԱՆԸ

Lors Solqurri առ Պարոն Հեռլըրք

Այս օրուան հեռագիրնիդ ստացայ, որով Սուլթանէն ինձ ուրիշ լուր մը կը բերէք, որ կը զարմանայ իրեն նախկին պատգամին պատասխանը չստանալուն համար, որուն մէջ Ն. Կայսերական Վեհ. վերահաստատած էր իր խոստումները Հայկական Նահանգաց մէջ ներմուծուելիք բարեկարգութիւններու մասին, և որ Նորին

Վեհ. Թագուհւոյն Կառավարութեան օգնութեանը կը
դիմէր իր^{Յայտագործին} մէջ իրեն օգնելու համար :

Ի պատասխանի, Ն. Կ. Վեհ. պէտք է բացատրէ՞ր
որ իր վերջին պատգամին տայի՞ք պատասխանս յետա-
ձգած էի, մինչեւ որ անոր մէջ ինծի խոստացածը կա-
տարէ, բարեկարգութեան ծրագիրը նոր իրատեղով մը
հրատարակելով : Դուք կրնաք նաեւ հրատարակման յե-
տաձգուելուն պատճառաւ զգացած ցաւս և յուսախա-
բութիւնս յայտնել իրեն :

Դուք Ն. Կ. Վեհ. հաղորդեցէ՞ք որ իր դէպի այս
երկիր ունեցած բարեկամութեան վստահացումը յարգա-
նօք կ'ընդունիմ, նաեւ տեղեկացուցէ՞ք իրեն որ Ն. Կ.
Վեհ. Թագուհւոյն Կառավարութիւնը տակաւին կը փա-
փաքի օգնել իրեն, բայց թէ անհրաժեշտ կը նկատուի
որ քայլեր^{առնուին}, վերջնապէս արգիլելու համար
Մահմետականաց կողմանէ Բրիտոնեաներու դէմ ի գործ
դրուած յարձակումները համար, որոնք Օսմանեան
Կայսրութեան երբեմն քանի մը մասերուն մէջ տեղի կ'ու-
նենան : Մեզի հասած տեղեկագրութիւնք կը ցուցնեն
որ Սուլթանը սխալած է իր համոզման մէջ, թէ Հայերը
պատճառ տուած են այն անկանոնութեանց : Մեզի տե-
ղեկագրուած է որ դրեթէ ամէն տեղ իրողութիւնը ասոր
հակառակն է, և թէ շատ տեղեր թրքական իշխանու-
թիւնը և զօրքերը քաջալերած են, նոյնիսկ մասնակ-
ցած են խռովութեանց :

Այն իրողութիւնը որ՝ Սուլթանը վերջերս պատուա-
նշան տուաւ պաշտօնատարի մը, զոր ինքը պաշտօնանկ
ըրած էր խիստ յոռի վարչութեան պատճառաւ, չի քա-
ջալերեր Նորին Վեհ. Թագուհւոյն Կառավարութիւնը ո-
ւ է վստահութիւն ունենալու թէ՛ խոստացեալ բարեկար-
գութիւնները հաւատարմութեամբ գործադրելու մասին
Ն. Կ. Վեհ. արհաւիրութեան գիտաւորութիւնը լուրջ բան
մըն է :

Ն. ՎԵՏԻ. Սուլբանի պատգամը առ Պր. Հեռալդը.

«Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ իմ բարեկամական տեղեկագրերէս և իմ բարի նպատակներս յայտնող արտայայտագրերէս վերջն ալ տակաւին ոչ մի պատասխան չեմ ստանար Լօրտ Սօլգալըրիէն :

«Ես Անգիայէն օգնութիւն կը սպասեմ, և կը կրկնեմ որ Անգլիա պէտք է վստահ ըլլայ իմ խոստմունքներս կատարելու մասին ունեցած ջերմ փափաքիս նրկատմամբ : Բարեկարգութիւնք շնորհուած են : Աշխարհի մէջ չկայ պատճառ մը ենթադրելու որ անոնք ի գործ չպիտի դրուին հաւատարմաբար : Իմ և այս երկրին շահերը կը պահանջեն որ բարեկարգութիւնները ներմուծւին, և բնականաբար այս մասին մենք մեր շահերը նկատողութեան կ'առնենք : Բարեկարգութեան գործադրումը սակայն կարգ ու կանոնին վերահաստատումէն կախեալ է, անոնք ազդեցիկ կրնան լինիլ միայն երբ խաղաղութիւն կը տիրէ :

«Հայերը իրենց էնթրիկներուն և ապստամբութեանց պատճառաւ, ինչպէս նաև իրենց անկանոնութեանց առիթ ապուլը, բարեկարգութեանց գործադրութեան յետաձգուելուն պատճառ եղած են և տակաւին կ'ըլլան : Շարիր փաշան էրզրում հասածին պէս սկսաւ քրիստոնեայ ժանտարմներ կազմակերպել, ինչ որ ապացոյց մըն է թէ ես փափաքեցայ մէկէն գործի սկսիլ : Յետոյ խռովութիւններ տեղի ունեցան էրզրնիկեանի մէջ, որուն յաջորդեցին Պայպուրթի և էրզրումի խռովութիւնները : Չեմ գիտեր որ Շաքիր փաշան կարողացա՞ւ աւելի բան մը ընել, բայց անիկայ հոն հասած օրը անմիջապէս գործի սկսաւ, և եթէ անիկայ շարունակելու անկաւորող եղած է, խառնակութիւններն էին որ զինքը արգիլե-

ցին : Մեծ գոհողութեամբ բազմաթիւ գործեր հաւաքել հարկադրուեցայ անկարգութեանց վերջ մը տալու և ապա ըստ կարելւոյն շուտ բարեկարգութիւնները գործադրելու համար , և կարծեմ թէ կարող պիտի ըլլամ զանոնք կատարելապէս գործադրել նուազ քան երկու ամսուան ժամանակամիջոցի մը մէջ , կարգ կանոնը վերահաստատածիս պէս : Այսպէս չեմ կարծեր որ շատ երկար ժամանակ պիտի անցնի բարեկարգութիւնը կանոնաւոր կերպով գործադրելէ առաջ :

«Այս նպատակս աւելի յառաջացնելու համար , վաղը պիտի զրկեմ երկու փաշաներ՝ Ապտուլլահ և Սաատէթտին փաշաները՝ քաղաքային պաշտօնատարաց հետ , առաջինը պիտի երթայ էրզրումի կողմերը և երկրորդը Պիթլիս : Իրենց առաջին ջանքը պիտի ըլլայ խաղաղասիրական միջոցներով և ժողովրդոց ամէն դատակարգին խրատ տալով կարգ ու կանոնը վերահաստատել , եթէ կարելի ըլլայ . ասիկայ իմ հաւատարմութեան մէկ ուրիշ ապացոյցն է :

«Թող ուրեմն Անգղիա օգնէ ինծի , Հայոց լաւ իւրաքանչեւ տալով , նոյն իսկ սպառնալով անոնց , որ ոչինչ կրնան չհօիլ իրենց ներկայ ընթացքով , նաև ըսելով որ բարեկարգութիւնք չէ կարելի գործադրել որքան ժամանակ որ իրենք կը շարունակեն գրգռել ժողովուրդը և խռովութիւններ ստեղծել :

«Ինչո՞ւ ուրեմն Անգղիա չի՞ օգներ ինծի : Չեմ կրնար հասկնալ : Լօրտ Սօլդալըրին ինծի օգնել չո՞ւզեր : Հակառակ իմ բոլոր անկեղծ ջանքերուս , կը տեսնեմ որ անգղիական թերթերը տակաւին զիս կը դատաւիեան : Անոնք չե՞ն կրնար տեսնել որ ես մեծ եռանդով կ'աշ-

խատիւ և կը հետապնդեմ իրերը ուղղութեան բերելու համար: Չէ՞ կարելի թան մը ընել զանոնք դադրեցնելու համար: Կը սպասեմ որ Անգղիան ինծի մեծապէս օգնէ:

Պարոն Հերպըրթ առ Լօրս Սօլպըրի.

Սուլթանը հետեւեալ պատասխանը յղած է Ձերդ Լօրտութեան տեղեկագրոյն.

Ձէյթունցիներուն այդ կերպ ընթացք մը ցուցնելէն ետքը, թրքական կառավարութիւնը զիջողութեան նախաքայլը չի կրնար առնել: Կայսրութեան ամէն կողմերը գտնուող զինուորական հրամանատարներ արդէն հրաման ստացած են չի մնասելու ոչ ոքին որ չի զիմադրէր իշխանութեան: Նորին Վեհ. հրաման պիտի զրկէ Մարաշ պատրաստ գտնուող զօրքերուն որ երկու օր ալ իրենց տեղէց չի շարժին: Եթէ իրենց Ձէյթուն հասած ժամանակ ապստամբները հաւանին հպատակիլ և յանձնել իրենց մէջ գտնուող ապստամբապետները, ինչպցս ալ իրենց զէնքերը, իրենց ոչ մէկ մնաս պիտի հասնի:

Սուլթանը կրկին կը խնդրէ Ձերդ Լօրտութենէն, որ հրապարակաւ ծանուցանէք թէ բարեկարգութիւններ Նորին Վեհ. կողմէ ի գործ պիտի դրուին առանց յապաղման, համաձայն այն կրկնակի խոստումներուն, որք ախորդ տեղեկագրոյն մէջ Ն. Կ. Վեհապառութեան կողմէ տրուած էին, նաև Ձեր մէկ պատասխան տալուն վրայ կը պնդէ:

Մարտանաւերուն կրկնապատկուելուն շշուոյժը Ն. Վեհ. ախանջը հասած է: Սուլթանը կը յուսայ որ Ձեր Լօրտութիւնը այդ քայլը պիտի չառնէ: Քանի որ անիկայ հանրային զգացումները պիտի գրգռէ, և պիտի վրդովէ խաղաղութիւնը, որ անհրաժեշտ է բարե-

կարգութիւնները կարենալ գործադրելու համար:

Ն. Վեհափառութիւնը նաև կը խնդրէ որ Զերդ-Լօրտութիւնը ազդու կերպով խրատէ Հայերը, իրենց Պատրիարքարանի միջոցաւ, որ հանդարտ կենան, և նոր խռովութիւններ չի յարուցանեն:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀ. ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՊԱՏԳԱՄԸ

«Շատ երախտապարտ եմ Լօրտ Սօլզպըրիին պատգամի այն օգնութեան համար որ ինծի պիտի ընէ, և ես կը փափաքիմ որ Պարոն Հէրպըրթ հազորդէ իմ անկեղծ շնորհակալութիւններս այն մասին, ինչպէս նաև նոյն պատգամին մէջ գտնուած բարեկամական արտայայտութեանց համար: Սակայն ես տեսած եմ Լօրտ Սօլզպըրիի ըրած բանախօսութեան մը համառօտագրութիւնը, որուն մէջ սա պարբերութեան կը հանդիպիմ. ես քիչ վստահութիւն ունիմ որ բարեկարգութիւն պիտի զործադրուին: Այս խօսքը ստուգիւ մեծ ցաւ պատճառած է ինձ, քանի որ բարեկարգութեանց գործադրումը իմ կողմանէ որոշուած խնդիր մըն է: Բաց աստի, ես փափաքող եմ կարելի եղածին չափ շուտ գտնոնք գործադրել: Ես զայս արդէն քանիցս կրկնած եմ նախարարներուս: Այս այսպէս ըլլալով՝ Լօրտ Սօլզպըրիին իմ բարի նպատակացս վրայ կասկածելու միակ պատճառը՝ այստեղի մարդոց էնթրիկներն ըլլալու են, և կամ թէ այնպիսի գաղափար մը տալու համար չարախօսութիւններ եղած են: Բարեկարգութեանց գործադրութիւնը բացարձակապէս որոշուած խնդիր մըն է, բայց հարկ է որ նախ այս երկրին մէջ խաղաղութիւնը հաստատուի: Կարգ ու կանոնը վերահաստատելու համար ամենէն կատարեալ միջոցներ ձեռք կ'առնուին և առնուելու վրայ են: Տարակոյս չկայ որ այս քայլերուն

արդիւնքը ընդհուպ երեւան պիտի գայ, եթէ արդէն երեւան եկած չեն:

«Օրինակի համար, ժամանակէ մը ի վեր Տրապիզոնի, Էրզրումի, Պիթլիսի, Տիարպէքիւրի մէջ նորանոր խռովութիւններ տեղի ունեցած չեն: Սակայն ես կը կրկնեմ որ բարեկարգութիւնները պիտի գործադրեմ: Ես այդ բարեկարգութիւնները պարունակող թուղթը պիտի առնեմ, զայն առջեւս պիտի դնեմ, և անձամբ պիտի հսկեմ որ մէն մի յօդուած ի գործ դրուի: Ասիկայ իմ ամենահաստատ որոշումս է, ես իմ պատուոյ խօսքս կուտամ: Ես կը փափաքիմ որ Լօրտ Սօլզպերի ասիկայ լաւ հասկնայ, և կը խնդրեմ ու կը փափաքիմ որ Նորին Լօրտութիւնը, այս յայտարարութեանս վրայ կատարեալ վստահութիւն մը գոյացնելով՝ մէկ ուրիշ բանախօսութիւն մը ևս արտասանէ այն բարեկամական զգացմանց համար, որ տածած է դէպ ինձ և իմ երկիրը: Իմ այս պատգամիս արդիւնքին պիտի սպասեմ ամենախիստ մտահոգութեամբ: Ասկէ զատ պիտի խնդրեմ որ դեսպանատունը ինք խրատէ Հայերը. նաև հրահանգ տայ իր հիւպատոսներուն որ անոնք ալ ամէն ազդու կերպերով խրատեն Հայերը գո՞ն մնալ եղած բարեկարգութիւններով, ինչպէս Լօրտ Սօլզպերի իր բանախօսութեանը մէջ կը յայտնէ «*բէ անոնի պէս է զոն քլլան եւ հանդարտ կեանան*»: Անոնց պէտք է հասկցնել որ բարեկարգութիւնք չեն գործադրուիր, եթէ խառնակութիւններ առաջ բերեն:

Սրբ. Ֆ. Քրրի առ Լօրտ Սօլզպերի.

Այսօր կէսօրէն ետքը Սուլթանին կողմէ մասնաւոր ունկնդրութեան արժանացայ, սր առեւց երկու ժամ ու կէս:

Նորին Վեհ. խօսք առաւ Թագուհւոյն որպիսութիւնը հարցնելով: Ես պատասխանեցի որ Նորին Վեհ. Թագուհին քաջառողջ է և ինձ պաշտօն յանձնած է իր յարգ քննքը մատուցանել Սուլթանին և շնորհակալութիւն յայտնել այն պատգամին համար զոր իրեն ղրկած էր: Նորին Վեհ. Թագուհին մեծ ցաւով լսեց այն դէպքերը որ անցեալ քանի մը շաբաթներու ընթացքին տեղի ունեցան ի Թուրքիա, և վստահութիւն ունի որ Սուլթանը իր կարողութեան սահմանին մէջ եղող ամէն միջոց պիտի գործածէ, անոնց շարունակութիւնը արգիլելու համար:

Նորին Կայս. Վեհ. պատասխանեց թէ՛ ես ինքս անշուշտ տեղեկութիւն ունէի որ կարգ ու կանոն վերստին հաստատուեցաւ, քանի որ Դուռը հրահանգ ստացած էր դեռպանաց հալորդելու այն ամէն տեղեկութիւնները, որոնք նահանգներէ կ'առնուէին, ինչպէս նաև կարգ ու կանոնի վերահաստատման մասին տեղական իշխանութեան ղրկած հրամանագիրներուն պատճէնները: Սառնալութեանց վերսկսումը արգիլելու համար, նաև ամէն կողմերը զօրքեր ղրկուած են, և արդարեւ ինչ որ կարելի էր ընել, եղած են: Ամենէն ետքը ըսաւ թէ, ես ալ լսած ըլլալու եմ հիւպատոսներէն որ քանի մը օրերէ ի վեր խաղաղութիւնը բոլորովին հաստատուած է:

Ես ըսի որ իմ ստացած տեղեկութիւններս Նորին Վեհ. յայտաւ սրութիւնները կը հաստատեն, բայց քանի մը տեղեր խառնակութիւնք տակաւին կը շարունակուին, թէև համեմատաբար փոքրիկ չըջանակի մէջ:

Նորին Վեհ. շարունակելով իր խօսքը, ըսաւ թէ տակաւին ցաւալի տպաւորութիւնը կը մնայ թէ՛ ինքը բարեկարգութիւնները առանց յապաղման գործադրելու

իր փափաքին մէջ անկեղծ չէ։ Այսպիսի ծրագիրներ բնականաբար երկար խորհրդակցութեանց կը կարօտին, բայց թէ անգամ մը որ անոր նկատմամբ հաւանութիւն ցուցուցած և որոշում տրուած է, ինք մտադիր է զայն իր ամբողջութեամբը ի գործ դնել։ Սակայն, ամենէն պակի պէտք եղած բանը կարգ ու կանոնը հաստատելն է, որովհետեւ միայն ա՛յն ատեն բարեկարգութեան կարելի է սկսիլ։ Այսու ամենայնիւ արդէն սկզբնաւորում մը եղած է։ Քանի մը քննիչներ ընտրուած են ինչպէս նաեւ վալիներու և միւթէսարրիֆներու օգնականներ։ Շաքիր փաշա սկսած է քրիստոնեաներէ բաղկացեալ ոստիկանապետութիւն մը կազմելու, և եթէ խռովութիւններ չի ծագէին, մինչեւ հիմա անոնք վեց վիլայէթներու մէջ ալ ներմուծուած էին։

Ես պատասխանեցի թէ՝ Նորին Վեհ. Թագունոյն կառավարութիւնը Սուլթանին բարեկարգութիւնները գործադրելու մասին ունեցած հատուտ որոշումը գոհունակութեամբ լսեց, բայց դժբաղդաբար վերջին դէպքերը անոնց վստահութիւնը միայն տկարացնելու կը ծառայէին։ Բարեկարգութեանց ընդունուելուն յաջորդեց ամբողջ Հայ հասնգաց մէջ ջարդ ու կոտորած, և հազարաւոր հոգիներ, որոնք կորուսած էին իրենց տուները և ստացուածքները, անօթութենէ պիտի կորսուէին ձմրան միջոցին եթէ օգնութիւն չի հասնի։ Ըսի թէ ղեկավանատունէն մեկնելէս ճիշդ առաջ տեղեկութիւններ ստացած էի, որոնք վստահութիւն ներշնչելէ չատ հեռու էին, այսինքն թէ Եւս. հայեր մահուանէ ազատելու համար բռնադատուած էին Մահմետականութիւն ընդունիլ։

Նորին Վեհ. ղիտել տուաւ որ ինքը երբէք չի համակրիր որ և իցէ մէկու մը որ կրօնափոխ կ'ըլլայ, և

նա մէջ բերաւ դատական նախարարութեան մէջ գըտնուող բարձրաստիճան և հանրածանօթ Հայու մը դէպքը, որ Մահմետականութիւնը ընդունած է: Եւ թէ ինքը այս մարդուն երբէք կարեւորութիւն չի տար: Նա խնդրեց որ յիշած բռնի կրօնափոխութեանց մասին իրեն մանրամասնաբար տեղեկագրեմ: Ես ալ այնպէս ընել խոստացայ:

Վերջը՝ ես հաղորդեցի Նորին Վեհ. որ ես նոյն օրը ստացած էի հեռագիր մը, Նորին Վեհ. Թագունէոյն կառավարութեան Մուշի մէջ գտնուող Դեր-Հիւպատոսէն որ կը գրէր թէ Հայերը Պիթլիսի մէջ սպառնալիքի և տանջանքի ենթարկուած են, որպէս զի զանոնք ստիպեն հեռագրելու Պօլիս թէ Պիթլիսի մէջ կոտորածը առաջին անգամ Հայերէն սկիզբ առաւ: Սուլթանը նախ չի գիտնալ ձեւացուց՝ ըսելով թէ ո՞վ ստիպած է Հայերը այդպիսի բան մը ընելու: Ես պատասխանեցի թէ տեղական իշխանութիւնները որ կը փափաքէին պատահած դէպքերուն պատասխանատուութիւնը իրենց վրայէն նետել: Սուլթանը պատասխանեց թէ այդ մասին քըննութիւն պիտի կատարէ, և հարցուց թէ ի՞նչ ապացոյց կարող էր զիս համոզել:

Ես ըսի թէ, Նորին Վեհ.ը, անշուշտ այնպիսի պաշտօնատարներ ունի, որոնց վրայ կրնար վստահիլ. որուն վրայ անիկայ առաջարկեց իբրեւ յարմար անձինք Ապտուլլահ փաշան կամ Սաատէտտին փաշան, այն Յանձնաժողովին նախագահը, որ վերջերս առաքուած է: Բայց ես իրաժարեցայ միջամտել զրկուելիք պաշտօնէից ընտրութեան գործին, միայն բաւական համարեցայ թելագրել որ Նորին Վեհ. Թագունէոյն Փոխ-Հիւպատոսներէն մին՝ կատարուելիք քննութեանց մէջ մասնակցութիւն ունենայ: Սուլթանը ասոր հաւանութիւն տուաւ:

Յետոյ ըսի որ, երկու պարագաներ կան որոնց մասին Նորին Վեհ. Թագուհւոյն կառավարութիւնը ցաւով տեղեկութիւն ստացաւ: Մին՝ այն էր որ Ջարդեբուն հաճար տակաւին ոչ ոք պատժուած է, միւսը՝ որ Նորին Վեհափառութիւնը տակաւին խոստացած հրովարտակը չի հանեց:

Սուլթանը միայն վերջնոյն պատասխանելով ըսաւ որ գործը աւելի կարեւոր է քան խօսքը և հրատարակութիւնը: Նա Դրան միջոցաւ ինծի պիտի հաղորդէ հրովարտակ չի հրատարակելուն պատճառները: Նա կըրկին և կրկին անգամ ըսած էր որ բարեկարգութիւնները պիտի գործադրէ: Ըսաւ որ ինքը յամառ մարդ մըն է, անգամ մը որոշում տալէն վերջը անկկայ զայն ամբողջովին պիտի կատարէ: Սակայն ես շարունակեցի շեշտել այն կէտը թէ՛ Նոր. Վեհ. Թագուհւոյն կառավարութեան գաղափարով՝ հրովարտակին հրատարակումը երեք պատճառներով կարեւոր էր: Ա. Պետութիւնները Նորին Վեհափառութեան անկեղծութեանը մասին վստահացնելու համար. Բ. Հայերը համոզելու համար որ իրենք իրօք բարեկարգութիւններ պիտի վայելեն. Գ. համոզելու մահմետականները որ բարենորոգումները իրենց չահերուն վնասակար չեն: Սուլթանը պատասխանեց թէ ինքը հրահանգ պիտի տայ իր նախարարաց որ այդ Բ. և Գ. կէտերու մասին ինծի բացատրութիւն տան. ինքը կը յուսար որ զիս պիտի համոզեն թէ իրեն հրովարտակ չի հրատարակելը արդարացի է: Ա. կէտին գալով բարեկարգութիւնք արդէն պաշտօնապէս, հաղորդուած են զեսպանաց, անոնցմէ կախեալ է իրենց կառավարութեան տեղեկացնել թէ՛ զանոնք գործադրելու համար իր տուած որոշմանը մասին, և թէ՛ իրենց այդ նպատակաւ առած գործնական քայլերուն մասին:

Յետոյ նա դառնալով իմ Բ. և Գ. կէտերուս՝ ըսաւ որ հակառակ իր բոլոր ըսածներուն, ինքը կ'ուզէր զայնս քննել ինծի հետ բարեկամաբար:

Յետոյ երկար պատմական քննութեան մը մըտաւ ցուցնելու համար թէ հրովարտակի մը հրատարակութիւնը փուճ բան մըն է: Իր հօրը Կիւլ-հանէի հրովարտակին, և Հաթթը Շէրիֆի մասին ակնարկութիւններ ըրաւ: Վերջինը՝ մէկ կողմէն՝ Գաղղիացւոց կուսակից Ալի և Ֆուատ փաշաներու, միւս կողմէն՝ Անգղիացւոց կուսակից Րէչիտ փաշայի մէջտեղ վէճի նիւթ եղաւ, և վերջապէս երբ հրատարակուեցաւ, Շէյխ Իւլ Իսլամի և այլ Մահմետական առաջնորդներու մէջ խիստ թշնանական զգացումներ յառաջ բերաւ, սակայն և այնպէս, այս ամէնէն վերջը, անոր ալ գործնական արդիւնքը մեծ չեղաւ: Ինքը երբ դահլ բարձրացաւ, իր հօրը հրովարտակին քանի մը պարբերութիւնները ի գործ դրաւ, Բարլամէնթ մը հաստատեց, որուն մէջ բաւական թուով տգէտ և տղայամիտ անձնաւորութիւններ գլուխուելուն՝ դադրեցնել պէտք եղաւ: Ինք դատաստանական վարչութիւնը բարեկարգած և նոր օրինագրքի մը ծնունդը տուած է: Ներկայ բարեկարգութիւնք նախ Հաթթի Շէրիֆին մէկ ուսումնասիրութիւնն են և իր գաղափարով պէտք չկար զանոնք հրատարակել մանրամասնաբար: Ինք մամուլի միջոցաւ փոքրիկ ծանուցում մը ընել տուաւ, որ երբեմն բարեկարգութիւններ պիտի ի գործ դրուին, և այդ բաւական է, աւելի հրատարակում մը ո՛չ ոք ատկէ աւելի պիտի համոզէ: Իր նպատակն է բարենորոգութիւնները գործնականապէս կատարել, և յայնժամ մարդիկ պիտի հասկնան անոնց ի՛նչ ոլլալը:

Ի պատասխանի ես տակաւին պնդեցի այն խնդրոյ մասին և ըսի որ, ամէն քաղաքակրթեալ երկիրներու

մէջ ի գործ դրուելիք օրէնքները նախ կը հրատարակ-
ւին : Նորին Վեհ. Թագուհւոյն կառավարութեանը գա-
ղափարով կարեւոր է որ բարեկարգութեանց մանրա-
մասնութիւնք ճանչցուին հանրութեանէն, թէ ամէն մէկ
վիլայէթի մէջ պէտք է որ հրատարակուին, նաև ամէն
Հայ գիւղերու մէջ և տուներու առջև փակցուին :

Սուլթանը պատասխանեց թէ՝ պարագաները աւելի
պիտի բացատրէ : Ըսաւ թէ ինք բարենորոգումները հը-
րատարակելու մտադիր էր, անոնք մամուլի յանձնուե-
լու համար մանրամասնաբար ընդօրինակուած էին, հան-
դերձ ծանօթութեամբ՝ ցուցնելով թէ իւրաքանչիւր պար-
բերութիւն վիլայէթի ո՞ր օրէնքին կը պատկանէր : Ես
անտարակոյս գոյութիւն ունեցող օրինաց մի թարգ-
մանութիւնը կարգացած ըլլալու եմ, հետեւաբար ինձ
ծանօթ ըլլալու է որ բարեկարգութեան ծրագիրը իր
մէջը նոր բան մը չի պարունակեր :

Ես պատասխանեցի թէ՝ ես այդ մասին տեղեկու-
թիւն ունիմ, և Նորին Վեհափառութեան յիշել տուի
որ քանի մը ամիսներ առաջ, երբ ինքը ինծի հարցու-
ցած էր թէ այն բարեկարգութիւնները ի՞նչ էին որոնք
մենք առաջարկելու մտադիր էինք, ես ըսած էի թէ
անոնք արդէն հրատարակուած օրինաց մէջ չի գտնուող
ոչինչ կը պարունակէին : Հետեւաբար շատ փափաքելի
էր որ հանրութիւնը — թէ՛ Բրիտանեաներ և թէ՛ Մահ-
մետականներ — գայս գիտնային : Սուլթանը պատասխա-
նեց թէ՝ այս ամէնը գիտնալով հանդերձ՝ կրկին չէր հա-
մարձակած ո և ի ցէ հրատարակութիւն ընել : Սակայն
կրկին պիտի խորհրդակցի նախարարաց և Մայիտ փա-
շային հետ հրովարտակի մասին, և արդիւնքը ինծի պի-
տի տեղեկագրէ : Կը յուսար որ ես քիչ մը բանաւոր
պիտի ըլլայի և հաւատք ընծայէի յառաջ բերուած փառ-

տերուն անկեղծութեանը մասին, մինչեւ իսկ եթէ հրովարտակին հրատարակուիլը դարձեալ անպատշաճ համարուէր: Եթէ այս խնդիրները լուրջ կերպով քննէի, պիտի տեսնէի որ անոնք մեծապէս օգտակար են թէ՛ Անգլիոյ և թէ թուրքիոյ շահերուն:

Լօրս Սօլզպըրիի Թուրքիոյ Դեսպանին խօսածները(1)

«Թիւրքիոյ դեսպանին հետ այսօր ունեցած տեսակցութեանս միջոցին շատ մեծ եռանդով խօսեցայ Նորին Վսեմութեան, Հայկական խնդրոյն նկատմամբ:

«Ըսի որ իմ անկեղծ փափաքն էր որ Օսմանեան Կայսրութիւնը պահպանուի, և թէ Սուլթանին արդար իրաւունքները միջամտութիւններէ պաշտպանուին, բայց թէ ցաւով նկատողութեան առի որ Նորին Վեհափառութիւնը Անգլիոյ և Եւրոպայի մէջ այս խնդրոյ մաս եղած հանրային կարծիքներուն ճիշդ համապատասխանող ո՛չ մի քաջ չէ առած:

«Էական խնդիրը այն էր որ, Հայոց անաչառ կառավարութիւն մը երաշխաւորելուն համար միջոցներ ձեռք առնուին: Ինքնավարութեան բոլոր գաղափարները մերժեցի իբրեւ. անտեղի բաներ, և ես խնդրեցի անոնց համար ոչ մի առանձնաշնորհում, բայց միայն պարզ արդարութիւն. թէ Քրդեր պէտք չէ որ ճնշում բանեցնեն Հայոց վրայ, ոչ ալ Հայեր Քրդերուն: Այս նպատակին համար մատնանիշ ըրի որ, այս ներկայ պարագաներուն մէջ

(1) Այս և յաջորդ երկու նամակները Լօրտ Սօլզպըրիի կ'ուղղէ Պօլսոյ Անգլ. դեսպանատունը, իր Թիւրքիոյ դեսպան, Րիւսթէմ փաշայի հետ ունեցած խօսակցութեանը մասին: Կապոյտ Գիրք, Թիւրքիա, Նօմ. 1. 1896. էջ 94, 118, 123:

Փոքր Ասիոյ Արեւելեան մասը պէտք է դրուի կառավարչի մը իշխանութեան տակ, որուն վրայ Եւրոպան վստահութիւն ունենայ: Բաւական է որ անիկայ հաստատամիտ, ուղղադատ և հաւատարիմ ըլլայ, իր կրօնքը շատ քիչ նկատողութեան պիտի առնուի: Բայց անհրաժեշտ էր որ նա իր վրայ ունենար այս յատկութիւնները և ազատութիւն տրուէր իրեն ի պահանջել հարկին գործելու, առանց Կ. Պօլսէն միջամտութիւն կրելու:

Յետոյ, չարունակելով յայտնեցի Րիւսթէմ փաշային որ ես կը պնդեմ այն պահանջներուն վրայ, որոնք երեք պետութեանց Կ. Պօլսոյ դեսպաններուն միջոցաւ ներկայացուեցան, և թէ ես պիտի չարունակեմ այն քաղաքականութիւնը, զոր ներկայ կառավարութիւնը ժառանգած է իր նախորդ պաշտօնատարներէն:

Ես պնդեցի որ Սուլթանը այդ սկզբունքներով եղած պահանջներէն կարելի եղածին չափ շատերը ընդունելու է: Ես Նորին Վսեմութեան մտքին վրայ ազդու կերպով տպաւորեցի այն ահաւոր ու վտանգալից կացութիւնը, որուն մէջ ինձ կը թուէր թէ այժմ Օսմանեան կայսրութիւնը կը գտնուէր: Պաշտօնիս նորէն հասնելուս՝ դարձանքով տեսայ թէ անիկայ ո՞րքան մեծ տեղ մը կորուսած էր անգղիական հանրային կարծիքին մէջ: Անիկայ այլ եւս այս խնդրոյ մասին եղած դրդում մը չէր, հապա հաստատուն համոզում մը կ'աճէր, թէ՛ ոչինչ կը յուսացուէր թիւրքիայէն բարեկարգութեանց կամ բարեփոխութեանց նըկատմամբ, և թէ՛ միակ ընել կարենալիք բանը յարաբերութիւնը դադրեցնելն էր: Ես մատնանիչ ըրի որ վըտանգը չափազանց մեծ էր, և եթէ Սուլթանը ժամանակին զգուշութիւններ ձեռք չառնէ, հարուածը գրեթէ անխուսափելի կերպով պիտի իջնէ իր գլխուն վրայ:

իր ամենէն քիչ սպասած ատենը : Ես աւելցուցի թէ՛ Սուլթանին կառավարութեան դէմ ամեն կողմերէն դանդառներ լսեցի, և թէ Եւրոպայի կարծիքը առհասարակ նուազ նպաստաւոր է քան այն ատեն, երբ ասկէ առաջ պաշտօնի վրայ էի :

Կը խնդրեմ Ձեր Վսեմութենէն որ հաճիք ինձ տեղեկագրել անմիջապէս, երբ որ և իցէ որոշում մը տրուի Սուլթանին կողմանէ ի մասին բարեկարգութեան ծրարագրոյն այն մասերուն, զոր նա կրնայ ընդունիլ :

ԼՈՐՏ ՍՕԼՁՊԸՐԻ»

«Բիւսթէմ փաշան այսօր այցելութիւն մը տուաւ ինձ տեղեկացնելու համար այն զիջումներու հանգամանաց մասին, զորս Սուլթանը կը պատրաստուէր ընել, ի մասին Հայկական Հարցին :

«Բիւսթէմ փաշան պնդեց այն իրողութեան վրայ թէ խառնակութիւննք սկսած էին Հայոց անհանդարտութեան և կազմակերպեալ ապստամբութեան պատճառաւ, և թէ տեղի ունեցած ոճրագործութեանց ա՛յնքան Հայերը պատասխանատու են որքան թիւրք զօրքերը :

«Ես պատասխանեցի որ մեր տեսակէտով իր պաշտպանութիւնը բոլորովին անտեղի էր : Մեր գանգատը այն է թէ կառավարութիւնը իրեն մասնաւոր պարտականութիւնը չէ կատարած, թէ շատ մը նահանգաց մէջ ընկերութեան վիճակը պարզ անիշխանականութիւն է, այս յանցանքներէն արդարանալու համար խօսուած ժամանակ քիչ նկատողութեան կ'առնուի այն հարցումը թէ թշնամութիւնք Հայոց կողմանէ Տաճկաց դէմ եղած են, և թէ Տաճկաց կողմանէ Հայոց : Ես ըսի որ, իրաց այս ընթացքին պատասխանատուութիւնը բոլորովին Սուլթանին վրայ կը ծանրանայ, և ես կը վախնամ որ ա-

ներկայ չըջապատուած է այնպիսի խորհրդականներէ, որոնք ճշմարտութիւնը անոր աչքերէն կը ծածկեն :

Զերդ

ՍՕԼՁՊԸՐԻ

Տաճկական դեսպանը այսօր ինձ այցելութիւն մը տուաւ և շատ աղքատ կերպով պնդեց Հայկական Բարեհոգեմեքներու առթիւ կազմուելիք Խառն Հսկիչ Յանձնաժողովի մը կազմուելու պահանջին Սուլթանին կողմէ ընդունուելուն անկարելիութեանը վրայ : Նորին Վսեմութիւնը պարզապէս տաճկական քաղաքականութեան հաւանական փոփոխում մը սպառնաց որ զինքը պիտի առաջնորդէ բոլորովին Ռուսիոյ ձեռքը յանձնուելու :

Նորին Վսեմութիւնը այս կերպով մէկ ժամէն աւելի վիճաբանեցաւ այս խնդրոյն վրայ, սակայն ոչ մի պատճառ յառաջ բերաւ, որոյ մասին Զերդ Վսեմութիւնը տեղեակ չըլլայ : Այն կէտը, որուն վրայ մանրամասնաբար կը ծանրանար, սա էր թէ այս տեսակ որ և իցէ զիջութիւն մը Սուլթանին ազդեցութեանը պիտի վնասէ և զայն վարկաբեկէ յաշս մահմետական հպատակաց :

*
* *

Մինչ Սուլթանը այսպէս դեսպաններուն՝ ժանաւանդ Անգլիոյ դեսպանին հետ կը խաղար Պօլիս և ներսերն ալ ջարդերը ամենայն արագութեամբ շարունակել կուտայ, ուրիշ խաղ մըն ալ Լօրտ Սօլդալըրիին կը խաղայ : Երբ սա Անգլիոյ ժողովրդեան գրգռուած ժամանակը Նոյեմբերի սկիզբը՝ ի Կիլիսիոյ և ապա Պրայթըն՝ տեսնաբանութեանց մէջ Սուլթանին դէմ խիստ լեզու գործածելով կը դատապարտէր, կը սպառնար, Սուլթանն ալ պետութեանց անհամաձայնութեան և ճնշում գործածելու անկարելիութեան վրայ վստահացած՝ Լօրտ Սօլդալըրիին պատգամներ կը ղրկէր, իբր թէ Անգլիոյ պաշտպանութեանը կը փափաքի, և կը թախանձէ որ

Լօրտ Սօլզպերրի իրեն նպաստաւոր խօսի, և կը խոստանայ, և կրկին կը խոստանայ որ բարեկարգութիւնները պիտի գործադրէ, միայն թէ նախ երկիրը խաղաղելու է ևն, ևն.: Սուլթանին այս նշանաւոր պատգամները արդի լուսով՝ կարգալով ուրիշ մեկնութիւն չեն վերցրներ, եթէ ոչ սա որ Անգղիան ծաղրելու նպատակաւ եղած էին աղուէս Սուլթանին կողմէն: Սուլթանին այս պատգամները կը գտնուին գործոյս է. մասին մէջ:

Ի լրումն ամենայն խաղքութեանց Լօրտ Սօլզպերրի՝ սպառնալիքը քիչ մըն ալ առաջ տանելով նաւատորմիլը դէպի Տարտանէլ շարժեց, և երբ ամէն կողմէն բան մը ըլլալու կը սպասէին, Հայոց ակնկալութիւնները վերջապէս իրականանալու վրայ էին, յանկարծ նաւատորմիլը կեցաւ ու քիչ մը վերջն ալ տօթալի և խայտառակ կերպով ձեռնունայն ետ դարձաւ: Անգղիա պարտեալ ետ քաշուեցաւ ասպարէզէն՝ իր պաշտպանեալ Հայը ձգելով գաղան Սուլթանին վրէժխնդրութեանը: Ծիշդ ինչպէս որ Սաչակրաց ժամանակ իր թագաւորներէն մին՝ առիւծասիրտն Րիչարտ՝ ըրած էր 700 տարի առաջ, երբ որ Սալահէտտինի հետ կռուած՝ 1192ի դաշինքէն Կիլիկիոյ Հայերը դուրս թողած ու Արեւելքէն հեռանալով՝ Հայերը Սալահէտտինի վրէժխնդրութեան յանձնած էր: Բարեբաղդաբար Հայք ալ յայնժամ իրենց առիւծը ունենալով, Լեւոն Բ., վերահաս վտանգէն ազատուեցան (սեւ էջ 325):

ԱՆԳՂԻՈՅ ՊԱՏԱՀԱԾ ԸՆԴԴԻՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ահաւասիկ պաշտօնական աշխարհին մեզի տուածը. Կապոյտ գրքերուն քննութիւնը մեզ այն եզրակացութեան կը տանի թէ սարսափներու ժամանակ Անգղիայ

ազդու կերպով միջամտելով Հայկական խնդրոյն գոնէ ժամանակաւոր լուծում մը տալուն, գոնէ թափուած արիւնին և վատնուած նիւթական ուժին համապատասխանող քայլ մը առնելուն արգելք հանդիսացողը Ռուսիան էր։ Սակայն Կապոյտ Գիրքերը ամէն բան չեն տար։ Անոնց պարզ ընթերցումը, ձգէ, մանրակրկիտ քննութիւնը, կը ցուցնէ թէ շատ պակասներ կան, դիւանագիտական ամբողջ թղթակցութիւնները չեն տար, այլ միայն որչափ որ արտաքին գործոց պաշտօնատունը կրնայ և յարմար կը սեպէ տալ։ Հարկաւ շատեր գաղտնի մնալու են, զորս միայն ապագայ պատմիչը պրպտելով անոր դիւաններէն լոյս աշխարհ պիտի բերէ։

Պէտք է խոստովանինք որ միայն Ռուսիոյ դիմադրութիւնը բաւական չէ Անգղիոյ այսչափ խայտառակ կերպով Հայկական գործէն ետ քաշուիլը մեկնելու։ Անպատճառ գաղտնի բան մը ըլլալու էր, և այնչափ ծանրակշիռ, որ Լօրտ Սօլզպըրին ստիպէր այս ամօթալի քայլը առնելու։ Մանաւանդ որ Անգղիա Լօպանօֆին աննպաստ տրամադրութիւնները գիտէր. Լօպանօֆ գաղտնի պահած չէր զայն, Սասունի քոմիսիոնին անօգուտ ըլլալը յայտարարած էր բարեկարգութեանց ծրագիրը Դրան մատուցուելէն ալ առաջ, 1895 Մարտ 28ին, Հայերը ցրուած ժողովուրդ մը ըլլալով Հայաստան կոչուած երկիր մը չըլլալը կը պնդէր, Մայիս 7ին իսկ բարեկարգութեանց ծրագիրը պիտի չի յաջողի կը դուշակէր, մանաւանդ Մայիս 30ին, բացարձակապէս կ'ըսէ թէ «Ոչ մէկ պարագայի տակ Ռուսիա ճշուրմ գործածելու նախքան կը միանայ», թէ հրահանգ ղրկած է Նէլիտօֆին (Պոլսոյ դեսպան) այդ տեսակ քայլ մը չառնել։ Յունիս 4ին նոյնը կ'ըսէ և պարզապէս կը յայտարարէ թէ հակառակ է Փոքր Ասիոյ մէջ նահանգ մը կազմելու գա-

դափարին, ուր Հայք բացառիկ արտօնութիւններով սկսին ազագայ Հայկական թագաւորութեան մը համար աշխատիլ: Յունիս 19ին երբ Լ. Քիմպլըրի Սուլթանին 48 ժամ միջոց տալ կ'առաջարկէր, Ռուսիա յայտարարեց թէ Զարը ատոր չի հաճիր: Եւ այսպէս ամէն առիթու Ռուսիա կը ցուցնէր թէ Հայկական շարժման դէմ է, և ո՛ր և է ապտիճանի ճնշում գործածուելուն չի հաճիր:

Լօրտ Սօլզպլըրի իր հակաթիւրք շարժումը սկսելէն առաջ ասիկայ գիտէր: Ինչպէս որ հնար չէ ենթադրել թէ Լօրտ Սօլզպլըրի միայն ցոյցի համար՝ առանց ինչ ընելիք գիտնալու՝ տղայամտաբար այս գործին մէջ նետուեցաւ, նոյնպէս ալ հնար չէ երեւակայել թէ Լօրտ Սօլզպլըրի պէս պաշտօնողական մը, որ մինչեւ այն ժամանակ թուրքիան պաշտպանած էր, Սուլթանին մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած էր, Ռուսիոյ անցեալ ու ներկայ տրամադրութիւնները լաւ գիտէր, Հայոց նկատմամբ այսպիսի դիրք մը բռնէ, Լոնտոնայի թիւրք դեսպանին այնպիսի սաստիկ յանդիմանութիւններ տայ, Սուլթանն ալ այնպէս գետնէ գետին դարնէ, դատապարտէ, սպառնայ, 15 օրուան մէջ իրարու հաւելէ Նոյեմբերին իր արտասանած կիլտիօլի և Պրայթընի ճառերուն մէջ, մինչեւ իսկ Անգլիոյ նաւատորմիղը դէպի Պօլիս շարժումի մէջ դնէ, առանց հաշիւի առնելու թէ Ռուսիան պիտի հակառակի իրեն: Ոչ, աւելի հաւանական կ'երեւի թէ Լօրտ Սօլզպլըրի, Ռուսիան հաշիւի առած էր, բայց դէպք մը պատահեցաւ, անակընկալ մը, զոր հաշիւի առնել կրցած չէր, և որ զինք ստիպեց նահանջել:

Ինչ էր այդ անակնկալը, ահաւասիկ ասիկա գաղտնիքը: Ոմանք կ'ըսեն թէ այդ ժամանակ Ամերի-

կայի մէջ հողային խնդիրի մը համար Միացեալ Նահանգաց հետ վէճի բռնուելով, նախագահին սպառնական դիրք բռնելն էր։ Ուրիշներ աւելի հաւանականութեամբ կ'ենթադրեն որ Գերմանիոյ կողմէն էր արգելքը։ Թէ Գերմանիան այնչափ ալ ձեռնպահ կեցած չէր խնդիրին մէջ, թէ կայսրը անտարբեր աչօք չէր կրնար դիտել Անգլիոյ ազդեցութեան հաստատուիլը այն երկրին մէջ ուրիշ նա իր սիրական երկաթուղին պիտի անցընէր։ Կը կարծուի թէ Ռուսիայէն աւելի Գերմանիա՞ն էր Սուլթանը դիմադրութեան գրգռողը, և որ Աւստրիոյ հետ Թուրքիան պաշտպանելու նպատակաւ Անգլիոյ հակառակ դաւադրութիւն մը նիւթած էր։

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՅ ԾՐԱԳՐԻՆ ՎՐԱՅ

Դեսպանաց պատրաստած ծրագիրը մէկ մեծ պակաս մը ունէր, այն է երաշխաւորութիւն թէ՛ ծրագրին գծած բարեկարգութիւնք, մինչեւ իսկ եթէ ընդունուէին, պիտի իրօք գործադրուէին։ Թէ ասիկայ ալ՝ նման հին ֆէրմաններու եւ հաթթերու՝ թղթի վրայ մնացած չոր իս ստում մը պիտի չըլլա՞ր։

Եօրտ Ս. Լպըր տեսաւ այդ պակասը և ուղեց դարմանել լայն։ Իր առաջարկած խառն անձնաժողովով, որ պիտի բաղկանար չորս Թիւրքերէ և երեք պետութեանց ընտրած երեք Եւրոպացիներէ։ Այս յանձնաժողովը պիտի նստէր Վան, Պիլիլիս, կամ Էրզրում և մօտէն հսկէր գործադրութեան վրայ։ Ասիկայ բոլոր ծրագիրէն անհամեմատ լաւ բան մըն էր, ամենալաւ բանը որ Անգլիա կրնար ընել Հայոց համար։ Այն իրողութիւնը որ Դուռը աւելի նախընտրեց դեսպանաց ծրագիրը ընդունիլ քան թէ այսպիսի մի Քօմիսիոն, պացոյց մըն է ասոր աւելի ազդու միջոց մը ըլլալուն։

Ի՞նչ օգուտ որ Լօպանօֆի առարկութեանց վրայ թուլնալով՝ Սօլզպերրի տեղի տուաւ այս Խառն Գօմիսիօնի մասին ալ :

Ժամանակին չատ խօսուեցաւ Դեսպանաց պատրաստած բարեկարգութեանց ծրագրին (մայիս 11), և Դրան ընդունածին (17 հոկտ.) մէջտեղը եղած մեծ տարբերութեան վրայ : Առաջինը երկրորդէն չատ լաւ կարծուեցաւ առ հասարակ : Սակայն մօտէն քննութիւն մը կը ցուցնէ թէ իրարմէ չատ ալ տարբերութիւն չունին, և երկուքն ալ ո և է յարգ չեն կրնար ունենալ, քանի որ գործադրութիւնը երաշխաւորող ապահովութիւն մը չի կայ, հսկողութեան միջոց մը տրուած չէ :

Որովհետեւ այժմ Հայերը կառավարող վարչական օրէնքն է այս, ասոնց երկուքն ալ դրած ենք է. մասին մէջ, որպէս զի ամէն ոք ձեռքը ունենայ զանոնք և անձամբ կարենայ բաղդատել իրարու հետ : Մենք միայն հետեւեալ դիտողութիւններով կը բաւականանանք :

Թէ՛ դեսպանաց և թէ՛ Դրան ծրագրին մէջ չի կայ բան մը որ նոր ըլլայ, որ հին ֆէրմանները կամ օրինադիրքը տրամադրած չըլլան : Դուռը ասիկայ մատնանիչ ընելով՝ այսպիսի իբր թէ նոր ծրագիր մը հարկ չըլլալը ցուցնելու նպատակաւ՝ միշտ արդէն գոյութիւն ունեցող Օսմանեան հին կանոնադրութեանց կոչ կ'ընէ :

Կարեւոր երկու տրամադրութիւններ կային դեսպանաց առաջարկին մէջ, որոնք աստիճան մը կրնային երաշխաւորել քրիստոնէից իրաւունքները, և բարեկարգութեան գործադրութիւնը : Բայց Սուլթանը ատոնց երկուքն ալ մերժելով, բոլոր ծրագիրը անհետեւանք մընալու դատապարտեց : Ասոնց մին էր վարիներու և Բարձր Դօմիսէրի ընտրութեան մէջ պետութեանց մաս-

նակցութիւնը, և միւսը՝ վարչային պաշտօններու մէջ քրիստոնէից մասնակցութեան որոշ չափը ճշգրտելը:

Այս վերջինը արդէն սկզբունքով ընդունուած էր Դռնէն, բայց միշտ անորոշ թողուած էր, « Պաշտօնեայք առանց կրօնի եւ ազգի խտրութեան պիտի ընտրուին » ազօտ ասացուածով ձգուած էր: Դռնն ալ քանի մը Հայեր անկարեւոր պաշտօններու կարգելով՝ Թուրքիոյ մէջ հաւասարութիւն մտցուցած կը յայտարարէր: Դեպքանաց ծրագիրը վարչային երեւակ դրութիւն մը կը սահմանէ Հայաբնակ գաւառաց համար: Պաշտօնեայք, Վալի, Միւրեսաւր, Գայմագամ և Միւսիք բնակչաց մեծամասնութեան պիտի վերաբերին և անոնք ալ Մուավիններ (օգնական) ունենալով, այս Մուավիններ փոքրամասնութեան պիտի վերաբերին: Նաեւ ո՛ր և է ժամանակ Վիլայէթի մը Միւթէսարըֆներուն և Գայմագամներուն ամբողջ թուոյն մէկ երրորդը՝ և ոչ պակաս՝ միշտ քրիստոնէայ պիտի ըլլայ:

Այս որոշ կարգադրութիւնը որ փախուստի ճամբայ չի թողցներ, Դրան գործին չի գալով փոխեց զայն, և քրիստոնէաներէն միայն Մուավիններ ընտրել խոստացաւ, ըսել ուզելով թէ՛ քրիստոնէայք պետութեան ոչ մէկ կողմը մեծամասնութիւն կը կազմեն, այլ ամէն տեղ միայն փոքրամասնութիւն են, և այսպէսով դեպքանաց պնդածը ջրել ուզեց: Դեպքանք այսպէս իրենց ծրագրին էական մասին նկատմամբ տեղի տալով, ամէն ինչ կրկին Թուրքին ձեռքը յանձնած եղան առանց երաշխաւորութեան:

Ասով ծրագրին ուրիշ բարի տրամադրութիւններն ալ, զորս Դռնն ալ ընդունեց, ո՛ր և է կարեւորութիւն և արդիւնք չունեցան, քանզի չի գործադրուեցան: Այսպիսի անարդիւն մնացած բարի տրամադրութիւններէն գլխաւորներն են.

Վարչական բաժանումները փոխելով համացեղ տար-
րերուն մէկտեղ խմբումը :

Քիւրտերուն գաղթումներուն վրայ հսկելու պաշ-
տօնով Աշիրէթ Մէմուրիի մը հաստատութիւնը :

Զէնք կրելու մասին եղած օրէնքը Քիւրտերուն հա-
մար ալ ի գործ դրուելու խոստումը :

Հարկերու հաւաքման ժամանակ բռնութիւն չի
գործածելու, պիտանի իրեղէններ, անասուններ և կա-
րեւոր գործիքներ չի ծախուելու օրէնքը :

Զրի աշխատութեանց, կամ ոստիկանաց, գօրաց և
հարկահաւաքի կերակուր և ձիերուն կեր տալու դրու-
թեան, տասանորդի վարձակալութեան ջնջուիլը, և դա-
տարանաց համար սահմանուած օրէնքներ, բոլորն ալ
հետեւանք չունեցան, և ու է փոփոխութիւն մը յառաջ
չի բերին, և չէին կրնալ յառաջ բերել :

Մինչև իսկ եթէ Վալին, Միւթէսարըֆը, և Գայմա-
գամը քրիստոնեայ ըլլային՝ դեսպանաց ծրագրածին հա-
մեմատ և աւելի՝ կրկին մեծ բան մը անկնկալել հնար
չէր : Քանզի նախ՝ որ Դրան քրիստոնեայ պաշտօնեա-
ները թիւքերէն լաւ չեն, և երկրորդ՝ եթէ լաւ ալ ըլ-
լան քանի որ Դրան կամքէն և քմահաճոյքէն կախուած
են, բան մըն ալ չեն կրնար ընել :

Իսկ Բարձր Գոմիսէրի մը ժամանակաւոր պաշտօնէն
չատ բան չէր կրնար յուսացուիլ : Եւ իրօք Սուլթանը
Շաքիր փաշան այդ պաշտօնով ժամանակ մը զրկեց գա-
ւառները, դեսպանք ալ կամայ ակամայ ճանչցան անոր
պաշտօնը, բայց բան մը չի կատարեց : Եթէ մինչև
իսկ դեսպանք իրենց թիւք պաշտօնեայ մը ընտրէին
այդ պաշտօնին, կրկին անօգուտ կ'ըլլար, եթէ Դրան
իրաւասութեան տակ դրուէր նա Պուռնէն ու Սուլթա-

նէն անկախ հեղինակութիւն մը պէտք է ո՛ր և է բարեկարգութիւն ի գործ դնելու համար :»

ԺԸ.

Սուլթանին, ու եւրոպական դաշինքներուն և մասնաւորապէս բրիտանական կառավարութեան միջեւ ամիսներով փոխանակուած թղթակցութիւններուն և բանակցութիւններուն առանցքը կը կազմէր Հայկական Բարեկրօնագումներու ծրագիրը, որ, Պոլսոյ անգլիական, ֆրանսական ու ռուսական մեծ դեսպաններուն կողմէն 1895 մայիս 11ին ներկայացուած էր Բ. Դրան, Յիւսակագրի մը հետ :

Ահաւասիկ այդ երկու վաւերացութիւնները, որոնք ամփոխուած են 1896ի անգլիական Կապոյտ Գրքի Թ. 1 և 8, էջ 33—40, և 46—55ի մէջ :

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Գ Ի Ր

Մարտ—Ապրիլ 1895

Ասոր կցուած Ծրագիրը կը պարունակէ իր մէջ բոլոր այն Բարենորոգումները, որոնք անհրաժեշտ է որ մտցուին ստորեւ նշանակուած վիլայիթներու վարչային, երեսական ու դատաստանական կազմակերպութեանը մէջ : Յարմար դատուեցաւ առանձին Յիշատակագրով մը ներկայել վարչային բարեփոխութեան որոշ միջոցները, որոնք դուրս են թէեւ անոր չրջանակէն, բայց գլխաւոր հիմքերը կը կազմեն նոյն այդ բարեփոխութեանց, և

որոնց գործադրուիլը Բ. Դրան կողմէն՝ աւագ կարեւորութիւն ունի :

Ասոնք են հետեւեալները .

1. Պակսեցնել վիլայէթներուն թիւը :
2. Երաշխաւորել վալիներուն ընտրութիւնը :
3. Քաղաքական Հայ բանտարկեալներուն և դատաւարտեալներուն ընդհ. ներուժը :
4. Հայ գաղթականներուն և աքսորեալներուն վերադարձը :

5. Ընդհանուր քրէական առկախ մնացած դատերուն վերջնական լուծումը :

6. Քննել բանտերուն ու բանտարկեալներուն վիճակը :

7. Նշանակել Բարձր Գոմիսէր մը, նահանգներուն մէջ մտցուելիք բարենորոգումներուն գործադրութեանը վրայ հսկելու համար :

8. Հաստատել Մնայուն Վերահսկող Գոմիսիէ մը Պոլսոյ մէջ :

9. Սասունի, Տաւփօրիկի և ուրիշ տեղերու դէպքերէն տուժած Հայերուն մնասուց հատուցումը :

10. Կանոնաւորել կրօնափոխութեան հետ առնչութիւն ունեցող գործերը :

11. Պահպանել և ճշդիւ գործադրել Հայերուն շընորհուած իրաւունքներն ու առանձնաշնորհումները :

12. Բարեկաւել Ասիական Թուրքիոյ միւս նահանգներու Հայերուն կացութիւնը :

1. Պակսեցնել վիլայէթներուն թիւը. — Քանի որ Բարենորոգումները պէտք է մտցուին Էրզրումի, Պիթիսի, Վանի, Սվազի, Մամուրէթ-Իւլ-Ազիզի ու Տիարպէքի մէջ, կարեւոր է ուսումնասիրել վիլայէթներուն թիւը պակսեցնելու հարցը : Այս նոր բաժանումով կա-

րելի է իրագործել վարչական ընդհանուր ծախքերու արոյ խնայողութիւններ, և վալիներուն թիւը պակսեցնելով, թերեւս դիւրացնել անոնց ընտրութիւնը, միեւնոյն ժամանակ բարձրացնել անոնց հեղինակութիւնը, բարելաւելով իրենց նիւթական վիճակը: Ու այդ ամէնը կատարել պէտք է այնպիսի եղանակով մը, որ ազգաբնակչութեան բաժանումը վերածուի այնպիսի ցեղագրական խումբերու, որոնք մէն մի նահանգի վարչական ստորաբաժանումներուն մէջ ըստ կարելոյն համացեղ ըլլան (*):

2. Երաւխաւորել վալիներուն ընտրութիւնը. — Մեծ տէրութիւնները՝ աւագ կարեւորութիւն տալով վալիներու ընտրութեան, որոնցմէ էապէս կախում պիտի ունենայ Պերլինի դաշնագրով նախատեսուած բարենորո-

(*)ՄԱՆՈԹ.—Տասը տարի շարունակ, 1875էն առաջ, Էրզրումի «էլայէքը (օրջան) բաղկացած էր հետեւեալ գաւառներէն,—Զըլսըր, Կարս, Էրզրում (այժմեան վիլայէքը), նոյնպէս Վան, որ կը պարունակէր իր մէջ Հէֆեար, Պիքլիս եւ Մուշ: Այդ էլայէքը, 1877—78 թ. պատերազմէն յետոյ, հետզհետէ բաժնուեցաւ հինգ վիլայէքի, եւ երկրին այն մասը, որ մնաց Խուրքիոյ ձեռքը, բաժնուեցաւ հետեւեալ վիլայէքներու. Էրզրում, Վան, Հէֆեարե եւ Մուշ: Այնուհետեւ Հէֆեարե գաւառը նորէն միացուեցաւ Վանի վիլայէքին, իսկ Մուշի գաւառը՝ նոր կազմուած Պիքլիսի վիլայէքին: Այդ ժամանակէն սկսեալ՝ Մամուրէք-իւլ-Ազիզ «սանճագը» դարձաւ «վիլայէք», որուն հետ միացուեցան մեկ քանի հարեւան հողեր: Այն ինչ, Տերափի վիլայէքը կրկին դարձաւ սանճագ, Խարբերդի վիլայէքին մէջ:

գումներուն իրադործումը, որոշած են Բ. Դրան ազգաբարութիւններ ուղղել ամէն անգամ, երբ պաշտօնին անյարժար անձ մը վալի կ'ընտրուի: Ուստի անոնք անհրաժեշտ կը համարին որ, այս կէտերու վերաբերութեամբ անհաճոյ թիւրիմացութիւններէ զերծ մնալու համար, օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը վաղօրօք, կէս-պաշտօնական ձեւով իմացնէ այն անձնուրն անունները, որոնց ընտրութիւնը կ'առաջադրուի:

3. Ընդհանուր ներում.—Ն, կայս. վեհ. Սուլթանը պէտք է ընդհանուր ներում չնորէ բոլոր այն Հայերուն, որոնք ամբաստանուած կամ դատապարտուած են քաղաքական յանցանքներու համար, և որոնց հանրային իրաւունքի դէմ գործուած սճիրներու մէջ մասնակցութիւնը չէ՛ ապացուցուած:

Գաղթականներուն վերադարձը. — Բոլոր Հայերը, ինչ կրօնի ալ պատկանին, որոնք առանց դատաստանի արտաքսուած են Օսմանեան պետութեան սահմաններէն կամ իրենց բնակած գաւառէն, և կամ որոնք, ազգատութեան պատճառաւ կամ վերջերս պատժուած դէպքերու երկիւղէն, առանց ասոնց մէջ ո՛ր և է մասնակցութիւն ունեցած ըլլալու, ստիպուած են պանդխտել, արտօնութիւն պէտք է ստանան ազատօրէն վերադառնալու թուրքիա կամ իրենց թողելու ստիպուած գաւառները, առանց ո՛ր և է ճնշուած կրելու տեղական իշխանութիւններուն կողմէն: Անոնք պէտք է վերստանան երկրէն գալթելէ առաջ իրենց ունեցած նախկին սեփականութիւնները:

5. Առկախ մնացած դատերուն լուծումը. — Ընդհանուր քրէական յանցանքներու և սճիրներու բոլոր խնդիրները, որոնց դատական քննութիւնը ցարդ առկա կը մնայ, պէտք է առանց յետաձգման լուծում

ստանան : Կ. Պոլսէն մասնաւոր Դատաստանական Յանձնաժողովներ պիտի ղրկուին ամէն վիլայէթ , որոնք իւրաքանչիւր սաննազի կեդրոնին մէջ պիտի շուտով քննեն ու վերջ տան առկալս մնացած դատերուն : Ասոնց վճիռներուն դէմ չպիտի բողոքուի : Այդ Յանձնաժողովները պիտի բաղկանան մէկ նախագահ և երկու անդամներէ , մէկը՝ մահմէտական , միւրը՝ քրիստոնեայ : Ասոնց աիտի ընկերանան մէկ հարցաքննիչ դատաւոր և մէկ դատախազ . այս վերջիններէն մէկը քրիստոնեայ պէտք է ըլլայ :

6. Բանտերու վիճակը. — Կ. Պոլսէն բարձրաստիճան պաշտօնատարներ պիտի ղրկուին իւրաքանչիւր վիլայէթի բանտերը քննելու և ասոնց իրական վիճակը որոշելու , նաև քննելու բանտարկեալներուն վիճակը , և թէ ի՛նչպէս կը պահուին անոնք : Պիտի քննեն նաև տնօրէններուն ու բանտապահներուն վարմունքը , և պիտի լիազօրութիւն ունենան անմիջապէս պաշտօնանկ ընելու կամ դատաստանի ենթարկելու ամէն անոնք , որ բանտային օրէնքներով սահմանուած կանոնները չեն գործադրած , դատապարտուածներուն կամ վճիռնին սպասողներուն նկատմամբ : Այս բարձրաստիճան պաշտօնատարներուն իւրաքանչիւրը պիտի ունենայ մէկ օգնական , որ պէտք է քրիստոնեայ ըլլայ , եթէ պաշտօնատարը մահմէտական է , և փոխադարձաբար : Անոնք , առ առաւելն չորս ամսուան մէջ , պարտաւոր են պատրաստել տեղեկագիր մը , որ պիտի պարունակէ իրենց բոլոր դիտողութիւնները , իբր արդէնք իրենց յանձնուած պաշտօնին , ինչպէս նաև բոլոր բարեփոխումները , որոնք անհրաժեշտ են բանտերու վիճակը , և բանտի պաշտօնեաներուն գործունէութիւնը բարելաւելու :

7. Վերահսկող Բարձր Գովիւքըր . — Նոր վալիներ

որ, հէնց որ կը նշանակուին, պէտք է երթան նահանգին գլխաւոր քաղաքը, նոր ծրագրի հիմերուն համաձայն կազմակերպելու համար նոր վարչութիւնը:

Անոնք պիտի իրենց պաշտօնին վրայ հաստատեն կառավարութեան նշանակուած միւլթսարիֆները, գայմագամները, և պիտի որոշեն իւրաքանչիւր գաղայի մէջ գտնուող նահիլիներուն սահմանները: Անոնք ընտրելիներու ցանկ մը պատրաստել տալով պիտի կատարեն նահիլիներու ժողովներուն ու Միւլթիներուն ընտրութիւնը: Անոնք պէտք է ուշադիր ըլլան որ՝ անյապաղ ընտրուին հարկահաւաքները, և ո՛րքան կարելի է շուտով կատարուին նահանգին պիւտճէին որոշումը, ինչպէս նաև զանազան վարչային ստորաբաժանումներուն մէջ տուրքերուն բաշխումը և ծախքերու վերաբերեալ կարգադրութիւնները: Այս բարենորոգումներու կէտ առ կէտ ու շուտով գործադրութեանը պիտի հսկէ Բարձր Գումիսէր մը, որ պիտի կարգուի յատկապէս Նորին Վեհ. Սուլթանին կողմէն, և որ պէտք է արժանացած ըլլայ Մեծ Տէրութեանց հաւանութեանը: Իր պաշտօնավարութեան ամբողջ ընթացքում, ասիկա լիազօր իշխանութիւն պիտի ունենայ վալիներուն վրայ, որոնք պարտաւոր են իրեն զեկուցանել բոլոր միջոցները, որոնց պիտի ձեռնարկեն նոր կանոնները գործադրելու համար:

Կայսերական այս Բարձր Գումիսէրը խնդրագիրներ ու աղերսագիրներ պիտի ընդունի բնակիչներուն կողմէն, և պիտի զանոնք նկատի առնէ նոր կազմակերպութեան կանոններուն ներած չափովը: Անիկա իր պաշտօնը պիտի լրացնէ, երբ ընդհանուր քննութիւն մը կատարէ բոլոր վիլայէթներուն մէջ և իրաւասութիւն պիտի սենենայ արգելելու այն միջոցները, որոնք

նոր կազմակերպութեան և կանոններուն համաձայն, չեն կրնար գործադրուիլ:

Կայսերական Բարձր Գովիտէրը պիտի ունենայ օգնական մը, որ քրիստոնեայ պէտք է ըլլայ, երբ Գովիտէրը մասնէտական է, և փոխադարձաբար:

8. Գօնթօլի մնայուն յանձնաժողովը. — Բ. Դրան մէջ պիտի հաստատուի Գօնթօլի Մնայուն Յանձնաժողով մը, ու պիտի հսկէ Բարենորոգումներուն ճշգրիտ գործադրութեանը: Յանձնաժողովին նախագահը կայսրութեան քաղաքային կամ զինուորական բարձրաստիճան պաշտօնատարներէն մէկը պէտք է ըլլայ: Յանձնաժողովը պիտի կազմուի կայսրութեան քաղաքային բարձրաստիճան պաշտօնեաներէն առնուած վեց անդամներէն, որոնք հմուտ պէտք է ըլլան վարչական, եւրոպական և դատական խնդիրներու: Ասոնցմէ երեքը մասնէտական և երեքը՝ քրիստոնեայ պէտք է ըլլան:

Այս Յանձնաժողովը Բ. Դուռը պիտի նիստ գումարէ ամիսը դոնէ մէկ անգամ:

Յանձնաժողովին պաշտօնը պիտի ըլլայ. — հսկել օրէնքներուն և կանոններուն ճշգրիտ գործադրութեանը վրայ, հրաւիրել Բ. Դրան ուշադրութիւնը վարչութեանց մէջ տեղի ունեցող անկանոնութեանց և իրենց պարտականութեանց մէջ թերացած պաշտօնեաներուն վրայ, ընդունիլ աղերսագիրներ և վերահասու ըլլալ ժողովուրդի փափագներուն ու գանգատներուն, քննել նաև ժողովուրդի ներկայացուցիչներուն կողմէն իրեն ուղղուած տեղեկագրերը:

Դեսպաճսերն ալ այդ Յանձնաժողովին պիտի հասցընեն իրենց թարգմաններուն միջոցաւ իրենց անհրաժեշտ նկատած բոլոր տեղեկութիւններն ու թղթակցութիւնները:

Յանձնաժողովը իրաւասութիւն պիտի ունենայ վա-
լիներէն պահանջելու տեղեկագրեր, իրեն քննութեան
առարկայ ըլլալիք խնդիրներու նկատմամբ: Վալիները
պարտաւոր են տարին երկու անգամ այս Յանձնաժողո-
վին ղրկել բանտերուն և բանտարկեալներուն վրայ
մանրամասն տեղեկագրութիւններ:

Յանձնաժողովը՝ իրաւունք ունի, ի պահանջել հար-
կին, իր անդամներէն մէկը կամ մէկքանիները վիւա-
յէթները ղրկել, քննական պտոյտ կատարելու: Յանձ-
նաժողովը Բ. Դրան տեղեկագիրներ պիտի յանձնէ բո-
լոր այս հարցերու մասին, և իրաւունք պիտի ունենայ
անմիջական յարաբերութեան ստնելու վալիներուն և
նախարարական ձեռնդրաւ պաշտօնատուններուն հետ:

9. Սասունի, Տալվորիկի եւ ուրիշ տեղերու դեպ-
քեհէն տուած Հայերուն վնասուց հասուցումը.— Սա-
սունի, Տալվորիկի և ուրիշ տեղերու դէպքերուն մէջ
թէ՛ անձի և թէ՛ ստացուածքի կորուստ ունեցող Հայե-
րը պէտք է համահաւասար փոխարինում ստանան:

Կայսերական Վերահսկիչ Բարձր Գոմիսէրին պաշ-
տօն պիտի յանձնուի ուսումնասիրել այդ գործը և
ձեռք առնել նպատակայարմար միջոցներ:

Ժ. Կրօնափոխութիւն.— Բ. Դուռը պէտք է խը-
նամք տանի որ կրօնափոխութեան խնդիրը երաշխա-
ւորուած ըլլայ ապահովիչ, սկզբունքներով, որոնք կը
բղխին 1856ի Խաթիւն Հիւմայունի 10, 11, 12 յօդ-
ւածներուն տրամադրութիւններէն, և որոնք յաճախ
մնացած են առանց գործադրութեան:

Կրօնափոխ ըլլալու փափագող անհատներ պէտք է
չափաւոր ըլլան, բայց իրենց յայտարարութենէն մէկ
չաքաթ հաքը միայն կրնան կրօնափոխ ըլլալ, պայմա-
նով որ այդ շարժումն ընթացքում, իրենց դաւանած
կրօնի պետին հսկողութեանը տակ դրուին:

11. Հայոց առանձնաւորհումներուն պահպանումը.—Բ. Դուռը պէտք է որոշ հրահանգներ տայ արդիւելու որ չը խախտուին հայոց եկեղեցականութեան ու հայ հասարակութեան իրաւունքներն ու առանձնաշնորհումները, որոնք իրենց յատկացուցուած են 1863ի Սահմանադրութեան և Սուլթաններու Պէրաթներուն շնորհիւ :

12. Ասիական Թուրքիոյ միւս վիլայէթներուն Հայոց վիճակը.—Ասիական Թուրքիոյ միւս վիլայէթներուն մէջ, ուր հայ բնակչութիւնը՝ ընդհանուր ազգաբնակչութեան հետ բաղդատուելով մեծամասնութիւն կը կազմէ որոշ սաննագներու մէջ, վալիներուն քով պէտք է դրուի քիւսոնեայ պաշօնեայ մը, որուն պիտի յանձնուի մասնաւորապէս Հայոց շահերուն պաշտպանութիւնը : Այդ պաշտօնեան պէտք է ընդունի հայ ազգաբնակչութեան ազերսագրերն ու գանգատները և դանոնք պիտի ներկայացնէ վալիին, որ իրեն հետ խորհրդակցելէ յետոյ, մասնաւոր ուշադրութիւն պիտի ընծայէ անոնց պարունակութեան :

Ատկէ զատ, այդ պաշտօնեան պէտք է կանոնաւորապէս տեղեկագիրներ ղրկէ Կ. Պոլսոյ Վերահսկիչ Մնայուն Յանձնաժողովին :

Եթէ վիլայէթներուն մէջ տեղեր կան — ինչպէս Հանքն՝ Ատանայի վիլայէթին մէջ և Զեքուն՝ Հալէպի վիլայէթին մէջ—, ուր Հայերը բնակչութեան մեծամասնութիւն կը կազմեն, վարչական արդի կազմակերպութիւնը պէտք է բարեփոխուի և նահիյէներու կազմութեան վերաբերեալ Ծրագրին տրամադրութիւնները պէտք է այդ գիւղերուն մէջ ալ գործադրուին, որոնք այս կերպով պիտի կազմեն վարչական ուրոյն միութիւններ :

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ

(Բ. Դրան մատուցուած, 1895 Մայիս 11ին)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՅ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

(Երգումի, Պիթիսի, Վանի, Սվազի, Մամուրէք-
իւլ-Ազիզի եւ Տիարպէիւրի հիմակուան
վիլայէթները)

—*—

ԳԼՈՒԽ Ա. — Վալիներ

Յօդ. 1. — Վալիները կ'ընտրուին առանց կրօնի խտրութեան, պետութեան բաժրաստիճան պաշտօնեաներէն, որոնք բարձր իմացականութեան, ընդունակութեան և ուղղամտութեան տէր մարդեր ճանչցուած են: Հետեւաբար, այն անձնաւորութիւնները, որոնց անուանումը ընդհանուր դժգոհութեան առիթ կուտայ և հանրային ու քաղաքական պատճառներով անյարմար կը նկատուի, պէտք չէ՝ նշանակուին վալիութեան պաշտօնին մէջ:

Բ. Դուռը համոզուած ըլլալով որ Բարենորոգումներուն և ձեռք առնուելիք միջոցներուն արդիւնաւոր գործադրութիւնը կախում ունի վիլայէթներու վարչութեան գլուխը դրուելիք անձերու բարձր յատկութիւններէն, պէտք է ամէն ջանք ի գործ դնէ որ կառավարութեան կողմէն ընտրելի նշանակուած այդ պաշտօնեաները՝ ունենան պահանջուած յատկութիւնները:

Յօդ. 2. — Այդ եղանակով նշանակուած վալիները կարելի չէ՝ պաշտօնանկ ընել կամ փոխել, մինչեւ որ

անոնք, վաւերական քննութենէ մը յետոյ իրենց ապօրինի արարքներով յանցաւարտ հռչակուած չըլլան :

Անոնք հինգ տարուան համար կ'ընտրուին և վերընտրելի են :

Յօդ. 3.— Վալիները պէտք է ունենան մուսուլիմներ (օգլուական), որոնք պիտի ընտրուին քրիստոնեաներէ, երբ վալիները մահմէտական են, և մահմէտականներէ՝ եթէ վալիները քրիստոնեայ են :

Մուսուլիմները, ինչպէս նաև վալիները, պիտի կարգուին Ն. Կ. Վ. Սուլթանին կողմէն :

Մուսուլիմները պիտի յատկապէս վալիի կողմէն ղըրկուին նահանգի բնակիչներէն խնդրագրեր ընդունելու, ոստիկանութեան և բանտերուն վրայ հսկելու և հարկերու հաւաքումը գօնթրօլի մը տակ առնելու : Վալիներուն բացակայութեան միջոցին, իրենք պիտի կառավարեն Վիլայէթը : Վալիին պիտի աջակցի նաև ստորեւ գծուած պայմաններուն համաձայն ընտրուած Ընդհանուր Ժողովը, որուն պարտականութիւնը պիտի ըլլայ իրենց խորհրդակցութեան առարկայ ընել հանրային օգտին ծառայող գործերը, ինչպէս են՝ հաղորդակցութեան ճամբաներու շինութիւնը, երկրագործական վարկի սնտուկներու կազմակերպումը, երկրագործութեան, վաճառականութեան և ճարտարարուեստի զարգացումը, և հանրային կրթութեան ծաւալումը :

ԳԼՈՒԽ Բ. — ՄիւլքեսարըրՖներ

Յօդ. 4.— ՄիւլթէսարըրՖները, որոնք սանձադնեւրու գլուխը պիտի անցնին, Ն. Կ. Վ. Սուլթանին կողմէն կը կարգուին : Մէն մի վիլայէթի մէջ որոշ թիւով քրիստոնեայ միւլթէսարըրՖներ պէտք է ըլլան : Քրիս-

տոնեայ միւթէսարրըֆները պէտք է նշանակուին այն սանճագներու մէջ, ուր քրիստոնեաները մեծամասնութիւն կը կազմեն: Վիլայէթներու մէջ, ուր միայն մէկ միւթէսարրըֆ կայ, պէտք է անպայման քրիստոնեայ ըլլայ ան, եթէ վալին մահմէտական է:

Միւթէսարրըֆները մուավիններ պիտի ունենան, որոնք քրիստոնեայ պէտք է ըլլան, եթէ միւթէսարրըֆը մահմէտական է, և փոխադարձաբար: Միւթէսարրըֆներուն բացակայութեանը միջոցին՝ մուավինները պիտի կատարեն միւթէսարրըֆի պաշտօնը:

ԳԼՈՒԽ Գ.— Գայմագամներ

Յօդ. 5.— Գայմագամները Ն. Կ. Վ. Սուլթանին կողմէն կ'անուանուին վալին առաջարկութեան համաձայն: Ասոնք վալին ձեռքով կ'ընտրուին այն անձերու մէջէն, որոնք ժողովուրդին վստահութիւնը կը վայելեն ու գոյութիւն ունեցող օրէնքները լիովին կը գործցեն:

Իւրաքանչիւր սանճագի մէջ որոշեալ թիւով քրիստոնեաներ այս պաշտօնին պիտի կոչուին: Քրիստոնեայ գայմագամներ պէտք է նշանակուին այն գազաններու մէջ, ուր քրիստոնեաները մեծամասնութիւն կը կազմեն:

Յօդ. 6.— Ո՛ր և է պարագայի տակ, քրիստոնեայ միւթէսարրըֆներուն ու գայմագամներուն թիւը՝ ամբողջ վիլայէթին մէջ գտնուող միւթէսարրըֆներուն ու գայմագամներուն թիւին մէկ երրորդէն պակաս չի՛ կրնար ըլլալ:

Գայմագամն ալ, միւթէսարրըֆին նման, պէտք է ունենայ մուավին մը, որ կ'ըլլայ քրիստոնեայ, եթէ գայմագամը մահմէտական է, և փոխադարձաբար:

Միւթէսարրըֆներն ու գայմագամներն ալ, պէտք է

իրենց քով ունենան Նահանգային ընդհանուր ժողովներուն նման ժողով մը :

Գաղալի ժողովը կ'ընտրուի նահիյէներու ժողովներու կողմէն, և սաննագի ժողովը՝ գաղաններու ժողովներուն կողմէն : Իսկ նահանգային ընդհանուր ժողովը կ'ընտրուի սանճագներուն կողմէն :

Ո՛չ մէկ պաշտօնեայ չկրնար անգամակցիլ այդ ժողովներուն :

Այս ժողովներէ իւրաքանչիւրին կը նախագահեն վալիները, միւթէսարըրֆները, գայմագամները :

Ժողովները պէտք է բաղկանան, բացի նախագահէն, չորս անդամներէ, որոնց երկուքը ժամէտական պիտի ըլլան և երկուքը՝ քրիստոնեայ :

ԳԼՈՒԽ Դ.— Նահիյէներ

Յօդ. 7.— Իւրաքանչիւր գաղա կը բաժնուի որոշ թիւով նահիյէներու :

Նահիյէն հողային ստորաբաժանում մըն է, որ իր մէջ կը պարունակէ քանի մը գիւղեր, իրենց անշարժ կալուածներով, դաշտերով, արօտավայրերով և ուրիշ հողերով : Նահիյէի կարեւորագոյն տեղը պիտի համարուի կեդրոնական գլխաւոր գիւղը :

Իւրաքանչիւր նահիյէի սահմանագծումը պէտք է ըստ կարեւորոյն այնպիսի եղանակով մը կատարուի որ համակրօն գիւղերը մէկ նահիյէի մէջ մտնեն : Պէտք է ընդհանրապէս նկատողութեան առնել բնակիչներուն տեղագրական և ազգագրական հանգամանքները, ինչպէս նաև ժողովուրդին յարմարութիւնները :

Նահիյէն պէտք է ունենայ առ նուազն 2000 և առ առաւելն 16000 բնակչութիւն :

Նախիջէի մը մասը կազմող գիւղերու իւրաքանչիւր խումբ, որ 1000էն պակաս բնակիչ չը հաշուեր, կրնայ պահանջել որ ուրոյն նախիջէ մը կազմուի, պայմանով որ ի՛նք ստանձնէ նորակազմ վարչութեան ծախքերուն հոգը :

Յօդ. 8.— Իւրաքանչիւր նախիջէ պիտի կառավարւի միւսիւրով մը, իրեն օժանդակ ունենալով ժողովուրդէն ընտրուած ժողով մը, որ պէտք է կազմուած ըլլայ առ նուազն չորս և առ առաւելն ութ անդամներէ : Այս ժողովը կ'ընտրէ միւտիր մը և անոր օգնական մը, իր անդամներուն մէջէն : Միւտիրը բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմող դասակարգին պիտի պատկանի, իսկ օգնականը՝ փոքրամասնութեան :

Յօդ. 9.— Եթէ նախիջէի մը բնա իշները կը պատկանին ամբողջովին մէկ դաւանութեան, ժողովին անդամները պէտք է ընտրուին նոյն դաւանութեան պատկանող բնակիչներէն. իսկ եթէ նախիջէին բնակչութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը կազմողնե՛րն ալ իրենց կարեւորութեան համեմատ ներկայացուցիչներ պիտի ունենան, պայմանաւ որ 2/3 տունէն պակաս չըլլան :

Յօդ. 10.— Միւտիրները ռոճիկ մը կը ստանան նախիջէներու պիւտճէին ներած չափովը : Մասնաւոր թոշակ մը կը յատկացուի նաև ժողովի քաթուղարին :

Նախիջէի ժողովին գումարման, ինչպէս նաև անոր վարչութեան ատեանին համար մասնաւոր չէնք մը կը յատկացուի :

Յօդ. 11.— Նախիջէի ժողովին անդամները պէտք է օսմանեան հպատակ ըլլան և չհեր ունենան նախիջէին մէջ, և երեսուն տարին լրացուցած ըլլան : Ասոնք պէտք է ընտրուին ա՛յն անձերէն, որոնք արեւկան գոնէ 100

դէ. հարկ կը վճարեն և որոնք երբէք դատաւարաւուած չեն :

Յօդ. 12. — Ժողովին անդամները իրենցմէ մէկը միւտիք ընտրելէ անմիջապէս յետոյ, անոր անունը պէտք է հաղորդեն վալիին, որ անոր պաշտօնը կը վաւերացնէ, երբ համոզուի թէ ընտրութեան օրինական պայմանները յարգուած են :

Յօդ. 13. — Իմամները, քահանաները, ուսուցիչները, և կառավարական գործերու մէջ գտնուող բոլոր անձերը չեն կրնար ընտրելի ըլլալ միւտիրութեան :

Յօդ. 14. — Ժողովի անդամներուն կէսը պէտք է տարուէ տարի նորոգուի : Միւտիրին պաշտօնը կը տեւէ երկու տարի. և միւտիր ու անդամներ չեն կրնար յաջորդաբար վերընտրուիլ, մինչեւ որ երկուքին միջեւ չըջան մը չը բոլորուի :

Յօդ. 15. — Միւտիրին ժողովի անդամներուն իրաւասութիւնները, ինչպէս նաեւ անոնց ընտրութեան ու յաջորդութեան եղանակը կը ճշդուի նահիյեներու վարչական կանոնադրութեան 14, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 յօդուածներուն ու Եւրոպական Թուրքիոյ Վիլայեթներուն Օրինագիծին 12րդ Գլուխին մէջ արձանագրութեանց համաձայն :

Յօդ. 16. — Նահիյէի գիւղերուն իւրաքանչիւրը կ'ունենայ մէկ մուխթար : Եթէ գիւղը կը բաղկանայ քանի մը թաղերէ և իր բնակիչները կը պատկանին զանազան դաւանանքներու, իւրաքանչիւր թաղ և իւրաքանչիւր դասակարգ իրեն համար մուխթար մը պիտի ունենայ :

Յօդ. 17. — Ո՛չ մէկ գիւղ, ի՛նչ որ ալ ըլլայ իր բնակիչներուն թիւը կամ իր զիրքը, չկրնար միանգա-

մայն պատկանիլ երկու նահիյէի, իր մէկ մասովը՝ մէկուն, և միւս մասովը՝ միւսին :

ԳԼՈՒԽ Ե.— Ոսիկանութիւն

Յօդ. 18.— Ոսիկանութեան պատճօնեաները կ'առնուին Նահիյէի բնակիչներէն, առանց կրօնի խտրութեան և կ'ընտրուին Նահիյէի Ժողովին կողմէն, և պէտք է ըլլան բաւականաչափ թիւով մը, լրացնելու համար տեղական պէտքերը, և մասնակցելու համար վիլայէթի ոստիկան զինուորներու ծառայութեանը :

Յօդ. 19.— Ոստիկանութեան պաշտօնեաները միւտիրներու հրամանին ներքեւ կը դուրսին և կը կառավարուին գլխաւոր պաշտօնեաներէ, որոնք չափուցներու և օնպաշիներուն համադօր պաշտօն մը կ'ունենան : Ասոնք պէտք է զէնք կրեն և ունենան համազգեստ, որուն տարազը վերջէն պիտի որոշուի : Ասոնք թոշակ պիտի ստանան Նահիյէի պիւտճէէն, և կրնան, ոստիկանութեան ծառայութենէն դուրս, ուրիշ անձնական գործերով ալ զբաղիլ : Կրնան նեծեալ կամ նետեւակ ըլլալ, նայելով իրենց ծառայութեան պահանջումին :

Ոչ-մահմէտականները, որոնք պարտաւոր են զինուորական տուրք վճարելու երբ, ոստիկանութեան մէջ կը ծառայեն՝ զերծ կը մնան այդ վճարումէն, իրենց ոստիկանական ծառայութեան տեւողութեան ամբողջ ընթացքին մէջ :

Յօդ. 20.— Նահիյէի ոստիկանութեան պաշտօնեաներուն գլխաւոր պարտաւորութիւնը պէտք է ըլլայ կարգ ու խաղաղութիւն պահպանել տեւականօրէն Նահիյէի շրջանին մէջ ու ճամբաներուն վրայ : Առկէ դատ, միւտիրի հրամանին համաձայն, պարտին իրենց մէջէն

ուղեկիցներ, դնել պետական թղթատարին հետ և օգնել միւտիրին, երբ ասոնք կը փափաքին գործադրել իրենց արձակած դատավճիռներն ու օրէնքին տրամադրութիւնները :

ԳԼՈՒԽ Զ.— Ոստիկան Զինուորներ

Յօդ. 21.— Իւրաքանչիւր նահանգի մէջ, մասնաւոր օրէնքի մը հիման վրայ, նահանգային ոստիկան-զինուորեան մարմին մը պիտի կազմուի, որուն բարձր ու հասարակ (ս'պայ ու զինւոր) պաշտօնեաները պիտի կրնան ընտրուիլ կայսրութեան ամէն դասակարգի հրապատակներուն մէջէն :

Ոստիկան-զինւորութիւնը պիտի կազմուի նահանգին ծառայելու կարող քնակիչներէն, առանց ցեղի կամ կրօնի խտրութեան : Ասոր երկու երրորդ մասը պիտի ընտրուի նահիյէի ոստիկաններէն, կէսը մասնատական պաշտօնեաներէն և միւս կէսը՝ նահիյէներուն քրիստոնեայ պաշտօնեաներէն ըլլալով : Իսկ միւս երրորդը՝ պիտի ընտրուի կանսնաւոր զօրքերու Չավուչներուն ու Պաշ-Չավուչներուն ամէնէն կարողներուն մէջէն :

Կարգապահութեան ու զինավարժութեան տեսակէտով, ոստիկան զինւորութիւնը պիտի գտնուի Պատերազմական Նախարարի իշխանութեան տակ : Մօլաքը կը հոգացուի վիլայէթին պիւտճէովը : Ոստիկան զինւորներու գունդին սպաները պէտք չէ՝ որ՝ կանսնաւոր բանակներու սպաներուն թոշակներէն պակաս թոշակ ըստանան :

ԳԼՈՒԽ Է. — Բանօճի

Յօդ. 22.— Զերբակալուած, բայց դեռ չը դատապարտուած անձեր, պէտք չէ՝ բանտին մէջ միասին դրուին այն անձերուն հետ, որոնք իրենց դատապարտութեան պատիժը կը կրեն հոն:

Բանտերուն մէջ մասնաւոր խնամք պէտք է տարւի առողջապահական կանոններուն և պէտք է հսկողութիւն ըլլայ որ չըլլայ թէ բանտարկեալները խստութեանց ենթարկուին:

Վալին պիտի նշանակէ բանտերու տնօրէններն ու բանտապահները, որոնց մէջ պէտք է որոշ թիւ մը գլխունի ոստիկաններէն և ոստիկան զինւորներէն ալ:

ԳԼՈՒԽ Ը. — Նախաքննիչ Յանձնաժողով

Յօդ. 23.— Վալիները վիլայէթներուն ու սանճաքներուն կեդրոնները կը հաստատեն Նախաքննիչ Յանձնաժողովներ, մէկ նախագահէ և երկու անդամներէ բաղկացած, ասոնց մէկը քրիստոնեայ, միւսը՝ մահմետական ըլլալով:

Այս Յանձնաժողովին պաշտօնը պիտի ըլլայ քննել ոստիկան զինւորներու ձեռքով կատարուած ձերբակալութիւններուն պատճառները և հրաման տալ որ անմիջապէս հարցաքննութեան երթարկուին ձերբակալուածները, որոնք պէտք է բանտարկուին, եթէ այն յանցանքները, որով կ'ամբաստանուին անոնք, զիրենք օրէնքի պատիժներուն ենթարկելու քնոյթ ունին. ոստիկանութեան հսկողութեան տակ՝ ազատ արձակել տալ այն բանտարկեալները, որոնց քննաքննութեան արդիւնքը չը թուար օրէնքի գործադրութեան, և ուշադիր ըլլալ որ

ապօրինի կերպով, առանց պատճառի ո՛չ մէկը բանտարկուի :

Այդ նպատակով անոնք պիտի այցելեն բանտերը և պիտի քննեն բանտարկեալներուն վիճակը :

Յանձնաժողովները տեղեկագրել պատրաստելով վաւիներուն պիտի յանձնեն, յիշատակելով թէ՛ ձերբակալւածներէն քանիսն՝ ր ազատ արձակուած են քանիսն՝ ր դեռ բանտը կը մնան :

ՂԱՌԻՆ Թ.— ՔՈՒՐՏԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ ՂՈՆՔՐՈՂ

Յօդ. 24.— Թափառական Քուրտերը կառավարելու համար, իւրաքանչիւր վիլայէթի մէջ, վալին պիտի տի ունենայ իր հրամանին տակ Աշիքի մեմուրի մը (պաշտօնեայ մը, որուն գործը պիտի ըլլայ հսկել քուրտ ցեղերուն վրայ) : Այդ պաշտօնեան իրաւունք պիտի ունենայ ձերբակալելու աւազակներ և ուրիշ չարագործներ, և պահանջել որ ասոնք բերուին հասարակ դատարաններու առջեւ : Իր ձեռքին տակ պիտի ունենայ բաւական թիւով պահակախումբ մը, և պիտի կրնայ, ի հարկին, տեղական ոստիկանութեան աջակցութիւնը պահանջել : Իր իշխանութեան տակ դրուած պաշտօնեաներէն որոշ թիւ մը պիտի ընկերանայ իւրաքանչիւր ցեղախումբի, ասոր տարեկան չուին ատենը : Այդ պաշտօնեաները պիտի գործադրեն ոստիկանական իշխանութիւն, պիտի կրնան հրամայել չարագործներուն ձերբակալումը և յանձնել զանոնք օրինաւոր դատարաններուն : Թափառական ցեղախումբերուն իջեւանելիք արտավայրերուն ու բանակատեղիներուն սահմանները պէտք է ճշդութեամբ գծուին : Թոյլ արուելու չէ՛ որ այդ տեղափոխութիւնները վնաս կամ զրկանք պատճառեն այն

բնակիչներուն, որոնց մէջէն կ'անցնին թափառական ցեղախումբերը և կամ որոնք առժամապէս կը գրաւուին առոնցմէ: Եթէ ասոնք ո՛ր և է յափշտակութիւն գործեն գիւղացիներու սեփականութեան դէմ և կամ զրկանք հասցնեն անոնց, այդ օրէն սկսեալ՝ իրենց կ'արգելուի տեղափոխութիւնը կամ չուն:

Ձէնք կրելու վերաբերեալ կանոնները խստիւ պէտք է գործադրուին նաև բոլոր քուրտ ցեղախումբերսն վրայ, ըլլան մշտաբնակ թէ թափառական:

Մեծ խնամք պիտի տարուի որ այս թափառաչրջիկ ժողովուրդներու մտքերուն մէջ դրոշմուին նրատուկ կեանքի սկզբունքները, ընտելացնելով զիրենք երկրագործական աշխատութեանց: Այդ նպատակով ուրոշ հողեր պիտի շնորհուին անոնց այնպիսի տեղերու մէջ, ուր իրենց հաստատուիլը չկրնար ո՛ր և է կերպով վրդովել նստակեաց բնակչութեան բարեկեցութիւնն ու հանգիստը:

Թափառաչրջիկ հասարակութեան պատկանող ամէն անձեր, որոնք վերջնականապէս կամ մշտական ու մնայուն կերպով չեն հաստատուած հանրայէի մը մէջ, ընտրութեանց միջոցին քուէ տալու կամ ընտրուելու իրաւունքը չպիտի վայելեն:

ԳԼՈՒԽ Ժ.— Համիտիյէ հեծելագունդեր

Յօդ. 25.— Երբ արդէն գոյութիւն ունեցող օրէնքին՝ մալդանքի նկատմամբ տրամադրած ժամանակի չրջանէն դուրս, Համիտիյէ հեծելագունդերուն գործածութիւնը անհրաժեշտ համարուի, անոնք կրնան գործածուիլ և բանակիլ միայն կանոնաւոր զօրագունդե-

րուն հետ, և իրենց թիւը՝ վերջիններուն թիւին մէկ
երրորդէն պէտք չէ՝ աւելի ըլլայ:

Սովորական ժամանակներէ և ծառայութենէ դուրս,
Համիտիյէ հեծելագունները պէտք չէ կրեն ո՛չ համազ-
գիստ, ո՛չ ալ զէնք: Այդ ժամանակի ամբողջ շրջանին
մէջ, անոնք պիտի ենթարկուին սովորական դատա-
րաններուն, ինչպէս որ արձանագրուած է բէշիճներու
մասին տիրող օրէնքին համաձայն, Համիտիյէի կանո-
նադրութեան մէջ, (Օսմանեան Զինուորական Օրինա-
գիրք, յօդ. 14):

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.— Կալուածագրերու Հարցը

Յօդ. 26.— Մէկ նախագահէ և չորս—երկուքը քը-
րիստոնեայ և երկուքը մահմէտական — անդամներէ
բաղկացած Ժողովներ պիտի կազմուին և պաշտօն ու-
նենան վերաքննելու կալուածներու վերաբերեալ փաս-
տաթուղթերը և պիտի սրբագրեն ու ճշդեն ապացուց-
ւած զեղծումներն ու անկանոնութիւնները:

Յատուկ Յանձնաժողով մը, ապագայի մէջ պիտի
որոշէ լաւագոյն եղանակը, որով կարելի պիտի ըլլայ
երաշխաւորել ու պաշտպանել սեփականութեան իրա-
ւունքները:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.— Հարկահաւաքումներ

Յօդ. 27.— Բոլոր հարկերը, սասանորդի տուր-
քերն ալ հաշուելով, պէտք է գանձուին ուղղակի նա-
հիյէի Ժողովէն ընտրուած ու միւտիքի հրամանին տակ
գանուող հարկահաւաքներու ձեռքով:

Նախիջէի մը բնակիչները համերաշխօրէն պատասխանատու են ամբողջովին վճարելու իրենց վրայ դրւած տուրքերը :

Յօդ. 28.— Զնջուած է տասանորդի տուրքերը կապալով տալը, և ժողովուրդը բռնի բանեցնելը :

Նախիջէն սկսեալ, իւրաքանչիւր վարչական կեդրոն, իր հաւաքած տուրքերու համագումարէն վար պիտի դնէ այն գումարը, որ անհրաժեշտ է իր վարչութեան ծախքերուն համար, կանխագծուած և կառավարութեան հաւանութիւնը ստացած պիւտճէին համաձայն : Նոյն եղանակով, նախնադին ելմտական վարչութիւնն ալ վիլայէթին տուրքերուն ամբողջ քանակութենէն պէտք է վար դնէ վիլայէթի վարչութեան համար հարկաւոր գումարը, ասոր մէջ հաշուելով նաև հանրային գործերու և կրթութեան ծախքերը :

Բնակիչները պարտաւոր չեն, ո՛չ մէկ պարագայի տակ, զօրքերուն կամ պաշտօնեաներուն օթեւան և կամ ուտեստ հայթայթելու ճրիաբար :

Այն պարագաներուն մէջ, երբ հարկերուն անվճար մնալովը կ'որոշուի գոյքերը բռնի վաճառել, մեծ զգուշութիւն պէտք է ընել որ բնակիչները չը զրկուին իրենց տարրական պէտքի իրեղէններէն և կամ աշխատանքի գործիքներէն :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.— Արդարադատութիւն

Յօդ. 29.— Նախիջէի մէն մի գիւղի մէջ ԾԵՐԵՐԱՆ ժողով մը կը հաստատուի, մութթարի նախագահութեամբ, որուն պաշտօնը պիտի ըլլայ հաշտարար եղանակով մը կարգադրել բնակիչներուն միջևե ծագած վեճերն ու հակառակութիւնները :

Յօդ. 30.— Իւրաքանչիւր գաղայի մէջ, Նահիլէներուն թիւին համապատասխան հաւատարմութեան պիտի գտնուին, որոնք Գատական Նախարարութենէն կ'անուանուին, վալիի առաջարկութեան վերայ: Այս դատաւորներէն մէկը պէտք է անպատճառ բնակի գաղայի գլխաւոր քաղաքին մէջ: Գաղայի մը Հաշտարար դատաւորներուն մէկ երրորդը պէտք է քրիստոնեաներէ բաղկանայ: Քրիստոնեայ հաշտարար դատաւորները պէտք է կարգուին այն կեդրոններուն մէջ, ուր քրիստոնեաները կը կազմեն բնակչութեան մեծամասնութիւնը:

Յօդ. 31.— Հաշտարար դատաւորներուն իրաւասութիւնը կայանայ.

1.— Եղեւնական խնդիրներու մէջ, վճիռ արձակելու, առանց վերաքննութեան իրաւունքի, օրէնքի գէմ գործուած զեղծումներու համար, որոնք գուրօ են ոստիկանական հասարակ պատիժներէն, և վերաքննութեան իրաւունքով, փոքր յանցանքներու համար, որոնց չը կրնար սահմանուիլ 500 զրուչէ աւելի տուգանք մը կամ երեք ամսուան բանտարկութենէ աւելի պատիժ մը:

2.— Քաղաքային խնդիրներու մէջ, առանց վերաքննութեան իրաւունքի, վճիռ արձակելու առեւտրական և իրաւունքի վերաբերեալ ո՛ր և է անհատական դատերու համար, որոնց գումարը չ'անցնիր 4000 զչ.ը և վերաքննութեան իրաւունքով, վճիռ արձակելու համանման դատերու համար: որոնք կը հասնին 5000 զչ.ի գումարի մը:

3.— Հաշտարար դատաւորները կրնան կազմել հաւատարմ Ասեւան մըն ալ: Առանք, երկու կողմերուն հաւանութեամբ, կրնան իրաւաբարներ կորզել լուծելու համար այնպիսի վէճեր, որոնց գումարը 5000 զչ.ը

կ'անցնի : Հաճառակորդները չպիտի իրաւունք ունենան վերաքննութեան դիմելու, իրաւարարներուն արձակած վճիռին դէմ բողոքելու համար :

Յօդ. 33. — Գազաներու դատաւորներուն տեղը բռնող հաշտարար դատաւորներու վճիռներուն վերաքննութիւնը, քաղաքային գործերուն մէջ, պէտք է տեղի ունենայ սանձագէներու դատարաններուն առջեւ :

Յօդ. 34. — Հաշտարար դատաւորներու կողմէն անվերաքննելի կերպով արձակուած բանտարկուածեան վրձիռներ, որոնք անցած են արդէն բոլոր նախաքննութիւններէն, պէտք է գործադրուին գազայի բանտին մէջ : Միւսիւրները պարտաւոր են աջակցիլ հաշտարար դատաւորներուն, քաղաքային կամ քրէական յանցոնքներու վերաբերեալ վճիռները գործադրելու համար :

Յօդ. 35. — Գազաներուն դատարանները ջնջուած ըլլալով, սանձագէներու դատարանները ձեռնհաս են դատելու այն քաղաքային վէճերը, որոնք 5000 զրշ.ը չեն անցնիր, նոյնպէս և հաշտարար դատաւորներուն արձակած քաղաքային վճիռներուն դէմ տրուած բողոքները : Սանձագէի դատարանները պէտք է ունենան միայն քաղաքային ատեան մը, քանի որ եղեռնադատ ատեանին տեղը կը բռնէ նահանգային շրջուն ատեանը :

Սանձագէի ատեանները պէտք է բաղկացած ըլլան մէկ նախագահէ, — վկայեալ դատաւոր մը, որ կը նշանակուի դատական նախարարութենէն —, և երկու անդամներէ, որոնք վալիին կողմէն կ'ընտրուին, սանձագէներու ժողովներուն ձեռքով կազմուած ընտրելեաց ցանկերու մէջէն :

Յօդ. 36. — Սանձագէի դատարաններուն եղեռնադատ ճիւղերը, Շրջուն եղեռնադատ ատեաններու պիտի փոխուին : Այս եղեռնադատ ատեանները պիտի բաղկա-

նան նախագահ դատաւորէ մը որ պիտի առնուի նահանգին Բարձրագոյն Ատեանի անդամներուն մէջէն, նաեւ երկու անդամներէ, որոնք պիտի ընտրուին Վերաքննիչ Ատեանի կողմէն և Սանճագի իրաւարարներու մէջէն, մէկը՝ քրիստոնեայ, միւսը՝ մահմէտական :

Հաշտարար դատաւորները՝ պէտք է որոշ թոշակ մը ստանան, նահանգային եղեռնադատ չրջուն ատեաններու պտոյտի ժամանակամիջոցին :

Յօդ. 37.— Եղեռնադատ Ատեանը հերթով պէտք է նիստեր գումարէ ամէն գաղաներու, ինչպէս նաեւ վիլայէթին ու սանճագներուն գլխաւոր քաղաքներուն մէջ, ուր իրենց ներկայութեան անհրաժեշտ պէտքը կը զգացուի : Այս ատեանը ձեռնապահութիւն պիտի ունենայ քրննելու հաշտարար դատաւորներուն արձակած վերաքննելի վճիռներուն դէմ տրուած գանգատները, նաեւ անվերաքննելի դատերը, որոնք 5000 զշ. է վեր տուգանքի մը կամ երեք ամիսէ աւելի բանտարկութեան մը պատիժը կը պահանջեն :

Նահանգային Եղեռնադատ ատեաններուն արձակած վճիռները չեն կրնար գործադրուիլ, մինչեւ որ Վճռաբեկ Ատեանէն չը վաւերացուին :

Յօդ. 38.— Նահանգային չրջուն Եղեռնադատ ատեանը, գաղան հասնելուն, նախագահին առաջին գործը պիտի ըլլայ ցուցակը պահանջել հարցաքննիչ դատաւորէն ցուցակ մը դատերուն, որոնք քննուած են արդէն և իրեն պիտի յանձնուին, և ուրիշ ցուցակ մըն ալ այս դատերուն, որոնք տակաւին քննութեան ներքեւ են : Եթէ նախագահը ո՛ր և է անկանոնութիւն կամ անտեղի յապաղումներ նշմարէ այս վերջինին մէջ, անմիջապէս պէտք է տեղեկագրէ Դատական Նախարարութեան :

Նախագահը, երբ գաղա մը կը հասնի, ինչպէս նաեւ

երբ անկէ կը մեկնի, պէտք է այցելէ բանտերը, պէտք է բանտարկեալներուն վիճակը քննէ և ստուգէ բանտարկեալներուն ցուցակը:

Յօդ. 35.— Նահանգին Բարձրագոյն Ասեանը պիտի բաղկանայ մէկ նախագահէ և բաւական թիւով անդամներէ, որոնք կ'արեւմտեան քննել ատեանին վերաբերեալ քաղաքային գործերը, և նախագահներ մատակարարել Նահանգային Շրջուն Ատեաններու:

Բարձրագոյն Ատեանը, քաղաքային դատերու մէջ պէտք է գործէ իբրեւ Վերաքննիչ Ատեան, իսկ եղեռնական խնդիրներու մէջ՝ իբրեւ Նահանգային Եղեռնադատ Ատեան: Այս Ատեանին նիստը պիտի նկատուի օրինաւոր, երբ նախագահը և երկու անդամները ներկայ կ'ըլլան: Ասկէ զատ, պէտք է ունենայ ընդհանուր դատախազ մը, և բաւական թիւով պաշտօնատարներ:

Յօդ. 40.— Հաշտարար դատաւորներուն, ինչպէս նաև ամէն կարգի դատարաններուն դատաւարութիւնը պէտք է կատարուի թուրքերէն լեզուով: Տեղին ու դատուող երկու կողմերու պարագաներուն համեմատ, թուրքերէն բնագրին պէտք է կցուին հայերէն թարգմանութիւններ:

ԺԲ.

Հայկական Բարենորոգումներու մայիսեան այս համալուար Ծրագիրը Բ. Դրան ներկայացուելէ առաջ, Սասունի Արհաւիրքը քննելու պաշտօն ունեցող եւրոպական Յանձնախումբը Մուշի մէջ զանդաղօրէն կը շարունակէր իր նիստերը, որոնք ապարդիւն էին կը մնային: Մէկ կողմէ Յանձնախումբի անդամներուն տգիտութիւնը՝ տե-

ղական լեզուին ու բարձրուն, միւս կողմէ՝ համիտական կառավարութեան յաճախ յարուցած խռչնդոտները, ամուլթեան կը դատապարտէին անոր բոլոր աշխատութիւնները: Ենթադրելով իսկ թէ՛ Եւրոպական Յանձնախումբը խղճմտօրէն ու յամառութեամբ կը ջանար առաջ տանիլ իր քննութիւնները, կարենալ երեւան հանելու համար զարնուրելի դրուագները, սրոնք Սասունեան արնաւիրքին աիւնոտ իրականութիւնը կը կազմեն իրենց ամբողջութեանը մէջ, դարձեալ անյաջողութեան կը մատնուէր, որովհետեւ Համիտի ծանօթ ու անծանօթ գործակալները, միւշիկ Զէքիի ու վալի Թահսինի ղեկավարութեանը տակ, գիշեր ցերեկ կը գործէին ամէն միջոցներով, ջնջելու համար ամէն հետք, որ սլիտի կրնար ապացուցանել գործուած բարբարոսութիւնները: Եթէ Հայ մը, Սպանդնբու զոհերուն տէրը կամ պարագաներէն մէկը, յանդգնէր մօտենալ այդ Յանձնախումբին, վայրկեանաբար կը ձերբակալուէր, եթէ երբէք չը սպաննուելու չափ բազդաւոր եղած ըլլար...

Սակայն, Եւրոպական Յանձնախումբի յայտնի ապիկարութեան առջեւ, այդ հեռաւոր անկիւններուն մէջ, սփոփարար երեւոյթ մը կար, որ պարբերաբար ի յայտ կուգար Լոնտոնի ազատական մամուլին միջոցաւ, որուն շարունակ Մուշէն կը հասնէին քստմնելի՝ մանրամասնութիւնները հայկական մարդազոհին, հաստատելով Երլտըզի բռնապետական կառավարութեան, կամ աւելի ճիշտը, կազմակերպեալ աւազակութեան գործած պժգալի ոճիրները:

Ու այս Մեծ Եղեռնի վարագոյրը պատռողը՝ Լոնտոնեան ազատական թերթի մը մասնաւոր թղթակիցն էր, որ, իր մօրթը վտանգելով, աղէտաւար վայրերը քայլ առ քայլ կ'այցելէր, և իր անաչառ քննութեան

արդիւնքը հեռագրով կը հաղորդէր մամուլին : Այդ քստմնելիօրէն շահեկան թղթակցութիւնները մէկ օրուան մէջ եւրոպական մամուլի շրջանը կ'ընէին , դրդելով ուրնդվզեցնելով հանրային խղճմասնքը : Սոկայն , դրժ-բալդարար , իբրեւ սոսկ անհատի մը թղթակցութիւն , զուրկ ըլլալով ո՛ր և է պաշտօնական հանգամանքէ , չէին կրնար ազդել եւրոպայի դահլիճներուն վրայ , որոնք իրենց տեղեկութիւնները պիտի քաղէին եւրոպական Յանձնախումբին հաղորդումներէն : Մինչդեռ Յանձնախումբը , մեռած-ծնած մարմին մը , չէ՛ կրցած ընել , չէ՛ ըրած նոյն իսկ մէկ հարիւրերորդ մասը՝ յիշեալ թըղթակցին աշխատութիւններուն :

Իրաւ է թէ՛ Սասունի Զարդին առաջին արձագանգը ցնցեց քաղաքակրթեալ Արեւմուտքը , մանաւանդ թուրքիոյ ճակատագրին հետ կենսական շահերով կապւած Մեծ Տէրութիւնները , այդ յուրերու առաջին հարւածին տակ շուարած , իւրաքանչիւրը կ'ուզէր իր դիրքը ճշդել : Արեւելեան Խնդիրը դարձեալ կը ցցուէր ուրուականի մը պէս և , Սասունի անդամատուած Դիակին վրայ ծռած , նիւթապաշտ եւրոպան կ'ընդնշմարէր միջազգային պատերազմի մը պայթումը : Եւ իրօք , եթէ պայթէր այդ վախցուած պատերազմը , ընդհանուր , անդարմանելի ազէտ մը , հարուած մը պիտի տրուած ըլլար քաղաքակրթութեան , և ո՛վ գիտէ ինչ անակնկալներ պիտի բերէր իր ետեւէն : Մէկ կողմէ , այդ սպառնացող վտանգին սարսափը , միւս կողմէ՝ Արեւելքի մէջ իրենց դարաւոր շահերը պահպանելու մտահոգութիւնը , եւրոպայի քանի մը Մեծ Տէրութիւնները մղած էին ասպարէզ նետուելու և Հայաստան զրկելու այդ Յանձնախումբը :

Միջազգային քաղաքականութեան խարխիւը կազմելով իւրաքանչիւր մեծ տէրութեան հակամարտ շահերը, որոնք Արեւելքի մէջ գոյութիւն ունէին դարերէ ի վեր, Եւրոպայի քաղաքականութիւնը ձեռնտու չէր կրնար ըլլալ ճնշողական միջոցներու կիրառութեան, առաջ լուծում մը տրուելու համար Հայկական Դատին, որ Արեւելեան Հարցին մեծագոյն, թերեւս մայր օղակը կը կազմէր։ Եւրոպան չէր ուզէր ծանրանալ ու բռնութիւն ի գործ դնել Ապաիւլ Համիտի վրայ և ստիպել, նոյնիսկ ամենափոքր չափով մը, որ գոհացում տար Հայերուն, որոնց դատը միջազգային հանգամանք ստացած էր Պէրլինի Դաշնագրին ՅԱրդ յօդուածին տրամադրութեամբը։ Եւրոպան, եթէ ուզէ՛ր ալ, չպիտի կրնար բիրտ ուժ ու ճնշողական միջոցներ գործածել, հակառակ իր հանդիսաւոր խոստման, պաշտպանելու Հայերուն ինչքը, պատիւը, կեանքը՝ Քուրդերուն ու Չէքքէզներուն յարձակումներէն։

Այո՛, չպիտի կրնար Եւրոպան վճռական քայլ մը առնել դէպի լուծումը, որովհետեւ Միացեալ Եւրոպա մը չէր, այլ մէկէ աւելի դաշնակցութիւններով իրարու դէմ զինուած Եւրոպա մը, որ կը սոսկար այդպիսի միջամտութեան փորձի մը հետեւանքներէն, որոնք ծանրակշիռ կրնային ըլլալ ա՛յն աստիճան որ թերեւս խախտէին, ընդհանրապէս Եւրոպայի և մասնաւորապէս եւրոպական Թուրքիոյ դիրքը, աներեւակայելի յեղաշրջումներով ու քաղաքական փոփոխութիւններով։ Ուստի, Մեծ Տէրութիւններուն ջանքը կը կեդրոնանար պահպանելու Մերձաւոր Արեւելքի մէջ — որուն կուտը կը կազմէր Հայաստանը — հաւասարակշռութիւնը, կամ որ նոյն է, Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջութիւնը, այսպէս, նոր դարերու Ներոնի մը վայրենի քմահաճոյք-

ներուն յանձնելով արեւելքի քրիստոնեայ թէ մահմե-
տական տարրերուն ճակատագիրը...:

Եւրոպական Մեծ Տէրութիւններէն Անգլիան ու
Ռուսիան աւելի շահագրգռուած էին Արեւելքի գործե-
րով ընդհանրապէս և Հայկական հարցով մասնաւորա-
պէս, և Արեւմուտքի ու Հիւսիսի այս երկու Հսկանե-
րէ՛ն կախում ունէր Հայկական Դատին լուծումը: Եթէ,
Սասունի Զարդերուն վրայ, այս երկու մեծ տէրութիւն-
ները, շահերու փոխադարձ զոհողութիւններով ու զի-
ջումներով համաձայնէին գործել, և եթէ երկուքին ալ
շահերը վայրկեան մը հաշտուէին իրարու հետ, անվի-
ճելիօրէն ստոյգ պիտի ըլլար Հայկական դատին վերջ-
նական կարգադրութիւնը, գէթ Բարենորոգումներուն
իրական գործադրութեամբը, Պէրլինի ՅԱրդ յօդուածին
տրամադրութեանը համաձայն: Սակայն, տարաբաղդօ-
րէն, պատմական ճշմարտութիւն մըն է թէ՛ ա՛յս եր-
կուքին շահերը տրամագծօրէն կը հակառակէին և զի-
րար կը չէզոքացնէին Հայկական Դատին չուրջը:

Մինչդեռ այս աննպաստ ու տխուր պարագաներու
մէջ, Սասուն զրկուած Եւրոպական Յանձնախումբը կ'եր-
կարածգէր իր քննութիւնները, արդէն Պոլսոյ մէջ, նու-
րընտիր պատրիարքը՝ Իզմիրեան Սրբազան, Հայաստա-
նի զանազան կողմերէն ու համիտական բանտերու ան-
կիւններէն հասած սրտակեղեք աղաղակներէն խորապէս
աղդուած, 1895 Յունվարի սկիզբը, ընդարձակ յիշա-
տակագիր մը կը պատրաստէր, որուն մէջ կը թուէր
1878 թուականէն ի վեր ժողովուրդի կրած տառապանք-
ներուն, ենթարկուած զրկանքներուն, կեղեքումներուն ու
բռնաբարումներուն մանրամասնութիւնները, որոնք գոր-
ծուած էին կառավարութեան թոյլտուութեամբ և հրա-
հանգներով, քուրտ, չէրքէզ և ուրիշ թափառական ցե-

դախումբերու ձեռքով: Պատրիարքը Սուլթանին կը ներկայացնէր այս յիշատակագիրը, և պատճէներն ալ Պոլսոյ մեծ դեսպաններուն:

Ապտիւլ Համիտ անմիջապէս կը կեղծէ փոխել իր քաղաքականութիւնը, իր ծննդեան տարեդարձին օրը խիստ սիրալիր ընդունելութիւն մը կ'ընէ Պատրիարքին, և մասնաւոր ունկնդրութիւն մը շնորհելով, իր քովը կը նստեցնէ, ու

— Շատ կը հաւնիմ ձեր ընթացքին, Պատրիարք էֆէնտի, կ'ըսէ անոր հիացիկ շեշտով մը, ամբողջ ազգին համակրութիւնը գրաւած էք. ձեր բոլոր արարքները՝ խելացի մարդու գործեր են, միայն թէ՛ ձեր ազգին մէջ մէկ քանի տգէտներ, հան (այս անգամ sqaks է ըսեր, փոխանակ սրիկայ ըսելու), բայց միթէ ո՞ր ազգը չէ ունեցեր իր տգէտները: Ես կը հաւատամ, Պատրիարք էֆէնտի, ձեր մէկ խօսքը պիտի բաւէ զանոնք կարգի և ուղղութեան բերելու. ես հայ ազգը շատ կը սիրեմ, և մօտերս մեծամեծ բարիքներ պիտի ընեմ ձեր ժողովուրդին. ի՞նչ հարկ ուրիշ տեղեր դիմելու, համարձակօրէն ինծի՛ առաջարկեցէ՛ք ինչ որ կը բաղձաք, և ես պիտի կատարեմ...:

— Վեհափա՛ռ, կը պատասխանէ Պատրիարքը, Բարձրեալը ձեզի երկար կեանք պարգեւէ:

— Պատրիարք էֆէնտի, կը կրկնէ Համիտ թախանձագին, կը խնդրեմ, մի՛ քաշուիք, ըսէ՛ք, խօսեցէ՛ք, ի՛նչ կ'ուզէք:

Եւ սպասողական դիրքի մը մէջ, Ապտիւլ Համիտ կը դիտէ իր քով նստող հայ եկեղեցականը: Սակայն, Պատրիարքը, առանց փոխելու իր դիրքը, միեւնոյն շեշտով կը կրկնէ.

— Վեհափա՛ռ, Աստուած ձեզի երկար կեա՛նք պարգեւէ... :

Եւ Հիւնքեարը կատղած, չը կրնալով հասնիլ իր նպատակին, այս անգամ ալ Պատրիարքը կը զրկէ... պատուանշանէ :

Այդ օրերուն մէջ, Ագրիանուպոլսոյ տնրահռչակ Առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը՝ Սուլթանին ղրկած էր հաւատարմութեան ու շնորհակալութեան ուղերձ մը, զոր ինք ստորագրած էր և իրեն հետ ուրիշներ ալ : Իզմիրեան Պատրիարքը կծու յանդիմանագիր մը կը զրկէ անոր : Այդ յանդիմանագրէն զատ, չըջաբերական մըն ալ կը զրկէ գաւառական Առաջնորդներուն, խստիւ պատուիրելով որ ժողովուրդին անունով ո՛ր և է շնորհակալութեան կամ վկայութեան գիրեր չուղղեն տեղական իշխանութիւններուն, հակառակ պարագային, զիւրենք ծանր պատասխանատուութեան ենթարկելու սպառնալիքով :

Այդ օրերու հայկական կեանքի իրականութեան մէկ նմոյշը տուած կ'ըլլանք, այս էջերուն մէջ արտագրելով ՀՆԶԱԿ հիետեւեալ թղթակցութիւնները :

Կ. Պոլիս, 23 Փետր. 1895

Աստուծի դէպքերէն յետոյ, ահա գրեթէ մօտ երկու ամիսէ ի վեր, կառավարութիւնը Հայոց նկատմամբ ի գործ դրած իր շահատակութիւնները դադրեցուցած էր առ երես, յուզեալ Հայերը կրկին չը գրգռելու համար, և այդ դադարման հրամանը նոյնինքն Սուլթանը տուած էր ոստիկանութեան նախարար Նազըմին : Ասկից 15 օր առաջ շատ մը հանգանակութեան թերթեր երեւան եկան ի նպաստ թշուառութեան ճիրաններուն

մատնուած և համիտական կառավարութեան սուրէն ու
թհնդանօթներէն ազատուած Սասունցիներուն : Անցեալ
շաբաթ օր, փետր. 16ին, կառավարութիւնը մատնիչ-
ներու միջոցաւ իմանալով նոյն հանգանակութեան խըն-
դիրը, ոստիկանութեան նախարարը անմիջապէս պա-
լատ կ'երթայ իր վեհապետին իմաց տալու եղելու
թիւնը : Սուլթանը հրաման կուտայ Նազըմին ձերբա-
կալելու թէ՛ նպատակ հաւաքողները և թէ՛ նպատակ
անձնաւորութիւնները : Գրեթէ մի քանի օրուան մէջ
ՀԱՐԻԻԲ ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆ անձեր ձերբակալուեցան ու
բանտը նետուեցան : Գիշեր ցերեկ շարունակուեցան
հարցաքննութիւնները, բայց բան մը դուրս չեկաւ :
Կառավարութիւնը կարծած էր թէ՛ յաջողած էր ձեռք
անցընել Կ. Պոլսոյ յեղափոխականները, բայց հարցա-
քննութիւնները ի դերեւ հանեցին իր բոլոր յոյսերը,
այնպէս որ այժմ սկսած է կամաց կամաց արձակել ան-
մեղները. միւս կողմէն ալ այդ անմեղները արձակելով
մարդասիրական ցոյց մը ըրած կը կարծէ, աշխատելով
ցոյց տալ քաղաքակրթեալ աշխարհին թէ՛ սրչափ ա-
ռատագութ է Սուլթանը, թէ՛ Սասնոյ հազարաւոր Հա-
յերուն արեւնովը գինովցած անձը ինքը չէ՛, և թէ՛
Շնորհիւ Վեհապառ Սուլթանին, ամէն ինչ իրենց օրի-
նական կարգով կ'առաջանան ինչպէս մայրաքաղաքին,
նոյնպէս քաղաքներուն մէջ...

Ծննդեան երկրորդ օրը, փողոցները անուշեղէն վա-
ճառող Պարսիկ մը յանկարծակի ձերբակալեց կառավա-
րութիւնը : Այդ պարսիկը անգիտակցաբար կը տարա-
ծէր գրգռիչ ազդարարութիւններ, որոնց պարունակու-
թիւնն էր հետեւեալը. «Հայեր, մի՛ վախնաք, քաջա-
լերուեցէ՛ք, մեր թշնամին խելագարուած է, եթէ ձեր
մէկին վրայ յարձակի, դուք քաջաբար դիմադրեցէ՛ք,

են : » Մի երիտասարդ , սոյն ազգարարութիւններէն բազմաթիւ օրինակներ ծրար մը ընելով՝ փողոցէ փողոց թափառական արեւցող Պարսիկին կուտայ , որ երբ մէկին անուշեղէն ծախէ , այդ թղթի կտորներուն մէջ դնէ ու տայ :

Պարսիկը , առանց գիտնալու այդ թղթերու պարու-թիւնը , կ'ըսկսի տասը կամ քսան փարայի հեկվայով ազգարարութիւնները ցրուել ձրիաբար : Հազիւ հինգ վեց օրինակ մնացած էր իր մօտ , երբ բօլիսը կը ձերբակալէ զինք Սամաթիոյ թաղին մէջ : Պարսիկը երկու օր հարցաքննելէ վերջ՝ ազատ արձակեցին առանց կարենալ ձերբակալելու գործին բւժն հեղինակները :

Մեր պատրիարքը , իր նոր անօրինութեան մէջ՝ սկսած է ձարպիկութիւն և ուշիմութիւն ցոյց տալ : Սուլթանը , տեսնելով որ Իզմիլեան Սրբազանը ներսէս Պատրիարքի գործունէութեան մի շարունակութիւնն է , մանաւանդ պատրիարքական աթոռը բազմելէն ի վեր բոլոր գեսպանաց հետ տեսակցութիւններն ու փոխադարձ այցելութիւնները կը շարունակուին , այդ բանը Սուլթանին փորի ցաւ եղած է , այնպէս որ անցեալները , իր քարտուղարներէն Միւնիր պէյը կը զրկէ բացատրութիւն մը պահանջելու համար : Երբ Միւնիր պէյ Սուլթանին կամքը կը գուժէ , ըսելով . « Վեհափառ Սուլթանին բաղձանքն է որ դուք Լերոպական գեսպանաց հետ յարաբերութիւն չունենաք և եթէ Հայոց համալ պահանջ ունիք , ուղղակի դիմեցէ՛ք և ձեր խնդիրքը պիտի կատարուի , » Պատրիարքը շատ յանդուգն կերպով կը պատասխանէ Սուլթանի պատուիրակին , այնպէս որ այս վերջինը կը ստիպուի երկրորդ օրը գալ և նոյնը կրկնել , բայց նորէն յուսախաբ ետ կը դառնայ : Սուլթանը կատարած՝ իր անյաջողութեան վրայ , իր պալատի հայ պաշտօնեաներէն շատերը պաշտօնանի ըրաւ . . . : Յետոյ

Տատեան Արթին փաշան պալատ կանչուելով, իրեն կը բացատրուի պատրիարքին անխսնեմ ընթացքը: Արթին փաշան իսկոյն իր տունը կը հրաւիրէ պատրիարքը և Սուլթանին կամքը կը յայտնէ: Իզմիրլեան պատրիարքը՝ ամենայն վեհանձնութեամբ կը պատասխանէ այդ Նեղոսի կոկորդիլոսին, և կը յանձնարարէ որ իր խօսքերը առանց խեղաթիւրելու տանի Հայոց ուխտեալ թշնամի Սուլթան Համիտին:

Սօֆրաներու մէջ մի գաղտնի ընկերութիւն կը կազմուի ընդդէմ Սուլթանի և մի քանի օր առաջադիշերւան պահուն երեսուն մէկ սօֆթաներ ձերբակալեցան և ամենախիստ հարցաքննութեան ենթարկուեցան: Թուրք ժողովրդեան մի մասը սկսած է արթննալ. ասիկա շատ ուրախալի երեւոյթ մըն է, և ասով, մինչեւ հիմա լռութեան դատապարտուած թուրք ժողովուրդը ցոյց կուտայ թէ՛ ի՛նք ալ անդիտակից չէ իր շուրջը կատարուած անցուդարձերուն, որոնք, շնորհիւ ներկայ կառուվարութեան բռնած ընթացքին, աժդոջ Օսմանցի ժողովուրդը կորստեան վիճին եղերքն են տարած:

.

ԾԳՆԱԽՈՐ

Կ. Պոլիս, 22 յունիս 1895

Բերա ոճիրներու թատր մը հանդիսացաւ անցեալ շաբթուընէ ի վեր. ապահովութիւնը կորաւ, հարուստները կառքով սկսան երթեւեկել, իսկ աղքատները ահուդողի մէջ են իրենց կեանքի համար:

Սուլթանի հանդերձապետի որդին, որ պաշտօնական սպայ մըն է, անցած հինգշաբթի գիշեր, դաշոյն ի ձեռին, Բերայի քրիստոնեաներուն վրայ յարձակեցաւ

և ՏԱՍՆԵՐԵՖ հոգի վիրաւորեց հետզհետէ, որոնցմէ մէկը՝ ամերիկեան հպատակ Գերմանացի մը՝ անմիջապէս մեռաւ։ Ամբողջ ժամ ու կէս, այդ դազանը, դաշոյն ի ձեռին, Բերայի սարսափը եղաւ և ոստիկանութիւնը չը համարձակեցաւ իրեն ձեռք դպցնելու, որովհետեւ ամէն պահականոցէ չուտով ճանչցան հանրածանօթ պալատաւ կանը, որ արագ վազքին մէջ շարունակ կ'աղաղակէր. «ԲԵՒԵՂԻՄ ԿԵԱՎՈՒՐԼԱՐ»... Վիրաւորուածներու մեծագոյն մասը հայ են։ Որոնց մէջ կը գտնուին դեռատի օրիորդներ. վեց տարեկան յոյն տղէկ մըն ալ բաժին ստացած է ոճրագործին դաշոյնէն։ Համալսի կառավարութիւնը իր ստահկի հանրածանօթ անամօթութեամբ խնդիրը ծածկեց և հետեւեալ օրը Զաֆրանսօլցի խեղճ յիսնապետ մը ստեղծեց, որու վրայ ծանրացուց ոճրին ամէն պատխանատուութիւնը։ Գերմանական Օսմանիյէ Բօսք լրագիրը, որ բուն մարդասպանին անունը համարձակած էր տալ, դադարման դատապարտուեցաւ, և այս կիրակի օր, հանդերձապետը, և իր բարեպտուղ որդին՝ բաց կառքի մէջ՝ քով քովի նստած, հանդիսաւոր պըտոյսներ կատարեցին Բերայի մեծ պողոտային վրայ, իբր կենդանի հայոյանք մը՝ քաղաքակիրթ աշխարհին...։

Ահա՛ այս դէպքին հետեւեալ օրն իսկ, երկու զինւորներ, սուսերամերկ, Բերայի Հէնտէք փողոցը, անցորդներուն վրայ յարձակեցան, աղաղակելով. «ԲԵՒԵՂԻՄ ԿԵԱՎՈՒՐԼԱՐ...։ Այս անգամ ոստիկանութիւնը միջամտեց, որովհետեւ ասոնք պալատականներ ըլլալու բաղդաւորութիւնը չունէին...։ Ուրիշ զօրքեր, խմած վիճակի մէջ, յունարէն Նեօլօղոս լրագրի խմբագրատան վրայ յարձակեցան և սպառնալիք ըրին խմբագրատանին. խմբագրատան մէջ գտնուողները յաջողեցան զի-

նախափ ընել զանոնք և սաստիկ տփոց մը քաշել : Հետեւեալ օրը, Նեօլօղոսի արտօնատիրոջ ազդարարուեցաւ որ օրինաց հակառակ շարժած է և խստիւ պիտի պատժուի, եթէ ընթացքը կրկնէ... : Համիտի կառավարութիւնը այս ազդարարութեամբ ըսել կ'ուզէ թէ՝ Նեօլօղոս ձեռքերը խաչաձեւ նստելու էր սուսերամերկ գօրքերուն առջեւ և թոյլ տալու էր որ անոնք հանդարտ կերպով զինք սպաննէին... : Կէցցէ՛ պաւր պօզուզ կառավարութիւնը...

Այս կիրակի գիշեր (22 Յունւար), յոյն երիտասարդ մը, որ Բէֆալօնիացի էր և Բօպէրթ գօլէճի ուսանող, իր քրոջ հետ թատրոն գնացած էր, զինուորական մը իր քրոջ անպատիւ խօսքեր ուղղեց. ասոր վրայ, երիտասարդը գաւազանի հարուած մը իջեցուց զինուորականին, այս վերջինը լռեց, բայց երբ թատրոնէն դուրս կ'ելլէին, երիտասարդին հետեւեցաւ և վատաբար անոր կռնակին վեց հարուածեան մը պարպելով անկենդան գետին փռուեց... :

*
**

Մաքսուտ Սիմօն պէյը քիֆօյէ բռնուելով սկսաւ տկարանալ և անոր կողքը խրուած Հնչակեանի գնդակը աւելի ճանապարհ գտնելով առաջացաւ և պէյի մօտը փութացուց :

Թուրք հայրենասէր երիտասարդներու խումբը, անցած շաբթու յայտարարութիւն մը փակցուց Եէնի Ճամիի պատերուն վրայ, սա՛ իմաստով. «Սուլթանը երկիրը կործանման ճամբուն մէջ դրած է և կոչում կը լինի բոլոր հայրենասէրներուն որ միանան և իրենց բոլոր ուժովը այսպիսի քայքայման մը և գահավէժ անկումի մը առաջին առնեն քանդելով աւազակներու այս

զգուելի որջը, որ կառավարութիւն կը կոչուի, և անոր տեղ կարգելով այնպիսի մարդ մը, որ կարող ըլլայ ամէն կերպով բարեկարգել երկիրը, և արգարութիւն ու իրաւունք ի գործ դնել թուրք բնակիչներուն համար անխտիր:» Ո՞վ կարող է չը համակրիլ այսպիսի ձեռնարկի մը, և մենք առաջինը պիտի ըլլանք, որ աջակցութեան ձեռք պիտի կարկառենք մեր թուրք եղբայրներուն, իրենց հանրագումար ձեռնարկներուն մէջ:

Երբ այս բոլոր դէպքերը շղթայաբար տեղի կ'ունենան ի Կ. Պոլիս, կարելի չէ՝ չի մտածել թէ՛ Եւրոպայի տէրութիւնները փոխանակ քննիչներ զրկելու ի Սասուն, կրնային պարզապէս պատուիրել իրենց Բերայի դեսպաններուն՝ աչքերնին բանալ և իրենց շուրջը գտնուածները և անցած դարձածները դիտել. այսչափ իսկ պիտի բաւէր ամէն ինչ ճշդիւ երեւան հանելու, զի այս դէպքերը շատ յատկանշան են:

*
* *

Վանէն մեզ կը հանորդեն թէ՛ Փիրղալէմեանի վեհայ Մհի. արութիւն, 30 տարեկան, թուի դէմքով և լայն ճակատով, օսմանեան կառավարութեան կողմէն վարձուելով Կովկաս ուղեւորեր է՝ Կաթողիկոսի կեանքին դէմ դաւաճանելու նպատակով: Այս լուրը վերապահութեամբ իմացնելով հանդերձ, պարտք կը համարինք զգուշացնել Կովկասցիները յիշեալ անձին դէմ:

Նոյն քաղաքէն մեզ հասած թղթակցութենէ մը կ'իմանանք նաեւ թէ՛ տեղւոյն կուսակալը Պահրի բաշան, միանալով մատնիչ Պօղոս եպիսկոպոսին հետ, հայ մեծամեծներուն վրայ ճնշում կը բանեցնեն եզեր ստորագելու համար հանրագիր մը սա իմաստով թէ՛ տեղւոյն անգղիական հիւպատոսը և ամերիկացի միսիոնար-բժիշ-

կը յիմար մարդիկ են և իրենց գլխաւոր գործը եղած է
 ժողովուրդին մէջ երկպառակութիւն ցանել և հանրա-
 յին անդորրութիւնը խանգարել . . . :

Աստուած խելքը աւելցնէ վախի բաշային ու զա-
 ոսմեալ Պօլոս եպիսկոպոսին :

Անցածները հինգ հարիւր դպրոցականներ, Սուլթա-
 նին անձնական ծախքովը իրենց տեղերը ղրկուեցան , ո-
 մանք ալ աքսորուեցան :

Յեղափոխական կամ փախստական ձեւացած կարգ-
 մը ինքզինքնին Սասունցի կամ զէյթունցի անուած
 տակ ծախող լրտեսներ կան , որոնք ժողովուրդի մէջ
 մտնելով զայն խաբել կ'ուզեն , մենք մեր պարտքը կը
 համարենք նախազգուշացնել ժողովուրդը , որ այդպի-
 սիներու թակարդին մէջ չ'ընան :

ԿԱՑԻՆ

*
 * *

Կ. Պոլիս 28 փետր. 1895

Իր անկման վիճին բերանը դիտող տգէտ կառավա-
 րութիւնը , իր գոյութիւնը քիչ մըն ալ երկարելու հա-
 մար , չի քաշուիր ամէնէն անտեղի ու ծիծաղելի մի-
 ջոցներու դիմելէ : Այս օրեր քանի մը ձերբակալութիւն-
 ներ կատարեց Հեյպէլի և Գրնալը կղզիներուն ու Պոլ-
 սոյ մէջ , բայց բացէ ի բաց հասկնալով իր լրտեսներուն
 աղտոտ որոգայթը Հայերուն դէմ , չատերը , և , հիմայ
 կ'ըսուի թէ՛ բաղդախնդիր մատնիչները պիտի պատժը-
 ւին . . . (?) :

Իզմիրլեան Պատրիարքի յանդուգն ու համարձակ
 ընթացքը շուտեցուցեր է կառավարութիւնը և դես-
 պանները , ժողովուրդը խանդավառ ցոյցներու մէջ միշտ
 կը դիմաւորէ իր սիրեցեալ Պատրիարքը , և անհամար
 բազմութեամբ կը խռնուի անոր քարոզները լսելու :

Այժմ , բամազան է , պաշտօնեաներուն կեղծ քիւ-

Եւաթուրթիւնը բռնած է, որով կը ջանան աւելի յազուրդ տալ իրենց վայրագութիւններուն: Բանտերուն վիճակը դժոխային է: Սիւմոն պէյին երկու աշաքեկիչները դարձեալ ծեծ կերած են, խոստովանելու համար թէ՛ իրենք լաւ կ'ուտեն կը խմեն ու հանգիստ կ'ապրին:

*
* *

Սեբասիա, 16 յունվար 95

Սեբաստիոյ Տուզլասար գիւղէն տասնըմէկ Հայեր, անցած տարուն յունվարին ձերբաւռւած ու բանտարկւած էին նոյն գիւղէն Յարութիւն և Այրաս անուն երկու վատերու մատնութեամբ:

Ահա ասոնց անունները.

Տէր Ասատուր քահանայ կէտեան

Յովհաննէս Պատմաճեան

Նշան Չարազճեան

Գալուստ Սրապեան

Այս չորս Հայերը դատապարտուեցան տասնըինգ զական տարուան բերդարգելութեան:

Կարապետ Քէօսէեան

Գրիգոր Քէօսէեան

Սարգիս Երեմեան

Սահակ Լէֆեան

Այս չորսը դատապարտուեցան իննական տարւան բերդարգելութեան:

Աւագ Պալիկեան

Կիւրեղ Թօրոսեան

Թօրոս Երեմեան

Իսկ այս երեքը դատապարտուեցան չորսական տարւան բերդարգելութեան:

Այս դատապարտութեանց ատթիւ աւելորդ չեմ համարիր պատմել թէ՛ ինչ՝ հանգամանքներու տակ և ի՛նչ յանցանքներու համար ձերբակալուեցան և այդքան խիստ պատիժներու ենթարկուեցան :

Տեղացի մէկ քանի մասնիչներու թելադրանքներով՝ կառավարութիւնը հալածանքի պատրուակ մը կը գտնէ, և կուսակալը երեսուն հեծելազօրք կը հանէ Տուզլասարի վրայ, որոնք առտուն կանուխ գիւղին և կեղեցին կը պաշարեն : Երբ ժողովուրդը՝ դուրս կ'ելլէր եկեղեցիէն, մէկիկ մէկիկ կը խուզարկեն ամէնքն ալ, բայց բան մը չկրնալով գտնել, տուները խուզարկելու կ'երթան և կը յաջողին քանի մը հին զէնքեր գտնել : Այս պատրուակով կը յարձակին լրտեսներու մասնանըշած անձերու վրայ և հայհոյանքով ու ծեծով ձերբակալելով աննկարագրելի խոշտանգումներու կ'ենթարկեն զանոնք, մանաւանդ Գալուստ Սրապեանը, զոր ոտքերէն կը կախնէ գլխովար, և սիւնի մը կապելով, հարւածներ կուտան հրաշէկ երկաթով, գլխուն տաք ու պաղ ջուր կը լեցնեն, ձեռք ու ոտքեր կը կապեն և սանդուխներէն վար կը գլորեն : Այս բոլորին պատճառը պարզ է, արիւնիածարաւ կառավարութիւնը կը ջանար այդ անմեղներուն խոստովանցնել ինչ որ չէին գիտեր... :

Այսօր Սերաստիոյ նահանգը զրկուած են տասը յատուկ զինուորական պատուիրակներ, իւրեւ հսկող, կառավարութեան կողմէն : Ասոնցմէ հինգը թուրք՝ և հինգը հայ են : Ասոնց ուտելիքը, խմելիքը, բնակարանը և ձիերուն կերը պիտի վճարեն նահանգին Հայերը, ինչպէս նաև անոնց ամսաթոշակներուն գումարը :

Եթէ Հայ մը ստիպուի ուրիշ նահանգ մը կամ արտասահման երթալ, նոյնիսկ ամենամօտիկ գիւղ մը կամ

քաղաք մը, պէտք է շէրիմէ կառավարութեան և արտօնագիր ստանայ ոստիկանութենէն, հակառակ պարագային, կը ձերբակալուի:

Սերաստիոյ Առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսէն՝ կուսակալ խալիլ պէյը խստիւ կը պահանջէ որ իրեն ու իր ժողովուրդին ստորագրութիւններով երախտագիտութեան ուղերձ մը պատրաստէ Սուլթանին զրկելու համար: Առաջնորդը մերժեր է բացարձարօրէն...

ՎՍՍ.

*
* *

Երզնկայ, 10 Փետրվար 95

Հայկական խնդիրին պատրուակով ամենէն աւելի վնասողներէն մէկն ալ Արմտան եղաւ: Երեք ու կէս տարիներէ ի վեր բանտին մէջ կը հեծնն յիսունէ աւելի Հայեր, որոնց եօթը մեռան արդէն: Ասոնք, առանց ո՛ր և է դատաւճռի, երեք ու կէս տարիներ սպասելէ յետոյ, դաւաճան Հայերու և համիտաբարոյ թուրքերու չինծու վկայութիւններով դատապարտուեցան վերջապէս: Չենք գիտեր թէ՛ օրէնքի ո՞ր տրամադրութեամբը, այս բանտարկեալներէն քսաներեքը՝ մահուն, չորսը՝ ցկեանս բերդարդելութեան դատապարտուեցան, բաց ի մէկէն, որ ութսուն տարու ծերունի մըն էր, և որուն բանտարկութեան առաջին օրէն ըսած էր կուսակալը «Ծե՛ր, վկայէ՛ թէ՛ ասոնք ապստամբներ են, ազատ ես այս օրէն...: Իսկ ծերը՝ «Սուտ վկայութիւն չե՛մ կրընար ընել» ըսած ըլլալուն համար, պարտէր երեքուկէս տարի բանտը պառկիլ և վերջը, իր աչքերուն լոյսը կորսնցուցած ըլլալուն շնորհիւ արձակուիլ, միանգամայն պարտաւոր ըլլալով աղօթելու Սուլթանին... արեւշատութեանը համար:

Բոլոր այս յիսուն երիտասարդներուն դատապարտուելուն մեծ ոյժ տուած է գիւղին աւագերէց Տէր Յակօբի և մէկ քանի աղաներուն տեղեկագիրը որուն մէջ ըսած են. «Ատոնք գիւղին սրիկաներն են, պէտք է պատժուին»: Գիւղին միւս քանանան ալ, որ բանտն է, ո՛ր և է ջանք չէ՛ խնայած, միմիայն ինքզինք ազատ արձակել տալու մտահոգութեամբ, ուրիշ անմեղներ ամբաստանելու, Պօյաճեան կոչուած վատի մը աջակցութեամբ:

Եւ տակաւին մեր կղերականները յարգանք թո՛ղ սպասեն մենէ...:

Այս կողմերու յայտնի բժիշկ Կարապետ Փաւայեան, իրր յեղափոխական, դեկտեմբեր 24 ին մահուան դատապարտուեցաւ:

ՍՍՏ.

★
★

Ամսաթիւ, 23 դեկտ. 1894

Նախօրէ յօդուածով հաղորդած էի կառավարութեան ձեռք առած ստոր միջոցները, տեղիս հայ բնակչութիւնը ծայրայեղութեան մղելու համար, և յիշած էի սակայն թէ ի՛նչպէս պարտաճանաչ առաջնորդներ ի դերեւ հանած էին համիտական մեքենայութիւնները: Ի վերջոյ, կառավարութիւնը բանտարկութեան սպառնալիքի տակ ցրուեց նախկին քաղաքական ժողովը, և ընտրեց նոր մը, զոր վաւերացուց իր ձեռքով: Այս նորակազմ ժողովին աջակցութեամբը յաջողեցաւ բռնի ստորագրութիւններ ժողովել քաղաքիս Հայերէն, խոստանալով որ կառավարութեան իմաց պիտի տան թէ որո՛նք են յեղափոխականները: Արգիլուեցան նաև տունէ

տուն այցելութիւնները, ընկերային յարաբերութիւնները: Ստորագրութիւնները հաւաքելէ հազիւ երկու օր ետքը՝ ձերբակալումները սկսան, և անմիջապէս բանտարկուեցան քսան Հայեր: Այդ միջոցին Մարգուսէն հոս եկած էր յայտնի մատնիչ Քիրէմիաճեանը: Տեղիս Հնչակեան Մասնաճիւղին կնիքով սպառնագիր մը ղըրկուեցաւ իրեն, զգուշութեան հրաւիրելով ղինքը:

Քիրէմիաճեան անուշողով կը ղիմէ իր սիրելի Պէքիր բաշային, որուն կը յանձնէ այդ սպառնագիրը: Բաշան, տեղեկանալով այդ դրութեան պարունակութեանը, կը հրամայէ որ քաղաքական ժողովը չուտով իրեն ներկայանայ: Պէքիր, սպառնագիրը ձեռքը, կրակ կտրած, կատաղօրէն կը պոսայ ժողովականներու երեսին. «Ի՞նչ է այս, մինչեւ ե՞րբ այսպէս պիտի տեսէ...»: Կա՛մ իրր ազատամբներ կըստորագրուիք, կա՛մ այդ Ֆեսաւները յանձնեցէ՛ք ինձի: Զեղի երեք օր պայմանաժամ, գացէ՛ք, խօրհեցէ՛ք»: Պէքիր բարկութենէն չէր գիտէր ի՞նչ ընելը, կանչելով իր քով Քիրէմիաճեանը, պատուիրեց որ չուտով մեկնի, խոստանալով ոստիկան տալ իր անձնական պաշտպանութեան համար: Ու մատնիչը մեկնեցաւ ոստիկանով մը ղեկտեմբեր 17ի իրիկունը: Իսկ Պէքիր կը շարունակէր ձերբակալել ամէն Հայ, որ ժաքուր ու կոկիկ հագուած էր, ու բանտը կը նետէր առանց հարցութիւնի: Այսպէս, երեք օրուան մէջ, բանտարկեալներուն թիւը կը հասնէր ՀԱՐԻԻՐ ՔՍԱՆԻ: Արդէն, Ապրիլի Համիա, Եւրոպայի աչքին փոչի փչելու համար, մէկ քանի ամիս առաջ արձակել տուած էր Ամասիոյ հայ բանտարկեալները, իսկ հիմա, արձակուածներուն կրկնապատկիւր բանտարկելով, անա-

մօթ Պէքիրը կը պարծենայ թէ՝ նիզի տակ առած է բոլոր յեղափոխականները :

Դեկտեմբեր 22ին, Հնչակեան Մասնաճիւղին կնիքով Պէքիր բաշայի ձեռքը հասաւ զրուծիւն մը, որուն թարգմանութիւնը կը դնենք հոս .

«Պէքի՛ր բաշա ,

«Քանիցս իմացանք թէ՝ պարծանքով յայտարարած ես թէ տեղիս յեղափոխական շարժման վերջ մը տուած ես , շատ մը Հայեր բանտարկելով :

«Քու պաշտօնդ է արդէն խորդախել և ճշմարտութիւնը խափանել : Բայց գիտցած ըլլաւ , չէ՛ թէ դուն , այլ ամբողջ համիտական կառավարութիւնը , չէ՛ք կոնար զսպել մեր յեղափոխութիւնը . . . : Քու ձերբակալած Հայերը՝ անմեղներ են , իսկ մեր յեղափոխական ընկերութիւնը մշտապէս է . և քեզի ցուցնելու համար մեր գոյութիւնը , ամենափոքրիկ նշանով մը , կ'ազդարարենք որ ահա՛ այս գիշեր բազմաթիւ յայտարարութիւններ ցրուելու վրայ ենք : Ժամ առաջ քեզի լուր կուտանք , որպէս զի , եթէ կրնաս , բուն ցրուիչները ձերբակալես , և քու վատ վարձկաններուդ խօսքին անսալով անմեղներ չը բանտարկես , որովհետեւ մենք ալ պիտի ստիպուինք այդ վատերուն դէմ գործել : Կը զգուշացնենք :»

Հնչակեանները կատարեցին իրենց խօսքը : Նոյն գիշերը ցրուած էին նաեւ թուրքերէն յայտարարութեան մը բազմաթիւ օրինակներ , ահաւասիկ թարգմանութիւնը .

«Իսլա՛մ հայրենակիցներ ,

Քաղաքակրթուած երկիրներու մէջ , ուր չը կա՛յ խարութիւն ո՛չ կրօնի ո՛չ ազգի , կա՛յ ազատութիւնը մամուլի , խղճի , խօսքի . բայց մեր հայրենիքը , այդ կենսական ազատութիւններէն զրկուած ըլլալով , պար-

տականութիւն կը համարենք ժամ առաջ իմաց տալ ձեզի, ինչ որ կարեւոր և ինչ որ իրական է: Համիտական կառավարութեան ներկայ սնանկ ու քայքայուած վիճակը դէպի կործանում կը տանի երկիրը:

Անթիւ ու խոշոր տուրքերու բեռը, ժողովուրդին ուսերուն վրայ ծանրացած, հարբած, շնացող, անարդար պաշտօնեաներ, կաշառակեր ու կեղեքող վարչութիւն մը, ահաւասիկ ներկայ իրականութիւնը: Այս շմարտութեանց առջեւ ո՛չ մէկ Օսմանցի չը կրնար լուռ մնալ: Այս ամէնը տեսնելով, հայրենիքի հարազատ զաւակ մը չը կրնար անտարբէր մնալ:

«Իսլամներ, մինչեւ ե՞րբ պիտի լուռ մուռ հանդուրժէք այդ ստրկութեան. եթէ չը դործէք հայրենիքին ազատութեանը համար, մօտ օրէն պիտի տեսնէք զայն աւեր ու պատառ պատառ եղած: Իսկ մենք, Հայերս, երբ ա՛յսքօն տառապանքներ կը կրենք ձեր աչքին առջեւ, հայրենիքին փրկութեան համար, մեզի կը տրուի խռովարար անուներ. երբ, հայրենիքի ազատագրումին համար զո՛հեր կուտանք բանտերու, աքսորներու մէջ ու կախաղանի վրայ, մեզի կը տրուի զոյլ, աւազակ անուներ...: Բայց ի՛նչ անուէն ալ որ մեզի տրուի, հոգ չէ, բաւական է թէ՛ հայրենիքը տեսնենք ազատուած ամէն բռնութենէ...:

«Իսլամներ, արթնցէ՛ք ձեր քունէն և ժամ առաջ ձեր փրկութիւնը խորհեցէ՛ք...: Հայ Յեղափոխական Հնչակեան Գօմիքիին կողմէն:»

Նոյնպէս, ուրիշ թուրքերէն յայտարարութիւններ ցրուեցան գիւղերու ճամբաներուն վրայ և յարմար վայրեր փակցուեցան դարձեալ նոյն Գօմիթէին կողմէն:

Ահաւասիկ թարգմանութիւնը.

«Գիւղացի՛ ժողովուրդ ,

Անշուշտ իմացած էք հայկական շարժումները , սակայն ձեր կեղծ բարեկամները սխալ կը հասկնան ձեզի մեր նպատակը : Դուք ալ , մեզի նման , Հայերուն նման , ճնշուած էք ու հարստանորոգած : Կառավարութիւնը , ձեր արդիւնաբերութեանց համար ծանր ու պէսպէս հարկեր ուրոյն ուրոյն առնելէ զատ , շահու տուրք ալ կ'առնէ , մինչեւ անգամ , հակառակ ձեր անկարողութեան , երբեմն բռնի վաճառելով ձեր գոյքերը , ասիկա պոռացող անիրաւութիւն մըն է : Դուք այդպէս ճնշուելու համար չէ՛ , որ աշխարհ եկած էք . դուք , պատրաստելով ձեր , այսինքն ժողովուրդի տարրական և էական պէտքերը , պէտք է իրաւունք ալ ունենաք ազատ ու հանգիստ ապրելու : Մենք , Հայերս , շարժումներ կ'ընենք այն հարստանորոգեալներէ , որոնք կառավարութեան կողմէն ի գործ կը դրուին ամէն հպատակի վրայ : Օր մը կը հասնինք մեր նպատակին . . . :

«Գիւղացիներ , ձեր պարտքն է մտածել մեր վերայ . . . »

Ճիշդ այս շարժումներու միջոցին էր որ՝ քաղաքիս փողոցներէն մէկուն մէջ պտըտող ոստիկանները գտան աղբի մէջ նետուած Դուրան ժը : Համբի պաշտօնեաներուն մէջ մասը , Հայերուն վերագրելով այս գործը , սկսաւ գրգռել պաշտպօղութները Հայերուն դէմ : Բայց թուրք հասարակութեան խոհմ մասը , որ համակիր էր ծանօթ յայտարարութեանց , սկսաւ թուրքերուն մէջ փնտռել և գտաւ հեղինակը , որ թուրք մըն էր , և յանձնեց զայն կառավարութեան : Յետոյ , իբր խենթ զրկուեցաւ Պոլիս յիմարանանոցը , իսկ զրդիչները , երեք թուրքեր , բանտարկուեցան :

ՈՒՐԱԳ

*
* *

ՄԱՌՆՃՈՒՍՈՒՆ, 6 Յունվ. 1895

Այս կողմերու մէջ կատարեալ անիշխանութիւն մը կը տիրէ: Ամբողջ Կեսարիան և իր շրջականները լկտի ոստիկաններու ամբին թողուած են, ուրիշ իրենց ուղածին պէս կը վարուին Հայերուն հետ: Մենք ալ բաժին ունեցանք Կեսարիոյ Հայերուն գլխուն եկած այս անլուր խռովանքներէն, շատ մը նոր հարսերու պատիւներ բռնաբարուեցան, շատերու պարանոցի շարան շարան ոսկիները յափշտակեցին, շատ ընտանիքներու գոյքերը աւարի տուն և այդ ամէնը կը կատաւուի երկրին ապահովութեան համար Սուլթանէն վարձուած անկուտի զապրիկներու ձեռքով: Անցեալ դէպքերու շարունակութիւնն ըլլալով, գրեթէ մէկ ամիս առաջ, Մունճուսունը ին սարսափներուն ենթարկուեցաւ: Նոյեմբեր 29ի երեքշաբթի գիշերը, եկեղեցիի կից Մարգար Ասլանեան անուն անձին տունը յանկաւ լիօլիսներ պաշարելով, սկսան խուզարկութեան: Այս մարդը՝ Անդրէաս անուն վատ հայու մը մասնութեամբ ամբաստանուած էր իբրեւ իր տան մէջ պայթուցիկ նիւթեր պատրաստող: Մանրակրկիտ խուզարկութենէ մը վերջ, բան մը չը գտան, բացի մէկ ըրիւզիւքէ և երկու հրացանէ: Ոստիկանները ճարտատ, պահականոցը կը վերադառնան և իրենց ցերեկուան շահատակութիւններէն յոգնած, կը մտնեն անկողին: Յանկարծ կը լսուին հրացանի պայթիւններ և լացուկոծի վայնասուններ: Կառավարութեան ամբողջ շէնքը կրակի մէջ էր: Եւ այդ հրդեհը, շարաշուք զուգադիպութեամբ մը, կուգար Հայերու գլխուն նոր փորձանքներ բանալու: Շէնքին մէջի ութը ոստիկաններն ալ ողջակէզ եղան:

Յայտնի է թէ այս դէպքն մէջ ալ Հայերը պիտի ամբաստանուէին :

Անմիջապէս սկսան ձերբակալումները : Հետեւեալ առտուն Կեսարիոյ միւթէսարըրը կ'այցելէ իր գեղին վայրը, և շղթայի զարնելով շատ մը Հայեր — որոնց պարագլուխը կը համարուէր Մարգար Արսլանեանը —, քաշկռտել տուաւ մինչեւ Կեսարիոյ բանտը, անտարաւ կոյս միջնադարեան խոշտանգումներէ ետքը, մահուան դատապարտել տալու համար զանոնք : Ամէն մարդ տուեալ նստած, իր ձերբակալուելու ժամուան կը սպասէ...

ՃԳՆԱԽՈՐ

*
* *

Վան, 25 Յունվար 95

Մնանկացած կառավարութիւնը կը կեղեքէ ժողովուրդը կաշառակերութիւններով, կողոպուաներով, սուղ զակի թէ անուղղակի տուրքերով, լոկ իր դատարկ ու անյատակ քսակը լեցնելու համար :

Հայուն համար արգիլուած է նոյնիսկ եկեղեցիի մէջ հանդարտ մտքով աղօթել : Զապթիէն կը յանդգնի եկեղեցիին ծոցը ձերբակալել Հայը : Զարչին, հրապարակը խռնուած ամբօսին մէջէն, զապթիէն ուղած հայը ծեծելով կը քաշկռտէ կը տանի բանտը... : Ամէն կերպով հոգեվարքի մէջ ենք, մեր երկիրը կը տիրէ թանձր խաւար : Քաջբերունիք, Մոկս, Շատախ, Ռչտունիք, վերջապէս բովանդակ Վասպուրականը կորաւ գրեթէ... : Ժողովուրդին մեծ մասը կը գաղթէ :

1894 հոկտեմբեր 8ին, Կէդյան գաւառի Անպոն անուն վանքին վերակացուն Երէցեան Մանուկ, իրենց գիւղացի Շէյխի պէյին հետ վէճի մը խնդրով, երբ կա-

աւարութեան դիմելու համար ճամբայ կ'իյնայ, յիշեալ Շէյխի պէյը, իր եղբորորդիին հետ, ճամբան ասոր դէմը կ'ելլեն և մարմինը շամփրելով կը խորովեն. այսպէս, երեք օր, իրենց տան մէջ դիակը պահելէ յետոյ, գլխի կաշին կը քնրթեն և յետոյ քանի մը շալակ փայտ լեցնելով խեղճ Մանուկի վրայ, կ'այրեն...:

94 դեկտ. 18ին, Մոկս գաւառի 20 տունէ բաղկացեալ Սպիտանց գիղի բնակիչներէն եօթը հոգի, ա'լ չի կրնալով դիմանալ գործուած ոճիրներուն ու խեղճանքներուն, կրօնափոխութեան կը դիմեն:

95 Յունվար 2ին, Ռչտունեաց գաւառացի կուլիխան պէյի արքանեակներէն Եուսուֆ ա'ուռն սրիլան, որ կաթողիկոսին եղբօր հարսը փախցուցած էր, երբ Բախվանց գիւղացի ութ տարու Մուրատեան Մարտիրոսին պատիւը բռնաբարել կ'ուզէ, այս վերջինը՝ Նարեկայ վանքին դպրոցը կը փախչի կ'ապաստանի: Սակայն այս մարդոկերպ հրէշը քանի մը սրիկայ ընկերներով վանքը կը մտնէ իրիկուան դէմ, և ժամերգութեան միջոցին յիշեալ ութամեայ պատանեակը դուրս կը քաշէ տաճարէն և վանքին տնտեստունը տանելով հոն կը փակէ, և, ծայրայեղօրէն հարբած վիճակի մէջ, մինչև արշալոյս կը լլկէ աղան...:

96 Յունվար 10ին, դարձեալ Մոկս գաւառի Գնէկանց գիւղացի Մանուկեան Ռէս Թուխիկ և ընկերը Ղազար, երբ տուրքի վճարման պայմանաժամ մը խնդրելու համար գայմազամին կը բերուին ոստիկաններով, գայմազամը լա'ւ մը ծեծելէ վերջ, փոքր խրճիթի մը մէջ բանտարկել կուտայ զանոնք և հոն փթեր (անասունի աղբ) վառել տալով, այնքան մուխ լեցնել կուտայ ներսը, որ երիտասարդները շնչաւեղճ կը մեռնին երեք ժամուան մէջ...:

ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻ

*
* *

Սամսոն, 4 Յունվար 95.

.

 Այս օրերս, չնորհիւ տեղական ոստիկանութեան
 աջակութք (°) հսկողութեան, բանտէն եօթը հոգի փա-
 խան, երկուքը հայ:

Ձերբակալումները կը յաճախեն, վաճառականու-
 թիւնը փճացած է բոլորովին, շատերը շուարած, վաղոր-
 դային կը սպասեն, իսկ շատերը կը հեռանան...:

Հոս ձերբակալուած ու Տրապիզոն փոխադրուած
 բանտարկեալներուն դատավարութիւնը վերջացաւ:
 ՏԱՍՆԵԾԹԸ հոգիէն ՏԱՍՆԵՐԿՈՒՔԸ՝ անպարտ արձակ-
 ւեցան. իսկ մնացեալ հինգը՝ դատապարտուեցան, Ա-
 տոմ՝ 15 տարուան, Գ. Վարդուհեանը, Արմենակը (Ֆի-
 սեմը) և Չարչամպայի Աւետիսը՝ 10ական տարուան և
 Չարչամպայի Քէհեայի Կարապետը՝ 5 տարուան: Ատոմ
 Կ. Պոլիս տարուեցաւ:

*
* *

ԿԻԼԻԿԻԱ, 20 Յունվար 95

.

 Ամէն կողմերէ զօրքեր կը համախմբեն: Ամէնքը
 Զեթուն զրկուեցան: Քաղաքներուն մէջ մունետիկներ
 կանչեցին թէ՛ զօրքերը Մարաշի պահպանութեան հա-
 ժար մեկնեցան, մինչդեռ ո՛չ մէկ շարժում չկայ Զեթու-
 նի մէջ...: Կառավարութիւնը կ'ուզէ ի՛նքը զրգել օր
 Զեթունի մէջ ալ ըլլայ ինչ օր եղաւ Սաաունի մէջ:

Ատանայի բանտարկեալներէն չուրջ հազար ոսկի կը պահանջուէր ազատ արձակելու համար զիրենք, բայց բանտարկեալները կը նախընտրեն բանտը մնալ, քան թէ այդ գումարը վճարել :

Հալէպի կեդրոնական բանտին մէջ դեռ կը մնան Զեթունի և Պէյլանի բանտարկեալները, միայն Ֆոնուզի ալեգարդ եպիսկոպոսը Տ. Նիկողայոս Սրբազան, երկու ամիս առաջ Պոտրումի բերլը փոխադրուեցաւ :

Երկինքը ամպոտ է և որոտալից, փոթորիկը մօտաւոր և անխուսափելի . . . :

ՏԱՐՍՈՆՅԻ

*
* *

Կ. ՊՈԼԻՍ, 27 յունվար 95

Արշլպեղազոսի արեւմտեան եզերքը, Քալալայիլ մօտ կը գտնուի այս պահուս անգլիական նաւատորմիւրը : Թուականէս քանի մը շարաթներ առաջ, նաւատորմի հրամանատարի որդին, քանի մը հետեւորդներու հետ միասին ցամաք կ'ելլէ որսորդութիւն ընելու : Քաղաքէն բաւական հեռանալով, կը հասնին Իսմայիլ պէյ անուն մեծահարուստ թուրքի մը ագայակը. հետաքրքրութենէ մզուած, Անգլիացիները ներս կը մտնեն ագարակէն և կը սկսին շրջագայիլ զանազան մասերուն մէջ, հետազօտ ակնարկներ պտըտցնելով բոլորաիքը : Մինչ այս մինչ այն, կը հանդիպին ագարակին տիրօջը, որ մեծ պատիւներով կ'ընդունի զիրենք և իր հօգածութիւնը կը նուիրէ մասնաւորապէս հրամանատարի զաւկին, որ վայելչակազմ ու սիրուն երիտասարդ մըն էր : Ագարակապետը կ'առաջարկէ որ երիտասարդին հետեւորդները՝ ագարակի մշակներուն հետ որսի ելլել

չրջակայ անտառները, և իրենք՝ ագարակացեան ու հրամանատարի որդին՝ ագարակը մնան և զուարճանան ժինչեւ անոնց որսորդութենէ վերադարձը: Հրամանատարը փափկութեան հակառակ կը նկատէ այս քաղաքավարական առաջարկը մերժել և կը հաւանի: Թող միւսները որսի երթալու ըլլան, ասդին, մեր ագարակացեալ պէյը, Անգլիացի պարմանիին հետ առանձին մնալուն պէս, իր ընազդային վայրագ կիրքին անձնատուր՝ բռնութեամբ կը լլկէ զանի: Երիտասարդին յուսահատական մաքառումը կը մնայ անզօր, և հազիւ կը յաջոյի, ցաւալի միջադէպէն ետքը, ինքզինք զրահաւոր նետել և հոն, իր հրամանատար զօրը կը յայտնէ ամէն բան: Զրահաւորին բժիշկը քննութեամբ կը հաստատէ եղելութիւնը: Հայրը կրակ կը աւրած, տեղական իշխանութենէն կը պահանջէ դարչելի յանցաւորը, բայց կառավարութիւնը, ընդհակառակը, Իսմայիլ պէյին փախուստը կը զիւրացնէ դէպի Սելանիկ: Ասոր վրայ, նաւատորմին հրամանատարը բոլոր զրահաւորներուն թնդանութները դարձնելով դէպի ծովեղերքը, կը յայտարարէ որ եթէ յանցաւորը չը յանձնուի, ուժրակածութիւն պիտի անմիջապէս սկսի: Կառավարութիւնը սարսափահար, կը փութայ ձերբակալել ասը Իսմայիլ պէյը և կը յանձնէ զայն հրամանատարին: Հիմա յիշեալ անձը բանտարկուած է զրահաւորին մէջ. հրամանատարը առաջարկած է Սելանիկի դատական իշխանութեան՝ զայ դատել ոճրագործը զրահաւորին մէջ, բայց միւսնայն ատեն յարած է թէ՛ ինչ որ ալ ըլլայ թուրք դատարանին վճիւրը, ինքը՝ հրամանատարը՝ որոշած է ոճրագործը զրահաւորին գլխաւոր կայմէն կախել: Այդ պատիժը գործադրելու պարագային, ա՛յնչափ հայ երիտասարդներ, կոյսեր, կիներ

լիկող Համիտի զօրքերուն ի՛նչ պատիժ տալ հաւկ պիտի ըլլար, այն ատեն պէտք էր կախել ուրեմն ամբողջ Համիտիչէ հեծկագունդէրը . . . :

Գալալայի դէպքը գալտնի կը պահուի անգլիական մամուլին մէջ, չը վիրաւորելու համար անգլիական անձնասիրութիւնը և ազգային արժանապատուութիւնը, բայց հոս, ո՛չ միայն դիւանագիտական ակունքներու, այլ նոյնիսկ հասարակ ժողովուրդի խօսակցութեան գըլխաւոր առարկան է :

Նորընտիր Պատրիարք Տ. Մատթէոս եպիսկոպոս Իգմիրլեան քաղաքի մը զրկած է գատական նախարարութեան, հետեւեալ իմաստով. — «Պատրիարքական աթոռը բազմած պահուս՝ շատ մը գործեր զիջուած գտայ գրասեղանիս վրայ. այն ամէն թղթակցութիւնները, զորս մի առ մի աչքէ անցուցի, երեւան հանեցին ցաւալի դժբաղդութիւններ, որոնց ներքեւ կը հեծէ այլ ազգը, ասոնց մասին ընելիք դիտողութիւններս ուրիշ ատենուան վերադառնելով առ այժմ կուգամ Ձեր Վսեմութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել ՍԱՍՈՒՆԻ ՍՈՍԿԱՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ վրայ, որ ամէն հայու սիրտը դառնագին տխրութեամբ լեցուցած է : Կր փափագիմ իմ կողմէս յատուկ եկեղեցական քննիչ մը զրկել Սասուն, որպէս զի Ձեր Քննիչ Յանձնաժողովի աշխատութիւնը դիւրացնէ, և ըստ որում Մշոյ Առաջնորդը երեք տարիէ ի վեր բանտարկուած է և չըջակայ գաւառներուն մէջ ալ կա՛մ առաջնորդ չը կայ, կա՛մ եղածները բանտարկուած են, հարկ անհրաժեշտ է որ այդ քննիչ եկեղեցականը Պոլիսէն զրկուի. ուստի, այդ մասին, Ձեր արդարադատութեանը կը սպասեմ : »

Դատական նախարարը շատ բարկացեր է այդ թագրիւրը կարդալով, և յայտարարելէ յետոյ թէ՛ մինչեւ հի-

մայ այդ ոճով թագրիր չէ՝ գրուած և գրելն ալ պատ-
շաճութեան հակառակ է, վերադարձուցեր է զայն: Բայց
Իզմիրլեան սրբաղան, թագրիրը ետ բերող պաշտօնէին
դառնալով՝ կ'ըսէ. « Բարեւ ըրէ՛ք ձեր բաշային և ը-
սէ՛ք իրեն որ այս թագրիրը իրեն զրկողը՝ Թուրքիոյ
Հայերուն Պատրիարքն է և բարեկրթութեան հակառակ
է զրկած թագրիրս ինծի վերադարձնել. գիտե՛մ, նկա-
տողութեան չպիտի առնէ այս գիրը, ինչպէս որ մինչեւ
հիմա չէ՝ առած ազգիս կողմէն իրեն եղած ուրիշ ամէն
ղիմուսներ. բայց խնդիր չէ՛, այս բողոքի ձայնս պէ՛տք
է իր քով մնայ... » Այսպէս խօսելով վերստին պաշ-
տօնեային յանձներ է թագրիրը և դատական նախարա-
րին վերադարձուցեր:

Ի օ

Օսմանեան կայսրութեան ամէն կողմերը, ինչպէս
նաև Կովկասի, Պարսկաստանի և երկրագնդի զանա-
զան մասերուն մէջ ցանցնուած բովանդակ հայ ժո-
ղովուրդին աչքը յառած էր Սասունի վրայ, ուր Ներս-
էսիկան Քննիչ յանձնաժողովը տակաւին կը շարունա-
կէր իր դանդաղընթաց քննութիւնները: Տենգոտ ան-
համբերութիւն մը կը տիրէր հայկական բոլոր խաւերուն
մէջ, սպասելով Քննիչներու պաշտօնական Տեղեկա-
գրին, որ սակայն կ'ուշանար: Միւս կողմէ, գաւառա-
կան աղետարար թզթափոցութիւնները կը տեղային Պոլսոյ
Ազգ. Պատրիարքարանը: Իզմիրլեան Սրբազանի այս
մասին ըրած պաշտօնական զիմուսները՝ անգլիական,
ֆրանսական և ռուսական մեծ դեսպաններուն՝ կը կատ-
ղեցնէին Սուլթանը:

Ոստիկանութեան նախարարը Նազըմ, Երլարզի քարտուղար մըն ալ Նետը, կ'այցելէր յաճախ Գում Գաբու, Իզմիրլեան Պատրիարքին, Շիւնքեարին պատգամները հաղորդելու և յորդորելու զինքը, որ դադրեցնէ իր պաշտօնական դիմումները՝ եւրոպական մեծ դեսպաններուն քով, շուայլ խոստումներով ողողելով Պատրիարքը, և հայկական դատին մօտալուա և նպաստաւոր լուծման մը սին յոյսերով ջանալով օրօրել զանի։ Սակայն, Իզմիրլեան, երկրին ներսերէն անընդհատօրէն հասած կեղեքումներու, ձերբակալումներու, բանտարկութիւններու, բռնաբարումներու և սպանութիւններու լուրերէն ջլախնացած, անդրդուելի կը մնար իր յամառութեան մէջ, ա'լ աւելի սպառնական դիրք մը բռնած՝ հանդէպ Ապսիւլ Համիտի։

Ահաւասիկ վաւերական լիզթակցութիւն մը, «Հնչակ»ի 1893 Ապրիլ 23ի Թ. Յին մէջ հրատարակած, որ կը պարզէ այդ օրերու ազգային հոգեկան վիճակը։

Կ. ՊԱԼԻՍ, 5 Ապրիլ 1895

Զատիկի տօնին երկրորդ օրն է։ Ժողովուրդը կանուխէն սկսած է գրաւել Բերայի ընդածակ գերեզմանատան գետինը։ Տեղւոյն Ս. Լուսաւորչայ մատուոյր ասեղ ձգելու անդ չկայ։ Արշալոյսին Նետ արդէն կը լսուին հրազէններու որոտալիւր պայթիւնները։ Վեց ոստիկաններու ջոկատ մը, գլուխնին ունենալով գօմիսէր Կարապետ էֆէնտին, կը պահպանեն գերեզմանատան մուտքը, որպէս զի, Շնորհիւ Վեհապառ Սուլթանին, բարեկարգութիւնն անվթար մնայ։ Ժողովուրդի հոսանքը սակայն մէկ կողմէն կ'ուռճանայ, կը ծաւալի, շրջազէնի ծուխերը պզտիկ ամպերու նման կ'ոլորտանան

օգլին մէջ և հաղարաւոր բեռաններ մէկ շունչով կ'ազաղակեն. — Կեցցե՛հ՝ Հայաստան . . . :

Գօմիսէր Կարապետ էֆէնտին փիլիսոփայական համակնքպութեամբ մը կը ծխէ իր գլանիկը : Նոյն պահուն ոստիկանութեան բարձրաստիճան պաշտօնատար մը կ'անցնի հոնկէ և տեսնելով ժողովուրդի ծովածաւալ բազմութիւնը, որու վրայ միայն զեց ոստիկաններ կը հսկեն, կը պօռայ Կարապետ էֆէնտիի երեսին :

— Ի՞նչ է այս այսչափ բազմութեան հանդէպ ինչո՞ւ շունենանք գոնէ 50-60 զինւոր :

— Այսչափն ալ կը բաւէ, պատասխանեց Կարապետ էֆէնտին, շարունակելով ծխել իր սիկարը :

— Բայց դուք այդ ընթացքով պատասխանատուութիւն կը հրաւիրէք ձեր վրայ, կը յարէ բարձրաստիճան պաշտօնեան :

Գօմիսէրը ուսերը կը թօթովէ, միշտ ծխելով ու քիթին տակէն կը մուտայ :

— Մէկ կողմէն մեզ անօթի պահեցէ՛ք, մեր ամսականները մի՛ վճարէք, և միւս կողմէ, եկէ՛ք հրամաններ որոտալ, հրամաններ որոտալ, հրահանգներ չըռայել, շիտակը ըսելիք չըկա՛յ . . . :

Բայց ժողովուրդը՝ ախորժ չզգար ոստիկանական հսկողութենէն : Գանդառները կը շատնան :

— Աս ի՞նչ կը նշանակէ, կը պօռան ամէն կողմէ, միթէ մենք բարեկամութենէ չե՞նք հասկնար, ինչո՞ւ ուրեմն իսլամները կը յանդգնին ոտք կոխել մեր սըրբաւայրերը՝ բարեկարգութիւնը պահպանելու պատրուակով. մենք միթէ Պայրամի օրերը զիրենք ո՛ր և է կերպով անհանգիստ ըրի՛նք, թո՛ղ ուրեմն մեկնին այս տեղէն ու մեզ առանձին թողուն :

Նզած գանդառները մատուռի քահանաներէն մէկուն

մըջոցաւ կը հաղորդուին գոմիսէրին, հրաւիրելով զինքը, որ անմիջապէս մեկնի ոստիկաններուն հետ: Գոմիսէրն ու ոստիկանները չեն երկրորդել տար այս հրաւերը, կ'առնեն կը քալեն, Կարապետ էֆէնտին միշտ փրկիսովայաւար ծխելով իր սիկարը:

Քանի մը ժամ ետքը, ոստիկան-զինւոր մը, ցոյց տալ ուղեկով իր ճարպիկութիւնը, կը փորձէ 14—15 տարու պատանիի մը ձեռքէն հրազէնը խլել: Պատանին կ'ընդդիմանայ, առարկելով թէ՛ այդչափ հազարաւորներ հրազէն կը պարպեն, և թէ, հետեւաւար ինք ալ պէտք է ազատ թողուի անոնց օրինակին հետեւելու: Ոստիկան-զինւորը բռնութիւն բանեցնել կ'ուզէ, բայց քաջասիրտ պատանին, հրազէնին բնակութեամբ կ'որիկ հարուածներ կը տեղացնէ անոր գլխուն. մինչդեռ ուրիշ պատանի մը, ոստիկան-զինւորին վիզը կը պլորէ ջլապինդ: Ոստիկանը ճարահատ, կը սուլէ, և ուրիշ ոստիկաններ կը հասնին, բայց ժողովուրդը կայծակինման կը խոյանայ անոնց վրայ, զինաթափ կ'ընէ դանոնք և կը սկսի փառաւոր տիպ մը տալ. ոստիկաններն ուժասպառ, օգնութիւն կ'ազաղակեն իրենց թուքերուն բոլոր ուժովը. զինւորները կը հասնին և կը մերկացնեն իրենց սուրինները: Ժողովուրդը սուրիններուն կը պատասխանէ գաւազանի և կռուփի հարուածներով: Երեք Հայեր կը վիրաւորուին, որոնց մէկը ծանրապէս, իսկ զօրքերէն չաանբուն գլուխը, կուրծքը կը ջախջախուին: Մօտակայ զօրանոցէն հեռագիտակով կը դիտեն զինւորներուն անյաջող փորձերը, օգնութեան փողը կը հնչէ և ութը հարիւր զօրքերու գումարտակ մը հեւ ի հեւ կը հասնի գերեզմանատունը, որուն բոլոր դռները չորս կողմէն փակելով կը պաշարէ սրբավայրը...

Սասունեան երկրորդ կոտորած մը մօտալուտ կը

С. С. УДЗРІОВ А. ПУШКІН

Թուի: Երկչոտները ծակէ ծակ կը փախչին, բայց ստուար մեծամասնութիւնը հոն է, կռուելու և մեռնելու պատրաստ:

Վեհափառ Սուլթանի կառավարութիւնը սակայն, ինքզինք կ'ամփոփէ և ահա՛ զինւորական փաշա մը քառասմբակ կը սլանայ գերեզմանատուն, և կը գոռայ զօրքերուն.

— Անսլիտաններ, ձեզի ո՞վ հրաման տուաւ որ անհանգիստ ընէք այս ժողովուրդը. բացէ՛ք բոլոր դռները, և դուք տեղերնիդ կորի՛ք...:

Փաշան անշուշտ մոռցած էր թէ՛ մէկ քանի վայրկեաններ առաջ՝ իրեն նման ուրիշ փաշա մըն ալ հրաման ըրած էր գերեզմանատունը սլաշարելու: Յետոյ, գերեզմանատուն մտնելով, փաղաքշական խօսքեր կ'ուզէ ժողովուրդին և կը փորձէ զանոնք սիրաշահիլ:

Այս առթիւ մէկ քանի ձերբակալումներ տեղի ունեցան Հայերուն մէջէն, որոնց թիւը կը հասնի տասերեքի:

*
* *

Աքսորեալ կամ բանտարկեալ եկեղեցականները, որոնք կայսերական ներման արժանացած էին, հետզհետէ կը բերուին մայրաքաղաքը:

Արաբկիրի Առաջնորդ Տ. Եղնիկ Ապառնի և Ատանայի Առաջնորդ Տ. Մկրտիչ Վեհապետեան կալիւկոպոսներէն զատ, որոնք վերադարձած էին արդէն Երուսաղէմի իրենց աքսորաւայրէն, հետեւեալ եկեղեցականներն ալ Ազգ. Պատրիարքարանին յանձնուեցան Զատիկի Ճրագաւոյցին իրիկունը:

Տ. Կարապետ եպիսկոպոս Քէչէեան, Տ. Ղեւոնդ քահանայ ճէնանեան (Մուշապպէթճի Տէրտէրը) և Տ. Նշան քահանայ Ստեփանեան՝ Հալէպէն: Պուլանըսցի Տ. Սիմէօն վարդապետ Ղեւոնդեանց, վանահայր Կոփայ Ս. Դանիէլի. Տ. Արրահամ վարդապետ Մշեցի. Ս. Առաքելոց վանքէն. Տ. Խաչատուր քահանայ Տ. Յաբուսթիւնեան Ալաշկերտցի. Տ. Վարդան վարդապետ Բրոսիսորսեան Քէմալսցի. Տ. Թաթուլ քահանայ Կարմիրեան. Չարչառպացի. Տ. Մկրտիչ քահանայ Թանձաղեան Սամսոնցի. Տ. Յովհաննէս եպիսկոպոս Գաղանճեան Պոլսեցի՝ Միւմպիճէն, Տ. Կարապետ քահանայ Երէջեան և Յունուղլի վանահայր Տ. Նիկողայոս եպիսկոպոս Դաւիթեան՝ Պատրուժի բերդէն:

Թէեւ ասոնց, ընչպէս նաև բոլոր աքսորուած ու բանտարկուած եկեղեցականներուն ազատ արձակուելուն համար իրատէ հանած էր Սուլթանը, բայց յիշեալ եկեղեցականները, Պոլիս բերուելէ յետոյ, մէկ քանի շաբաթներ ոստիկանութեան կողմէն բանտարկուեցան և միայն վերջերս յանձնուեցան Պատրիարքարանին: Դիտելու էր ասոնց խեղճութիւնը: Ոմանց ստոր գուլպայ չկար, չստեղծու զլուխը՝ անձուկ ձեռք մը, վրան մաշած եռզմա մը փաթթուած, ամէնքն ալ պատառատուն հագուստներով: Սրբազան Պատրիարքին հրամանով, ասոնք Մայր եկեղեցին իջան Խթման իրիկունը, և եկան կարգով շարուիլ Նորին Սրբազնութեան առջև: Յետոյ, Սրբազան Պատրիարքը զանոնք առժամապէս տեղաւորել տուաւ մայրաքաղաքի եկեղեցիներուն մէջ, պատուիրելով որ հիւրասիրուին և ամէն կերպով հոգացուին անոնց պէտքերը:

ԻԸ.

Սանդալառութեան օրեր՝ 1895ի գարնան սկիզբները։ Վերականգնանալով ընտրութիւնը կը ժպտէր իր պայծառ երկինքով ու տաքուկ արեւով։ Յոյսի, նոր կեանքի, ազատութեան քարոզներով կը թնդային տաճարները։ Մայրաքաղաքի զանազան եկեղեցիներուն մէջ տեղաւորուած հայ եկեղեցականները, որոնք կայսերական ընդհանուր ներման արժանացած, հիմա կը պտրտէին արծակ համարձակ, տարիներու բռնութեան տակ հեծող ժողովուրդին կ'աւետէին Հայաստանի մօտ տալուս փրկութիւնը։ Ամէն տուն խալ ու խնջոյք, պարեր ու երգեր։ Ամէնուն դէմքը կը ծիծաղէր։ Գուժ Գալուսի Պատրիարքարանը տեսակ մը Բ. Դուռ դարձած էր, ամէն օր դեսպանական այցելութիւններ։ Ամէն օր, ամէն ժամ, պալատականներու և նախարարներու շքեղ կառքեր, Պատրիարքարանի պողոտային մէջէն դզողաձայն կ'անցնէին ու կանգ կ'առնէին Մեծ Դուռին առջեւ։ Իզմիրլեան Պատրիարքը, իր փառքին գագաթը բարձրացած, իր բորբոք երեւակայութեանը մէջ կ'ողջունէր հայ ազատագրութեան արշալոյսը, որ ծագելու մօտ էր։

Հայ պետական բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ, որոնք սովորաբար Նըլալըզի պատգամները Պատրիարքին հաղորդելու և կայսերական սպառնալիքներով զանի համակերպութեան յորդորելու համար միայն կը հաճէին այցելել Պատրիարքարանը, հիմա, Համիտի այդ բանքերները, յանկարծ յեղաշրջուած տեսնելով Նըլալըզի բռնակալին հայահալած քաղաքականութիւնը, կը փութային իրենք անձամբ կամ իրենց այցաքարտով իրենց խնդակցութեան զգացումները դնել Նըկաթէ

Պաւսթիաւրբի ոտքին տակ, ու հայկական յեղափոխութեան տուած իր կոնակը, կը յաջողէր վերջապէս կարգի բերել Սասունի Զարդերուն Հեղինակը, Հայ Յեղին ուխտեալ թշնամին՝ Ապտիւլ Համիտը:

Սակայն ինչո՞ւ այս յեղակարծ փոփոխութիւնը:

Սասուն զրկուած եւրոպական Քննիչ Յանձնաժողովին պաշտօնական տեղեկագիրը հասած էր նոյն օրերը Պոլիս, Մեծ Տէրութեանց դեսպաններուն, որոնք նոյնը հաղորդած էին իրենց պատկանեալ դաշիճներուն:

ուղումը մեծ եղաւ Եւրոպայի գրեթէ զանազան կեդրոններուն մէջ:

Ամէն կողմէ բարձրացան անէծքի ու զայրոյթի ազաղակներ:

Եւրոպայի թէ Ամերիկայի բոլոր թերթերը — ի բաց առեալ Եըլտըզէն վարձուածները — մաս մաս սկսան հրատարակել Սասունեան Արհաւիրքին քստմնելի դըրւագները: Հրապարակներուն վրայ, մեծ պողոտաներու պատերուն վրայ կը փակցուէին Սասունի այդ սոսկալի կոտորածին տեսարանները: Մամուլի էջերը կը գրաւուէին սեւ չրջանակի մէջ առնուած կարմիր լուսանկարներովը թալաններուն, հրդեհներուն, փողոտումներուն, բոլոր հրէշային ոճիրներուն որոնք գործուած էին հոն, Սասունի սահմաններուն մէջ...:

Տիեզերական խղճատանքը զայրացած էր Ապտիւլ Համիտի, այդ չարաշուք Ոճրագործին դէմ, որ, բաղդին անգուլթ հեգնանքովը, յափշտակած էր Ֆաթիհներու փառաւոր Գահը...:

Խաչակրութիւն, խաչակրութիւն...: Այս որոտագին ազաղակը կը լսուէր Ադլանտեանի արեւելեան ու արեւմտեան եզերքներէն:

Ամերիկան ու Եւրոպան այս անգամ ձեռք ձեռքի

տուած, կը սպառնային խուժել արեւելք, և պատիժներուն ամենէն խիստովը պատժել Ապտիւլ Համիա կոչւած Թագակիր Մարգասպանը:

Ժողովուրդները՝ Սասունի Արիւնին գինը պահանջած էին Եւրոպայի Մեծ Տէրութիւններէն, որոնք կը փորձէին իրենց անխոստովանելի շահերուն զօնել դարեւրու մարտիրոս ժողովուրդ մը, որ հարիւրաւոր հազարներով զօներ տալով՝ հազիւ յաջողած էր պահպանել իր ինքնուրոյն գոյութիւնը, անհետացած իր երբեմնի դրացի վաղեմի ցեղերուն — Բաբելացի, Ասորեստանցի, Քաղդէացի, Պարթև, Աղուան ու Փիւնիկցի — քով, իրր թումը ծառայելով արեւելքէն արեւմուտք արշաւող բարբարոսական հեղեղներուն, որոնք ողողած էին բովանդակ Եւրոպան:

Սակայն Եւրոպան, որմէ հաշիւ կը պահանջէին ժողովուրդները, Ապտիւլ Համիաի դէմ անզօր կը զգային քզլինք վճռական գործողութեան մը պարագային, որովհետեւ, սոսկալի՝ ճշմարտութիւն, իր Թագակիր գլուխներէն մէկ երկուքը մեղսակիցներ, պաշտպաններն էին անոր, անիծապարտ եզրայրակցութեան մը մէջ...

Թողով որ քաղաքական աշխարհը ցնցուի և ժողովուրդները յուզուին Սասունի Եւրոպական Յանձնաժողի Տեղեկագրէն, որուն ամբողջական հրատարակութիւնը պիտի դնենք առաջիկային, անցնինք Բ. Դրան շրջանակներուն մէջ, հասկնալու համար թէ՛ Եւրոպայէն հասած այս ո՛չ-պաշտօնական թէ՛ պաշտօնական բողոքներուն հանդէպ ի՞նչ կը զգայ և ի՞նչ կը խորիքնել Ապտիւլ Համիաի կառաւարդութիւնը:

Երեք Մեծ Տէրութեանց դեսպանները, ինչպէս յիշուեցաւ, Մայիս 11ին Բ. Դրան ներկայացուցած էին ծանօթ Յիշատակագրին հետ կցուած Հայկական Նահանգ-

ներու Բարենորոգումներու Նախագիծը, իրրեւ հետեւ
 ւանք Սասունեան Արհաւիրքին:

Նոյն օրը նախարարները եղևորդ հրաւիրուած էին
 արտասովոր նիստի, Ապտիւլ Համիտի նախագահութեան
 տակ:

Նախագահը, հակառակ օրուան Մեծ Դէպքին, այն
 է, ներկայացուած դեռ վանական Ծրագրին, սովորա-
 կանէն չա՛տ աւելի զուարթ կ'երեւար: Նիստը բացաւ
 հետեւեալ յայտարարութեամբ.

— Իմ մեծաշուք վեզիրս, իմ վսեմաշուք նախա-
 րարներս, այսօր կայսրութեանս շէնքին դէմ օտար հո-
 վեր կը փչեն արեւմուտքէն. Եւրոպան, իսկն գլուխ
 առնենալով Անգլիան, որուն պոչէն կախուած են Ֆը-
 րանսան ու Ռուսիան, կ'ուզէ սեղմել, նեղ շրջանակի
 մը մէջ առնել խալիֆայի հեզինակութիւնս, լայնածա-
 ւալ կայսրութեանս մարմինէն ուզելով անջատել կարե-
 ւոր անդամ մը, թերեւս ս'իրտը, այն անիծեալ նա-
 հանգները, որոնց անունը չեմ ուզեր կրկնել հոս...

Ոտքի ելած, երկու ձեռքերը շփոխելով ու գլուխը
 շարժելով.

— Գիտէ՞ք, ի՞նչ կ'ուզէ Եւրոպան, շարունակեց
 միեւնոյն դօնով, դառնալով նախարարներուն, մասնա-
 ւորապէս Արտաքին Գործերու նախարարի խորհրդական
 Տատեան Արթին բաշային, որ նոյն օրը յատկապէս հը-
 րաւիրուած էր Թուրքիան բաշային հետ միասին մաս-
 նակցելու ժողովին, գիտէ՞ք ի՞նչ կ'ուզէ ինէ Եւրո-
 պան...

Նախարարները լուռ ու արտում, կը կախուէին
 Հիւնքեարի շրթունքէն:

— Եւրոպան, շարունակեց Ապտիւլ Համիտ, կ'ուզէ
 որ կայսերական իշխանութիւնս բաժնեմ բայաներու,

Հայերուն, սա երէկուան մաքսի բեռնակիրներուն հետ, ի՞նչ կ'ըսէք:

Նախարարները շուրարած, կը շարունակէին պահել իրենց նոյն ցուրտ լուսթիւնը, նոյն խորհրդաւոր դիրքը, անշարժ արձաններու պէս:

— Բայց ինչո՞ւ չէք խօսիր, ձայնը բարձրացուց Հիւնքեարը, չը խօսի՞ք, ի՞նչ կ'ըսէք, Եւրոպական Պուլկարիայէն ետքը ստեղծե՞նք ուրիշ... Ասիական Պուլկարիա՞ մը, կը հասկնաք անշուշտ թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզեմ,

Եւ սակայն նոյն ցուրտ, նոյն խորհրդաւոր լուսթիւնը կը տեւէր տակաւին, նախարարներէն ո՛չ մէկը համարձակելով բանալ իր բերանը:

Նոյն պահուն Երլտըզի Ա. Քարտուղար Թահսին բաշան կրեւցաւ կայսերական դաշլիճի սեմին վրայ:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ, հարցուց Համիտ յուզուած:

— Վեհափա՛ռ տէր, թոթովեց Թահսին, միշտ պահելով ստրուկի վեճերոտ դիրքը, սեմին վրայ կեցած անշարժ, Արտաքին գործերու նախարարի խորհրդակա-

— Ո՛վ կ'ուզէ, հարցուց Համիտ:

— Անգլիական մեծ դեսպանին Ա. Թարգմա՛նը, Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Թահսին:

— Արթի՛ն բաշա, դարձաւ ըսաւ Համիտ, գնա՛ նայինք ի՞նչ կայ նոր:

Ու Տատեան դուրս ելաւ Թահսինի հետ ու գրեթէ հինգ վայրկեանէն վերադարձաւ:

— Ի՞նչ է եղեր, հարցուց Հիւնքեարը, ի՞նչ կ'ուզէ անգլիական դեսպանը:

— Վեհափա՛ռ տէր, կմկմաց Տատեան, Բ. Դրան ներկայացուած Բարենորոգումներու Ծրագիրը կայսե-

րական կառավարութեան բարձր նկատառման յանձնելով անգամ մըն ալ, այսօր Լոնտոնէն հասած հրահանգի մը համաձայն, մեծ դեսպանը, միւս երկու մեծ տէրութեանց, ֆրանսական ու ռուսական դեսպաններուն հետ համախորհուրդ, կը պահանջէ որ մինչեւ վաղը հաղորդուի պաշտօնական պատասխանը, ընդունուելու կամ մերժուելու պարագային:

Բոլոր նախարարները, Մեծ Եղարքոսէն սկսեալ, սառած մնացին Տատեանի այս անսպասելի յայտարարութենէն: Ապաւիլ Համիտ միայն, պահելով գէթ արտաքուստ իր մտքի հանդարտութիւնը,

— Է՛, ըսաւ ընքուններու հեգնոտ պոստումով մը, եթէ մինչեւ վաղը չհաղորդուի պատասխանը, կամ ե՛՛՛ մերժենք ծրագիրը, ի՞նչ պիտի ընեն, ատ ալ չը յայտնեց...

Տատեան լռեց:

— Չե՛ս խօսիր, Արթին բաշա, բան մը չը խօսեցա՛ւ այդ մասին անգլիական դեսպանին թարգմանը:

— Ո՛չ, Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Տատեան, միայն յիշեցուց ու կրկնեց թէ՛ երեք մեծ տէրութիւնները մինչեւ վաղը կը սպասեն պաշտօնական պատասխանին:

— Լսեցիրք, շարունակեց Համիտ, երեք մեծ տէրութիւնները մինչեւ վաղը պայմանաժամ կուտան, ի՞նչ պիտի պատասխանուի, և

— Վեհափա՛ռ տէր, ընդմիջեց Մեծ-Եղարքօսը, պատասխանը պատրաստ է, արդէն կայսերական կառավարութեան երկիրներուն ընդհանուր Բարենորոգումներու հարցը նոր հարց մը չէ, Չեր Վեհափառութեան երջանկայիշատակ Հօր շնորհած Ֆէրմանին մէջ ամէն բան կայ. եթէ ինձի մնայ, պէտք է այսօրուքնէ հաղորդուի կառավարութեան պատասխանը.

— Ի՛նչպէս, հարցուց Հիւնքեարը :

— Առանց այս նոր Բարենորոգումներու ծրագիրը յիշելու, յայտարարել թէ՛ օսմանն ան կայսերական կառավարութիւնը, կէս դար առաջ, կայսերական Ֆէրմաններով ժողովեցած է իր երկիրներուն մէջ ընդարձակ Բարենորոգումներ և թէ՛ պէտք է իրեն մամանակամիջոց և դիւրութիւն տրուի, զանոնք գործադրել կարենալու համար : Շեշտել պէ՛տք է մասնաւորապէս Հնչակեաններուն ծայրայեղութիւնները, որոնք ժողովուրդին մոլեռանդութիւնը կը գրգռեն և կը դժուարացնեն ու նոյնիսկ կ'արգիլեն այդ Բարենորոգումներու գործադրութիւնը :

Մեծ Եփարքոսին յայտարարութիւնները խորունկ արպաւորութիւն մը գործեցին միւս նախարարներուն վրայ : Միայն Տատեան, արտաքին գործերու նախարարին հայ խորհրդականը, քմծիծաղով մը չուրջը կը պարտքընէր խորհրդաւոր նայուածքներ, որոնք սակայն չէին վրիպէր Ա. Վաթիւ Համլեաթի տեսութենէն :

— Արթի՛ն բաշա, յարեց Հիւնքեարը, այս խնդիրը Հայերուն խնդիրն է, գուն ինչո՞ւ չես խօսիր, ի՛նչ կը խորհիս :

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տատեան, իրեն սովորական լուրջ դէմքով մը, ես Մեծ Եփարքոս բաշային պէս չեմ խորհր, խնդիրը չա՛տ փափուկ է կարծեմ. Բ. Դուռը չկրնար մեծ դեռպանները գոռացնել այդ առաջարկուած պատասխանով, քանզիմարի Գերմանէն ետքը՝ Պէրլինի ՆԱՐԴ յօդուածը կայ, և այս յօդուածէն ետքը՝ նոր Բարենորոգումներու Ծրագիրը... : Բ. Դուռը պարտաւոր է այս վերջինին պատասխանել մինչև վաղը :

Դարձեալ տիրեց խորհրդաւոր լռութիւն մը :

Հիւնքեարը լարուած ուշադրութեամբ մը կը կշռէր Տատեանի արտասանած բառերը, Մեծ Եպարքոսին խիստ դիմագծերը ծածածոութիւններ կը ստանային, իսկ միւս նախարարները, թիկնաթոռներու վրայ տեղաւորուած արձաններ, Տատեանի բերնէն կախուած կը մնային :

— Երեք Մեծ Տէրութիւնները, շարունակեց Տատեան, հետզհետէ աւելի յուրջ, հաւաքարար որոշած են գործել. միւս երեք Մեծ Տէրութիւնները, Երրեակ Զինակցութիւնը, ինչպէս կ'երեւայ, չլքողութիւն պիտի պահեն, գործելու ամէն ազատութիւն յանձնած ըլլալով առաջիններուն. հետեւաբար, կացութիւնը կ'նճոտէ և վայրկեանը՝ քննադատական : Օսմանեան յաւերժական կայսրութեան ճակատագիրը կախում ունի Բ. Դրան տալիք պատասխանէն : Իմ խոնարհ կարծիքով, Վեհափա՛ռ Տէր, մէկ ելք կը տեսնեմ այս լաբլիբլինթոսէն դուրս ելլել կարենալու համար :

— Խօսէ՛, խօսէ՛, ընդմիջեց Հիւնքեարը, պարզէ՛ միտքդ :

— Վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ Տատեան, սգեւորուած շեշտով մը, Սասունը դրկուած եւրոպական Բննիչ Յանձնաժողովին Տեղեկագիրը մեծ յուզում յառաջ բերած է բոլոր եւրոպական դաշիններուն մէջ : Մեր երկիրը վրտանգաւոր փուլի մը մէջէն կ'անցնի այս պահուս : Բ. Դուռը, եթէ Զեր Վեհափառութիւնը յարմար գտնէ, պէտք է երեք մեծ դեսպաններու հաւաքական Յիշատակագիրը լրջօրէն նկատի առնէ և համառօտ, բայց վրտանալութիւն ներշնչող պատասխանով մը խոստանայ այս Ծրագրին մէջ նշանակուած բարենորոգումները գործադրելու միջոցներուն վրայ անմիջապէս բանակցութեան մտնել իրենց հետ : Ահա՛ իմ կարծիքս :

— Շատ լաւ, յարեց Համիտ, խոստանանք, ատով քան մը կորսնցուցած չենք ըլլար, անյպէս չէ՞ . . . :

Նախարարները, բաց ի Մեծ Եպարքոսէն, որ արդէն անհաշտելի հակառակորդը կը ճանչցուէր Տատեանի, իրենց լռութեամբ հաստատեցին իրենց համամտութիւնը՝ Արտաքին Գործերու նախարարի հայ խորհրդակա-
նին կարծիքին :

Իսկ Ապտիւլ Համիտ, Տատեանի վարանոտ կերպե-
րուն տակ ուրիշ գաղտնիքներ ալ ընդհամարելով, դար-
ձաւ անոր ու ըսաւ .

— Արթին բաշա, շատ աղէկ, քու բաժնիդ պէս
կ'ընենք, պաշտօնապէս կը պատասխանուի մինչեւ վա-
ղը, ասիկա լմնցաւ, ուրիշ ի՞նչ բսելիք ունիս :

— Այո՛, Վեհափա՛ռ Տէ՛ր, յարեց Տատեան, կը յու-
սամ թէ մեծ դեսպանները գո՛ր պիտի մնան այս պա-
տասխանէն, բայց, միեւնոյն ժամանակ, կը խորհիմ թէ՛
Ձեր Վեհափառութիւնը, իր անհուն գթութեան մէկ նոր
ու փայլուն ապացոյցը տուած ըլլալու . . . ք է
վաղուընէ՛ հրատարակուի մնացեալ բոլոր քաղաքական
բանտարկեալներուն, աքսորականներուն ու բերդարգել-
ներուն կայսերական ընդհանուր ներսմը : Հաւատա-
ցէ՛ք, Վեհափա՛ռ Տէ՛ր, այդպիսի բարձր իշատէ մը՝
վայրկենապէս պիտի մոռցնել տայ ի՞նչ ցաւերը, մահա-
ւանդ պիտի գոցէ մեր Պատրիարքին բերանը, դեսպան-
ներն ալ պիտի համակրանքով դիտեն կայսերական կա-
ռավարութեան այս գեղեցիկ արարքը . . . :

Ապտիւլ Համիտ խրատուղուեցաւ, Տատեանի խօս-
քերը շատ թելադրիչ էին .

— Դուն ի՞նչ կ'ըսես, ըսաւ Մեծ Եպարքոսին .

— Ես բա՛ն մը չեմ գիտեր, մթմթաթ Մեծ Եպար-
քոսը, Վեհափա՛ռ Տէ՛ր, աւելի լաւ չէ՞ որ Տատ Օղլուին
ձե՛ռքը յանձնէք մեր կառավարութեան սանձը . . .

— Սայի՛տ բաշա, Սայի՛տ բաշա, կշտամբեց Հիւն-
քեարը, հոս Տատ Օղլու չը կա՛յ, արտաքին գործերու
նախարարի խորհրդականը կա՛յ հոս . . . :

Յետոյ, նախագահը փակեց արտասովոր նիստը :
Մեծ Եղարքոսին հետ մեկնեցան լոյսը նախարարները :
Տատեան Արթին բաշա՛ն լիայն մնաց հոն, Ապտիւլ Հա-
միտի նշանացի հրամանին վրայ :

ԵԱՐՈՒԹՐԻՆ ՓԱՇԱ ՏԱՅՆԱՆ

(Արսափին Գործոց Նախարարի խորհրդական)

ԻՔ.

Երբ Հիւնքեարը Տատեանի հետ առանձին մնաց, մտեւմական շարժումներով մը քովի կը նստեցուց զանի սկսաւ փաղաքշել .

— Արթիւն, կ'ըսէր ընտանի շեշտով մը, դիտե՛մ, Սայիտ բաշան քեզի չի՛ քաշեր, բայց դուն աչքս նայէ՛, անցընե՛նք անգամ մը ոս սեւ ժամը, վաղը պիտի տեսնես, ինչե՛ր, ինչե՛ր պիտի ընեմ քեզի, մի՛ պահեր ինէ, շիտակը խօսէ՛, եթէ ընդհանուր ներուժը հրատարակեմ, Իզմիրլեան Պատրիարքին բարկութիւնը կ'իջնա՞յ :

— Ինչ կ'ըսէք, Վեհափա՛ռ աէր, յարեց Տատեան, Իզմիրլեան Պատրիարքը սրբուած ու յարգուած անձնաւորութիւն մըն է Պոլսոյ դիւանագիտական բոլոր շրջանակներուն մէջ. աւելի՛ն կայ, թէ՛ մայրաքաղաքի և թէ՛ դաւառներու հայ ժողովուրդէն կը պաշտուի՛. հետեւորար, պէտք չէ՛ զինքը ծայրայեղութեան մղել. եթէ Ընդհանուր Ներուժի կայսերական բարձր իրաւեմ հրատարակուի և անմիջապէս արձակուին բոլոր քաղաքական դատապարտեալները, հաւատացէ՛ք, Վեհափառ Տէր, ամբողջ հայ ազգը կը գինովեայ ցնծութեանէն : Գալով մեծ դեսպաններու ներկայացուցած Բաբենորոգումներու Յրադրին, ասոր վրայ խորհելու երկա՛ր ժամանա՛յ կայ տակաւին :

— Ախ, մուտաց Համիտ, ինչ բսեմ այն ներսէս Պատրիարքին, որ Հայկական Հարցի մը փորձանքը փաթեց գլխուս. այդ անիծեա՛լ Սասգեղցիին թաղեցինք, բայց ինչ օգուտ, Սասգեղցիին յաջորդեց Գում Գաբուցին, Իզմիրլեան Պատրիարքը, որ ճի՛շդ ներսէսին քիթէն ինկած է... :

— Վեհափա՛ռ Տէր, յարեց Տառեան շամարձակ շեշտով մը, ներեցէ՛ք, Հայկական Հարցը՝ նոր հարց մը չէ, օսմանեան մեծագոր կայսրութեան գոյութեան հետ կա՛պ ունի ան: Եթէ սա վերջին դէպքերը տեղի ունեցած չլլային, չը պիտի վերաբժարժուէր այդ հարցը...

— Ո՞ր դէպքերը, հարցուց Համիտ.

— Սասունի Դէպքը, Վեհափա՛ռ Տէր, պատասխանեց Տառեան, այսպէս, Եւրոպան ինչո՞ւ պիտի միջամտէր կայսրութեան ներքին գործերուն...:

Ապաիւլ Համիտ կը խնդար մտովի Տառեանի վրայ: Ինքզինք շուարած կը կեղծէր կացութեան առջեւ, սակայն, թերեւս Տառեանէն աւելի շամոզուած էր թէ՛ Ռուսիոյ Վեհափառ Տարր, իր Օգոստոսիառ Եղբայրը, որուն ուզղած էր ժամանակին ինքնագիր նամակ մը մեծ դեսպան Պ. Նէլիաօֆի ձեռքով, վերջին պահուն պաղ ջուր մը պիտի լեցնէր Անգլիոյ գլխուն, ետ քաշուելով շամաճայնութենէն:

Մտերմական տեսակցութիւնը տեեց այսպէս մէկ ժամէն աւելի:

Նոյն օրը Տառեան լիաբուռն վերադարձաւ Երևո՛ղէն Պէշիկթաշի իր բնակարանը, ուր կը սպասէր իրեն բրիտանական մեծ դեսպանին առաջին թարգմանը:

24292
24293